

56 430 / 187

187 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 187.

ИМБРО ТКЛАЦ

УСПОМЕНЕ

ID = 10796807

ПРЕДГОВОР

Хрватска и Хрвати немају у њемачкој књижевности лијепе улоге. Нијемцима је врло мало познато, да су Хрвати пригодом последње велике провале Монгола године 1242. својом побједом на Гробнику (код Ријеке) спасили Европу од барбарства и од пустошења; да су дуга стољећа били предзиђе Европе против онда још моћних Турака и да су у доба реформације крварили за слободу савјести.¹⁾ То је, кажем, све мање познато у њемачкој књижевности, али се тим радије истиче, како су Хрвати служили кући хабсбуршкој у тридесетгодишњем рату и то тако, да се збило, те су се Хрвати домогли мржње у западњачких народа. Шилер у дјелу *Валеншшајнов Логор* намјешта једном војнику овај апостроф управљен хрватском војнику: „Хрвату, гдје си украо овај ђердан? Ја ћу ти га купити!“ Хрват одговара: „Ти ћеш ме, стријелче, преварити“, и трубљач то потврђује: „Гледајте само, како овај вара оног Хрвата“. Лоповштина њемачког стријелца, који могаше бити, што се каже, некаква „честита Њемчина“ из Чешке, не дјелује, међутим, на гледаоце, али ријечи: „Ој Хрвату, гдје украде огрлицу“, изазивају у слушаача језовито дрхтање, а то је, наравно, догађај, који се онда не заборавља. А када у земљописним и у повијесним дјелима Хрватску приказују као земљу, коју наставају полудивљи Пандури, Хајдуци, Сержани, Морлаци, Ускоци, Приморци, Шокци, Раци, Унијати итд.,²⁾ онда многи не знају, да би то исто било, као

када би се рекло, да у крајини Бранденбург живи мноштво различних *народа*, и то Потсдамерци, Шарлотенбуржанни, Телтоверци, Шенбержани, Лихтерфелдеци итд. Нећу, дакако, тим рећи, да је Хрватска рај земаљски, а Хрвати да су изабрани народ божји. Но кад се налази интереса и за веома дивље земље Централне Африке и Централне Азије, па занимања за тамошње ступидно пучанство, нема сумње, да је вриједно с њемачке стране боље упознати и ту не баш тако далеку Хрватску и народ хрватски.³⁾

Кад сам у младости својој, у четрдесетим годинама, први пут дошао у Берлин с препорукама Вука Стефановића Караџића, Копитара, Франца Унгера и Стефана Ендлишера, нашао сам у учењачким и у осталим круговима образованог друштва веома пријазан пријем. Али ја мислим, да је то доброхотно занимање Александра Хумболта, па мојих поштованих учитеља Аугуста Бека, Леополда Ранкеа, Франца Боба, Фридриха Раумера, Јоханеса Милера и Г. Ф. Пухте долазило највише одатле, што сам био дошао као Хрват и као први хрватски редовити слушаач берлинскога свеучилишта, и према том био неко етнографско чудовиште, као оно што су сада Сингалези или Зулуци. Нека отмена дама, кад је зачула, да сам ја Хрват, хтјела је да ме Раумер њој представи, и није се могла снаћи, сјећајући се јамачно поменутога мјеста у *Валеништајну*. Мислила је, да ће ми богзна што угодно рећи, кад ме је започела увјеравати, да сам ја, и не знајући, ипак некакав Нијемац. Јер млад човјек, Хрват, па да знаде грчки и латински, а да уз то говори талијански, француски и њемачки језик! Сличне доживљаје нијесам само једампут, и само у Њемачкој доживио, него и у другим европским земљама. Зато сам и толико пута размишљао, зар није могуће као Хрват бити на европску цивилизован човјек.

Од онда је, дашто, и знање европско о Хрватској знатно порасло, али неке су предрасуде ипак заостале о земљи и о људима. То се знање, међутим, ограничило само на земљописне и етнографске прилике и на савремено стање Хрватске послвије 1848. године.

Што је прије овога раздобља, то је непозната туђина не само странцима, него и садашњој генерацији урођеника.⁴⁾ Ето, ова ванредна и неуморна, како душевна, тако и материјална култура, нивелира и Европу и Хрватску невјероватном брзином. И некако се већ може предвидјети, да ће ваљада за мање од сто година једино језици бити обиљежја европских народа, док ће се све остале особине изгладити и избрисати. Мало има људи у Хрватској, који знају за прилике своје домаје у доба својих дједова и отаца, а напосе су готово скроз непознате културне прилике, социјални живот и материјално стање оних времена.

Овакова књига о Хрватској, као што ју је о Русији написао Сергеј Михајловић Аксаков у својој „Обитељској хроници“, таква би књига била куд и камо занимљивија и поучнија од најрјечитијег приказа политичке повијести хрватске. Али, такову књигу није још нитко написао. Кад је та фина Аксаковљева књига изишла, веома ме је узбудила, и пожелио сам, да нетко нешто слично напише о Хрватској, премда себи нијесам затајивао, да хомерска једноставност и драж златне оне књижице није достижива, те да је сваки покушај сличнога писања смионост, па сам и неуспјех тачно предвидио. А људи у Хрватској, који су се могли на-каниги на писање, не учинише тога. Сâм сам опет судјеловао у политици, па ме њене трагичне посљедице и нов душевни рад одвратише од тога. Но каснијих година, када ми је тешка болест очију спријечила политичко и научно дјеловање, опет сам се сјетио те на-мисли, поготово, гдје се то дало извести и без научнога апарата, а уз то и на махове.

Ето, ја овдје приповиједам, што сам у младости чуо о свом дједу од оца и мајке, те од старијих рођака и пријатеља моје обитељи, а причам и то, што сам у домаји сам видио и доживио. Ове успомене немају ауторских претензија, јер је писац био према догађајима сасвим без удјела, него ће само да буду вијеран приказ душевнога, политичкога и друштвенога живота у мојој домовини за вријеме трију покољења. Приповиједам дакле, што сам чуо, и то у оно доба, када у

Хрватској још није било новина, а што је опет могла да чује и сазнаде угледна, ако и не баш одлична породица. Ове слике што их редам испред читаоца нити су величанствене, нити увијек сјајне, а не усуђујем се устврдити, јесу ли и довољно занимљиве, да уздрже пажњу. Но поред тога се надам, да ће хисторичару културе и психолошки задојеном етнологу штошта нова и вриједна пружити. А да намјерице и не постављам тезу с предрасудом доказивања, сама ће се од себе развити из припростога приповиједања на основи чувења и доживљаја повијест полаганога и често прекиданог развоја, повијест друштвенога препорода, националнога буђења, повијест јавнога мнијења и почетака нове народне књижевности у мојој домовини.

Post scriptum. Кад су већ били доштампани задњи арци ове књиге, умре у Загребу мој 86-годишњи братић Антун пл. Вакановић, бивши бански замјеник, и пригодом смрти његове откри се литерарна тајна, скривана 62 године.⁵⁾ Није Колар како сам предмнијевао, него је Вакановић био писац на стр. 243. поменуте епохалне брошире „Sollen wir Magyarer werden?“. Чудан је баш случај, да су у размаку од три дана смрћу нестали с попришта овога свијета први будничар хрватскога отпора проти мађарству и Кошут, највећи заточник народно-мађарске државне идеје, обојица као посљедњи представници из почетака нове једне епохе у повијести угарској и хрватској.

У Риму, 3. априла 1894.

МОЈ ДЈЕД СТЕФАН МИХАЈЛОВИЋ

Хрватска је природним красотама прелијепа земља. Нарочито на сјеверу и југу природа је и величанствена и дражесна. Само у средини земље, у Посављу, пружи се од Загреба до Славоније тако рећи пуста и бескрајна равница. Два сата хода од Загреба налази се у том низоземљу, на десној обали Саве, опет крајина од неколико четворних миља површине и броји око двије тисуће житеља. Тло је рђаво, пјесковито и иловасто, а из године у годину преплављује га Сава и притоци, остављајући пруд и друге наплавине. Овај крај нема природних чари, а лоша земља лоше је и обрађивана, па сав околиш изазива путнику мрачне и тјескобне дојмове. Вегетација је слаба. Овдје-ондје сушичави храстићи, шикара и врбе, кукурузишта и повртњаци, куће из сирово тесаних балвана, сламнати кровови и мајушни прозорчићи, који страже понутрицу, не дајући унутра ни свјетла, ни зрака у већим количинама. А житељство је, као у свим сиромашним крајевима, слабуњаво, и није онако лијепа типа, као што су остали Посавци. Међутим је крај и историјски и политички веома занимљив. Туропоље — Турско Поље (Türkenfeld), — тако се зове овај крај, — више је но шест стољећа аристократска република с изразитом самоуправом (selfgovernment) и сви су становници без изнимке племићи.

Ови Туропољци изказаше се између осталих бранича против провале Монгола (1241.), кад се била за кршћанство одсудна и крвава битка на Гробнику близу морске обале хрватске. Краљ Бела IV.⁶⁾ нобилитирао је стога цијелокупно туропољско пучанство и дао му велике повластице. У оно вријеме било је таково одликовање нешто сасвим друго, него ли је модерно „узвишење у сталиш племића“. Бити племићем значило је у оно доба бити слободан човјек с правом на посјед земљишта и на опрост од свих пореза и даћа државних, тако и опрост од присилног војниковања; значило је управљати са својим изабраним областима на основи самостално створених статута с том једином дужношћу: у вријеме правог рата ратовати на коњу и на свој трошак тако служити краљу. Њихов (туропољски) гроф (комес) имађаше, као угарски магнат, место и глас у хрватском сабору и у заједничком угарско-хрватском државном. И покрај лошег земљишта био је овај изнимни положај туропољских житеља главни узрок њиховог све већег сиромашења. Мушкарце је право дужности судјеловања у самоуправи жупе одвлачило од пољодјелства, које тако паде искључиво на терет жена и дјечака. А некакав дјетињасти племићски понос замаглио им главе толико, да су одбијали сваки обрт и сваку трговину као недопустиво и непристојно занимање.⁷⁾

Немарност владе и у три стољећа периодичне провале Турака, што је осиромашило и онако сиромашну земљу, једнако је било узроком, да европска култура није ову сеоску аристократију нити олизнула. Само ратарство, чинило се тому свијету, да је занимање достојно племића. Милостиви господин, милостива госпа, млади госпон („junker“), и милостива господична („frajla“), могли су обрађивати јалово тло, ђубре крцати и истоваривати, краве, свиње и гуске чувати, а све то без повреде части; али обрт и трговину препушташе туропољски племић неслободном кмету и грађанима. Ако би се пак туропољски племић заборавио, па се одао таквом послу, губио је племићке повластице, те му није ништа друго преоста-

јало, него оставити кућу и кућиште с разлога, што је туропољски племић ратар и што ратар мора остати.

Такав сељачки аристократ био је у почетку XVIII стољећа и мој прадјед Михаљ Павловић Ткалац,⁸⁾ и остао би такав до вијека, да га рат, поводањ, неродица и пошаст не потјераше с рођене груде. Савске поплаве отплавише му кућу, потопише благо, исхараше оранице и накотрљаше шљунка, а жена му оболи и умре. Михаљ Павловић ипак не изгуби наде; и рече збогом свом расутом селу и кућишту и пође да себи тражи другу постојбину.

Оде дакле у Босну, гдје су тада некоје хрватске магнатске породице имале још свога и то приличног посједа (као Јелачићи, Кеглевићи), те се насели на кеглевићанском посједу. Но како су Турци, рођени паликуће, за неколико година међу осталима сажегли кеглевићанска имања, а људе сасјекли, увидио је гроф Кеглевић, да му је немогуће имати у Босни имање, те се повуче натраг у Хрватску. С њим се врати натраг и Михаљ Павловић кући у Туропоље, те се склони неком Хорватићу, поданику племићке обитељи Погледих, у селу Краварско, које је припадало Погледихима. Узе за жену касније Хорватићеву кћер Агату, денобилитира се и постаде прави сељак, као што су била и три сина његова, између којих је био најстарији мој дјед Стефан, који се родио 11. августа 1749.

Стефан Михајловић баштинио је од свог оца здрав разбор и енергију, па се није лако могао уживити у прилике, у којима је живио остарјели му отац као поданик свога земаљскога господина. У Посавини био је и остао обичај, да се младићи дају у најам као лађари — хајоши — на житарицама, које плове по Тиси, Дунаву, Сави и Купи, те промећу житну трговину од Баната преко Сиска до Карловца, одакле иде промет копном до хрватскога приморја.⁹⁾ Стефану Михајловићу омилио такав промућурни живот боље но ратарство. Био је разуман, тријезан, марљив и штедиша, и за мало година постане од морнара корманош, а послије неких десет година и сувласник мале

лађе житарице т. зв. тумбаса, којом је пловио између Бечеја и Карловца. Срећа му послужи. Започме на властити рачун крцати жито, што га је сам куповао. Из дана у дан множиле му разборите спекулације иметак. Наслути и зграби згодну конјуктуру, те купи у Банату велике залихе жита, управо прије руско-турског рата 1778.—1782. Тако стекне у мало година велики иметак, то јест, што се у оно доба већ звало великим иметком: неколико стотина тисућа форинти. Његови га успјеси све више осмјелише. На Сави и на Купи имађаше око дванаест лађа, на Црном и на Јадранском Мору два брода, а у Бечеју, Сиску, Карловцу и Ријечи властита житна стоваришта. Постаде дакле својим силама и без туђе помоћи богат и угледан човјек.¹⁰⁾

Selfmademan сврати у земљи на себе пажњу. Сиромах сељачић, одрастао без одгоја и школа, није знао ни читати, ни писати, а осим свог материњег хрватског језика није говорио других језика. А опет је правио изврсне трговачке послове, који су ишли у милијуне и стајао у вези са свим трговиштима Баната, Влашке, Хрватске, Јужне Русије и Италије, а био у исто вријеме о кметство везани поданик господина Погледића. И чим се је Стефан Михајловић неким благостањем поткожио, зажели, да свој кметски однос према земаљском господину Погледићу ријеши на пријатељски начин, па да уједно откупи и своја два брата и да их онда употреби у својим пословима.¹¹⁾ Отац је у то био умро. Понуди властелину знатну своту новаца, али господин Погледић ни да чује о томе, јер се круто поуздавао, да ће свога обогаћеног подложника моћи издашно искористити. И премда је био у непрестаној новчаној неприлици, не само да је одбијао сваку понуду, него је шта више и самом Стефану Михајловићу дао натукнути, да ће га тражити као свога кмета и принудити, да се врати у обитељску кућу, ако не друкчије, а то и силом саме егзекуције. То му је могло и успјети, те Стефан Михајловић, да избјегне евентуалним рекламацијама, купи кућу у Карловцу и стекне грађанско право,

које га тако лично ослободи од сваке будуће напасти са стране његовог земаљског господина. Али браћи његовој, која су се у то вријеме била поженила, слабо је то користило, те остадоше и унапредак, као и дотле, извргнута свим оним ситним јадима кметовања. Стефан Михајловић стави господину Погледићу нове понуде, да ослободи његову браћу и пусти из кметства, али властелин се упорно нећкао. Стефан Михајловић свјетовао се зато с многим одвјетницима који га разнолико упућиваху. Свјетовало му се, да обнови своје старо туропољско племићко право, које је шутке — одрекнућем његова оца, за њ доиста, али не и за његове потомке, — престало вриједити, пак га ови могу дабогме опет тражити. Но ове и овакове смицалице нијесу се слагале с припростом исправношћу Стефана Михајловића, којему се није могло доказати, да старо породично племство доиста није пропало, кад му се отац драговољно дао у кметове поданика пл. Погледића. Говорио је, да су отац и дјеца сељаци, па из те коже никуда. Но чувши, да господин пл. Погледић браћу његову грдно тлачи, достави му ултиматум и приопћи, не буде ли г. пл. Погледић хтио допустити откуп браће и примити за то понуђени новац, он ће своју браћу једноставно одвести. Погледић одговори с презиром, нека се само усуди! Стефан Михајловић ипак се у то није пренаглио, него приправи све потребе за provedбу свога плана у највећем миру. Купи сваком од браће по једну кућу у Карловцу и тако им осигура примање међу грађане карловачке. Кад је то учинио, обавијести своју браћу, нека се прикривено спремају за бијег. Осим тога даде у сваком селу између Карловца и Краварскога спремити посебан потпрег, па једне вечери омркне сасвим ненадано у својој очинској кући, да собом исте ноћи одведе браћу и њихове обитељи. Док су жене довршавале задње припреме за бијег, он оде са браћом на гробље, да се опросте с гробом родитеља, а затим муњевито одјуре на четворима сељачким колима пут Карловца и без икоје незгоде. Ова чудна отмица рашчује се тек другог дана и наиђе на опће одобравање.

Стефан Михајловић се пожури, да господину пл. Погледићу одмах одашаље прије понуђену откупну своту и повећа је још за сто дуката. Господин пл. Погледић поново је одбије и запријети Стефану Михајловићу криминалном тужбом због отмице људи. Могуће, да се, међутим, ипак стидио, да одмах наступи као какав западно-индијски власник робова, па да рекламира своје „крштено власништво“,¹²⁾ а опет могуће без успјеха узвитла прашину око сумњиве ствари, поводом које би изазвао цијело јавно мнијење против себе, јер је кметовима законом било допуштено, да се од кметства откупе и слободно оду. Или је, у другу руку, понуђена свота Стефана Михајловића била толико издашна, да се није могао надати након парнице већему износу, или је, напokon, био у моментаној новчаној неприлици, те је мању али сигурну своту претпостављао тек евентуално већој, и то опет иза неизвјесна процеса. Укратко, послије становитог кочоперења поручи он Стефану Михајловићу, да ће се с њим ипак у миру нагодити. А овај весео, што је сврху постигао, без дуготрајне и парбене процедуре, оде на то одмах господину пл. Погледићу и склопи тај чудни посао, сувише, он му и против свога начела да господи посуђује новаца, позајми 50.000 форинти, а то је у оно доба била већ замашна свота.

Стефан Михајловић имађаше слабу корист од своје браће. Одрасли су, наиме, као и он, без школа, а у то вријеме били су преодрасли да штогод уче. Зато их је могао употребљавати само као надзиратеље, но да им вољу потакне и узбуди, узимаше их као судионичаре у омањим и лакшим житним спекулацијама. То се дало лако обављати, и послије кратког времена обојица стекоше чедне иметке, те су могли економски независно живјети сами за се.

Још више се занимао Стефан Михајловић за дјецу једнога од браће његове; други брат их није имао. Вриједност образовања сам је на себи најбоље осјетио. И тужио се често, да га недостатак образовања увијек чини овисним од других, који, дашто, неће никада његов интерес сматрати својим. Зато је требало пе-

теро његових нећака да нешто честито изуче, па да се узмогну касније корисно снаћи око његова пословања. Та му се жеља бар у толико испунила, што су двојица нећака, Мишко и Јозо, показали вољу за трговину, те одмах послѣ свршене школе ступили у његову радњу. Остала тројица изаберу друга различна звања, а да се он није противио: Андраш буде свешеник, Иван је учио право и постане адвокат, Јанко пође у солдате. Осим овога, који је погинуо у вријеме аустријско-француских ратова, све сам ја њих још познавао, па ћу касније о њима приповиједати. Богатство, а уз то припрост начин живота, оштроумност и енергија мога дједа, а нарочито отмица браће његове, учинише га познатим у цијелој земљи. Све хтједе да упозна сељака, који се у неко двадесет година властитом снагом развио у упливна господина трговца.

„Господа“ — а то бијаше племство земаљско, — започела су, штоно ријеч, удварати се сељачићу. Он се на очит и поштен начин обогатио и уздигао до поштованог друштвеног положаја, док су они беспосличарили, па се задуживали и све више падали у сиромаштво. Њему су се дивили као чудовишту разумном, пуном практичнога промисла. Господа су пошто пото желила да га имају „међу собом“; наговарали су га, да купи госпоштију, велик аграрни иметак, а будући да је такав посјед био повластицом племића, свјетовали су му, нека се даде нобилитирати. Један му је нудио велик комплекс земљишта на продају, други је хтио у Пешти, трећи у Бечу да му помогну, како да дође до племства, а племениташице фрајле удаваче пронађоше, да је тај готово четрдесетогодишњи човјек веома интересантан и пријазан. Све ове понуде и љубезности одбије Стефан Михајловић уљудно, али и одлучно: све то не пристаје необразовану сељаку као што је он. Племениташ је он већ био с темеља од куће и то већ по тисуће године, али прилике учинише му оца кметом, па се и он родио као сељак. Будући да је због својих послова морао становати у граду, он је сељачку одјећу одложио, тешка срца додуше, но није хтио да важи као чурак. Али да опет навуче племићске хаљине — атилу, ментен,

калпак, да метне мамузе и опаше сабљу повлакушу, — сам би себи изгледао као да је у крабуљама; из сваке рупице за дугме вирио би му сељак, па будући да је и као сељак ипак старином племић, био би као нов племениташ само преобучени, племством обојени паор, који не зна ни читати, ни писати, ни један страни језик не разумијеваћи и не знајући обичаје и понашање финога свијета. Сваки час би могао из незнања починити било какову неспретност и укратко представљати само сажалну и смијешну фигуру. Па зашто би он, који у том свом садашњем стању сретно и поштовано живи, сам себе правио несретним човјеком, који би могао бити и презиран? А све то зар само за то, да постане велепосједник? Уосталом, он и не зна ништа о аграрној економији, а у своју трговину житом добро се разумије. Он би за ово прво морао тако рећи ићи у школу, а за то је и престар, а нема ни воље. И да се једном за увијек избави од тих замамљивих, интересираних понуда, па да не би из свога навиклог, чедног живовања збиља доспио у отмено родбинство, ожени се Стефан Михајловић године 1787. једном необично лијепом Карловчанком, Катарином Малијан, која му роди два сина и двије кћери и послије осмогодишњег брака умре у бабинама.

Дође године 1788. и турски рат цара Јосифа II., кабинетски рат у најгорем смислу ријечи.¹³⁾ Овакове кабинетске ратове водили су особитим начином. Ћуд једног човјека могаше државу уплести у одсудан рат, а потом се о животу и о иметку појединога човјека одлучивало деспотски. Па као што је био почетак, тако се и конач рата збио без правога државничког интереса. Осим што се спекулирало на повишење пореза, експлоатисао се тим и патриотизам, те су од појединаца захтијеване жртве најнедопуштеније и неодговорним начином. Чим је дакле тај рат започео, ето владе с „патриотским захтјевима“, а добровољна кулчења сваке врсте свијету су једноставно наметана, И мога дједа, који је, како је опће познато, био развикан као богаташ, а не бијаше племић, дупло су опатрнули. Мој дјед говораше сасвим отворено: „Мени Турци

нијесу ништа урадили, а цар није ни сабор, ни мене питао, би ли започео рат“. Али су му на ово одговарали, да га се то заправо ништа и не тиче; рат бјесни, ту је, а дјед као богатун мора сам себи одмјерити добровољни порез због ратних трошкова. Он се најприје нећкао, но када му то није хаснило, понуди најприје 10.000, затим 20.000 форинти као „добровољни ратни порез“. Па, кад је та свота одбијена као премалена, рекне он, да не даје баш ништа, а влада нека му отме што хоће против воље његове. И влада му збиља узме у име „добровољног ратног пореза“ пуне товаре жита с двију лађа и 200 волова, што му их један ратни добављач био приликом заложико. Дјед просвједова против насиља: волови да нијесу његови, те он уопће и није у праву да их кому издаје, јер би могао да упане у најнеприличније парнице. Е, па нека их од власника откупи, иронично му се одговарало, и волове су потјерали у Босну (на ратиште).¹⁴⁾ Тај „добровољни ратни порез“ дође га на 150.000 фор. Узбјешњелог човјека тјешили су онда, да ће га цар одликовати бираним начином. Није њему стало до одликовања, одговараше он, него до неповредивости његова иметка, а та је неповредивост у царово име поништена на најгрубљи начин. А кад цар сâм предњачи тако, онда у држави престаје свака сигурност посједа, па ће зато дјед да против фиска пред земаљским судовима извојшти своје неоспорно право. И уистину предаде он тужбу, да му се надокнади тај присилни порез... Никако се свијет није могао начудити наивној смјелости тога сељачића, који се усудио „цара пред царем“ да тужи. А како је у земљи расло сваким даном незадовољство, побоја се влада саблазни, те запријети Стефану Михајловићу велеиздајничком парницом (и с њом спојеном запљеном иметка).

Покушавало се затим око њега „испод руке“ да приволи одустајању од парнице. Но дјед не хтједе попустити, а судови сматраху сходним, да ту тужбу игнорирају, можда и зато, што је француска револуција године 1789. бацала пламене одсјеве све до Угарске и до Хрватске¹⁵⁾. И тако процес мога дједа

западе у заборав, а за њ не имађаше ствар кобних посљедица. У то умре и цар Јосиф II. Брат његов и насљедник Леополд II. успостави угарски устав, па се трудио да народ умири разумним и законитим владањем.

Но чим је било успостављено уставно владање, Стефан Михајловић изнова се обрати судовима, те захтијеваше обнову своје парнице против фиска. Тадашњи бан Хрватске¹⁶, гроф Иван Ердеди, доброћудан и комотан човјек, кому сметаше свака пометња његове добре пробаве, сам се запути у Карловац, да узмогне дједа наговорити на одустајање од тужбе, а приволити на предавање изравне молбе Његовом Величанству, да му се одобри већ позната штета. Није ми познато, каковим је чаролијама успјело старом дворанину да умекша тврдоглавог сељака, али стоји, да се Стефан Михајловић цару директно обратио молбом за оштету. Прође послије тога неколико година, а све без икакoвa резултата. Међутим умре цар Леополд II., а син његов и насљедник Франц II. ријеша молбу ријечима: „да Он патриотско чувство и пожртвованост вијернога свога поданика Стефана Михајловића премилостиво прима с изражајем Своје Превишње Радости“. Кад су ту царску милост приопћили мому дједу, осјети он, да је то само презир и погрда, и започме парницу изнова. Бан Ердеди запане у највећу неприлику. Мислио је наиме, да је све сретно свршено, па сад стане мога дједа заклињати, да на основи те изражене „царске милости“ прими племство, те обећа да ће му зацијело бити подијељено. С друге стране даде бан миг судовима, нека фатална тужба мало почине. Стефан Михајловић чекаше неко вријеме стрпљиво на судску одлуку, но када она изостане пуне двије године, оде он у Загреб, да се притужи бану. А бан му саопћи, како је управо примио обавјест угарске дворске канцеларије, да је Његово Величанство вољно да свом вјерном, искреном и милом поданику Стефану Михајловићу подијели племство уз опрост прописаних пристојби, сувише, да би га узвисило у сталиш гро-

фова на име Такачи.*) Поводом ове и овакве објаве, наступи трагикомичан призор, који је мој дјед у старијим годинама обичавао причати својим синовима управо са огорчењем.

Док је најме бан тако с њим говорио, пресенети се Стефан Михајловић с дивана и усколеба тако, те му испадеше и шешир и штап из руку. Добри бан мишљаше, да је несвјестица његова посљедица израз радоснога узбуђења. Стога се наслађивао, па рекне моме дједу, да појми ту ерупцију веселога изненађења, но то за њ предвиђено превишње одликовање ипак је у ствари и те како заслужено, те човјек попут мога дједа ипак не би смио да губи због тога равнотежу. Стефан Михајловић поново се трже са свога сједала, ступи пред бана и дрекне: „Каква одликовања, каква милост! То је прегорко ругло, што се са мном чинило. Цар ми је отео 150.000 форинти проти сваком праву и закону, па сад још хоће да ми отме и моје поштено хрватско презиме и да ме силом учини Мађаром; али ја то нијесам, нити ћу бити. Више од пет стотина година моја се фамилија дичила својим поштеним именом, а сада хоће да ми га узму, па да ми неким новим именом и тешким таксама наплате мучне моје новчане жртве, на које ме некад присилише. Не, преузвишени, и по сто пута не! Реците Вашем цару, да ја његове милости не треба, да му ја поклањам оно, што је он мени силом узео и што се не стиди задржати. Али своје поштено хрватско презиме нити поклањам нити продајем, а он ми га богме силом не може узети. Препоручам се Њих милости, Преузвишени!“

Тим ријечима бане као бјесомучан из себе. Тај нападај могаше мање доброћудном а ревнијем земаљском поглавару но што је био гроф Иван Ердеди

*) Као нека реакција против германизаторских тенденција цара Јосифа II. и као за неко превентивно средство против понављања тих настојања рашири се у Угарској мађарски шовинизам, који се понајприје очитовао у мађаризирању презимена немађарских породица. Према томе је требало и словенско презиме Ткалац преточити и превести на мађарски као Такасу!

пружити прилику, да мог дједа оптужи због велеиздаје. Него бан не схвати тај случај тако озбиљно, већ извијести Угарској Дворској Канцеларији, да се честити Стефан Михајловић сам не цијени вриједним примити понуђено одликовање, па ће достајати, да му се једноставно призна старо његово племство. И једнога лијепог дана прими мој дјед из Загреба позивницу бану, а тај му преда лимену кутију, у којој је била племићска диплома састављена из неколико пергаментских листова у форми књиге, из које је висио колосалан краљевски печат у златној кутијици¹⁶. Сумњиво погледаше Стефан Михајловић у ту танку књижицу, која бјеше увезана у црвену мароканску кожу, а урешена грбом, калиграфским узловима и златним словима, па запита бана, о чему се то заправо ради, што ће он с тим, кад не зна читати. Бан га поучи, смјешкајући се подједно, да се ту ради о најсјајнијем признању за цара и за државу, пак премда је он и дослије простосрдачношћу и пожртвовношћу и добрим наканама био међу понајбољим у цијелој земљи, од сад он спада међу законито признате чланове (земаља) круне св. Стјепана, патрона његова властита имена. Мој дјед не разабере се тим никако, него постави лимену кутију на банов сто, те се с мало ријечи опрости с баном. А бан весео, да се сирова и тврдоглава сељака ријешио на згодан начин, суздржавао се, да му ту несретну кутију натурава, те предаде племићку диплому великом жупану загребачком, да је објави у наредном Справишћу, и даље се није бринуо ни за нобилитираног сељака, а још мање за његову повељу. Након обављене публикације достави жупанијска област мому дједу племићску диплому и таксени рачун, али сад се истом у његову срцу разбукта бијес, па он ни пет ни шест изјави да неће примити диплому, нити ће платити пристојбу. Објашњавали су му, међутим, да их се ни једно ни друго не тиче, али ће таксу према потреби наплатити макар и силом. Тако стјеран у шкрипац, несретни човјек не имаде куда, ван да прими племићску диплому и да плати пристојбу. А кад је потоњих година о тому

причао својима синовима, обичаваше говорити: „Ето, дјецо моја, ту Вам је магарећа кожа, која Вас стоји 150.000 форинти, а мене десет година живота у жучљивости и мрзости“.

И кад је тако Стефан Михајловић против своје воље постао „господин“ — а само су племићи били господа, — хтио је да и својим синовима пружи прилику племићског образовања; то јест, да студијом права постану способни за више јавне службе. Изнајприје је намјеравао, да му један од синова постане насљедником у његовој великој трговачкој радњи. Но млада господа већ су зарана показивала више талента за трошење, него за зарађивање, па кад их је у очи одлуке о њиховом даљем школовању упитао који од њих жели, да му у трговачкој радњи буде насљедником, младићи једногласно повикаше: „Ја не, ја не!“ А Стефан Михајловић био је и сувише паметан и разборит човјек, а да не би разабрао, како је наметнуто звање ријетко када сретно. И даље због тога не настојаше око своје намене. Избор звања у оно вријеме племићима је био веома ограничен. Трговина и обрт се потцјењивала и омаловажавала; агркултура на властитом имању сматрана је тада јединим честитим занимањем једнога племића, откако га тадашње прилике одијелише од судјеловања у јавним пословима. Но племић је морао и као економ да буде упућен у правознанство, да се могне знати бранити и од владе и опет разабирати у замршеним односима земаљске господе и поданика. И сваки је дакле племић студирао право, јер то је била љествица, с које постајаше економ, судец па и — бискуп загребачки, а тај је поред бана имао најчаснији положај у земљи. Млади синови обичавали су да иду у војништво или, а то је рјеђе, међу свећенике.

Стефан Михајловић посла дакле оба своја сина у Велики Варадин у гимназију, да послуже тамо у „академији“ студирају права.¹⁸⁾ Тај студиј права био је, што се може замислити, примитиван: мало т. зв. природно право, нешто угарског приватног права, нешто статистике и државног права, то је било све, што

се тамо могло учити. Незнање професора, мањкава приправа, па лијеност и разбијачка страст студената сједињаваху се у прилику, те је оскудна обука била јалова, што је само могла бити. Синови Стефана Михајловића нијесу били изнимка, тим више, што су учење сматрали као муку без сврхе. Врате се после прописане две године из академије незналице какви су и били, кад су отишли. Нијесу ваљада намјеравали да свједоцимама гарантирано имање икада у животу практично употребе. Старији син Јозо Стефановић досађивао се у примитивном кућанству свога оца. Свечана униформа једне хусарске пуковније, која је у Хрватској имала тада гарнизон, чини се, да је уобразиљу лијепог младића толико занијела, да хтједе било како постати хусарски часник. Бијаше доба наполеонских ратова, а племство је већ по закону било дужно, да на властити трошак војује на коњу у домобранству. Јози Стефановићу убрзо се дакле могаше жеља остварити. Ступи као поручник у земаљско домобранство, те прошета Загребом, и на коњу и пјешке, одјевен у сјајну хусарску униформу. И прије но што је дошло до ратне године 1809., буде унапријеђен на сатника. На велику његову жалост, није дуго скрасио у новом свом сталишу. Измаче сретно у боју код Ђура, али код вратоломног једног јашења набаса на рудо неких изврнутих кола, те удари о њ прсима, и од тога удара умре после неколико тједана иза несреће. Млађи син Нацо Стефановић, мој отац, био је остао код свога оца у Карловцу. Па дјед као разборит и радишан човјек није могао мирно да гледа дангубу и левентовање свога сина. Купи му о велико имање близу Карловца да би на том имању сам господарио и тако запао у практичан рад.

Једна од двију кћери Стефана Михајловића умре већ у раној младости; она, која ју је преживјела, Катица, буде послана на одгој Уршулинкама у Грац. То одгојилиште било је тада хрватској аристократији узором отмености.¹⁹⁾

Стефан Михајловић наставио је и у оно тешко

доба великарну своју трговину веома успјешно. Једноставност ондашњег трговања лако је себи представити, кад се разабере, да је Стефан Михајловић, који је са Михаљем Јанковићем Стипићем, мојим дједом с материне стране годинама био у пословном саобраћају, па му обичавао слати често и по стотине хиљада форинти тадашњег папирног новца, а да га је носила пето-шесто годишња цурица потоњег. Дијете су послали Стефану Михајловићу, а он би замотао дјетету пакете новца у рубац око врата и завезао онда окрајке рупца око тијела, па му рекао, да иде кући. Кад би дијете дошло кући, отац би тога дјетета не рекавши ни ријечи, развезао мараму, извадио пакете новца и положио их у благајну. А исто се збивало, када ба Михаљ Јанковић слао новце свому пословноме другу. Обојица њих нити су знали читати, ни писати, и обојица су мислили, да су намире и мјенице сувишне.

Но у то се згоди године 1808. банкрот институције „Wiener Stadt-Banco“, а објавио је то фатални онај царски патент, којим је цар Франц I. својим милим и вјерним народима јавио ту утјешну вијест. Једне недјеље, баш када је мој отац излазио с мисе из цркве, спази на супротном углу цркве некакву стрку људи, па упита о чему се ради. Упуте га на плакат прибијен на угао зидова, те му рекоше, да је то „патент“. „Што је то патент?“ запита он некога у близини: није разумио, што та ријеч значи. Човјек, кога је упитао, разјасни му, да патент значи, да бечки банковни биљети, — а то су била једина циркулациона средства оних рђавих времена, — одсад баш ништа не вриједје и да су сад само просте крпе папира. Стефан Михајловић се брецне, одврне од човјека, за кога је у тај мах помислио, да му се он руга, што незна читати и писати. Но дошавши кући, виђе силне гомиле људи, како пролазе испред његових прозора и чује, да сви сто и сто пута понављају ријеч „патент“. Одмах даде себи позвати нећака свога Јозу Ивановића, те га запита, што се то збива. Овај је био прочитао тај фатални патент, па му

јасним ријечима само потврди, да је цар овим патентом прогласио да не вриједе папирни новци бечке банке. Још увијек Стефан Михајловић није ништа ра-забирао, све му је то још било загонетно, па истјера нећака из собе. Затим заповиједи, да му дозову од-вјетника, који му само другим ријечима исприповједи исту жалосну причу. Кад је Стефан Михајловић једва једаред иза стотине питања овамо и онамо за-почео да схваћа ствар, започео је губити и равно-тежу. „Дакле банковне цедуље“, — издера се он свому адвокату, — „које сам ја примио као прави новац за добру робу, од данас да нијесу више новац? Па зар цар, који ми није ништа дао и кому ја ништа не дугујем, може да отима мој поштено зарађени и стечени иметак? Зар цар има право, да од својих данашњих поданика богаташа прави сутрашње прос-јаке? Зар смо ми у Турској, под пашом, или је цар постао харамбошом разбојника?“ И у тому тону настављаше тако даље, да га је одвјетник заклињао Богом нека шути, да не буде бачен у тамницу због увреде величанства. Него и та опомена није ништа помогла. У свом правном чувству тешко повријеђени човјек, а у својим економским интересима готово убитачно оштећен, запане у потпуно бјеснило, те се закуне, да ће у Беч да убије цара. Та се наивна пријетња убрзо рашчује по граду. Сам градски судица дође мом дједу, те му предочи сву незгодност и без-корисност тих дједових псовки и запријети оштрим казнама.

Али ко да ублажи његову мрзовољу?! Његова зла коб учини, те је управо пар мјесеци прије „Wiener Stadt-Banco“ катастрофе био продао велике залихе жита неком спекуланту Варлеу или Варлину, који је то морао платити у готовом. Дјед је примио сав новац (243.000 фор.) у бечким банчиним новчаницама. Посло-ви су били управо моментано застали, новце није могао пословно употребити, па су лежали у благајни, када је избила та поменута катастрофа. И кадгод би погле-дао свежњеве тога безвриједнога папирнатога новца, његов бијес би се обнављао. Наједном га стане про-

гонити фикса идеја, да је његов пословни друг морао бити претходно упућен о наступу банкрота, па да је искористио дједову лаковјерност. Нареди посвуда да га траже и напoкoн сазнаде, да се тај Верле или Варлин налази у Бечу. Стефан Михајловић брзо се одлучио да отпутује у Беч. Приспјевши онамо, обратио се неком агенту Угарске Дворске Канцеларије, те се због незнања њемачкога језика с њим упути предсједнику полиције и пријави своју невољу с тим Варлеом или Варлином. За пар дана обавијести га предсједник полиције, да је окривљеник пронађен и да је у затвору. Дан послије прими мој дјед позивницу предсједништву полиције, да га суоче с притвореником. Зачудио се веома, када му представише господина, кога дотад није никада ни видио. Предсједник полиције запитао га је ли то овај овдје тражена варалица, па дјед по души мораде рећи истину, да није и да га дотад није никада видио. Али притвореник сада плане, стане се јадати против необавијештености и лакомислености полицијске, која га је без икакова стварна узрока затворила као зликовца и суочила с човјеком, кога није никада ни видио. Полицајном предсједнику запријетио је изравном тужбом цару и започео потраживати због повреде части и тим уздрманог социјалног положаја одштету од 100.000 фор. Предсједник полиције извињавао се наглошћу својих органа и упути невиную жртву редарствене ревности, да редовитим путем правде тражи одштету од несретнога узрочника овога „qui pro quo“, а то је ето пусти богаташ, који му задовољштину неће ускратити. Када су моме дједу растумачили преводом ову саломонску пресуду, огорчено се окосио: зар може бити те да он као странац и приватник буде одговоран за омашке и наглост једне области! Но његова преузвишеност остаде при својој пресуди, те отпусти и притвореника и мог дједа с изричитом опоменом, да га више не узнемирују због те несретне афере. Кобна заблуда послије се разбистрила.

У оно је најиме вријеме живио у Бечу француски

емигрант барон Варлин, а полиција је ето склона била повјеровати, да је он кадар био учинити превару, па га је брже боље притворила. А барон Варлин доиста није био такав човјек, да сада не би искористио новчани пробитак из те, њему само добродошле, полицијске заблуде. Набрзо је он мому дједу послао одвјетника, да се с њим нагоди прије предавања судбене тужбе. Одвјетник је, дашто, мога дједа ускомешао колико је већ боље знао, говорио му о одличном социјалном положају свога клијента, о великој протекцији, коју он има код двора као и сви француски емигранти, а највише о сталној вјероватности, да ће му судови због те и такове пресије одобрити захтијев сваке одштете, како је буде тражио. И мој дјед, изгубивши искуством све повјерење у праведност државе, заплаши се од Варлинова одвјетника и онога агента Угарске Дворске Канцеларије, и понуди барону Варлину одштету од 10.000 фор., које овај након дугога а привидног само нећкања на концу ипак милостиво прими. Сав схрван, душевно и тјелесно, вратио се Стефан Михајловић у Карловац, тешко се разболио, а лијечници му нијесу знали ништа друго савјетовати, него да оде у Рогашку Слатину у Штајерској. Чим је болесник био за пут, оде онамо, путујући неколико дана на прекиде пут њему указанога зденца оздрављења, но управо та употреба разори његов и онако сасвим растројени организам, те поспјеши његову смрт задњих дана мјесеца јулија године 1809.

Тко је год познавао Стефана Михајловића, сваки је судио, да је био оригинална личност: бистра и оштра ума, а у потпуном недостатку бољег одгоја и образовања, непоколебиво крута значаја и бескрајне енергије, неукротива и жестока темперамента, који му је често мутио бистрину ума, неподмитљивог правдољубља и велике доброте срца и благости. Свак му је то припознавао. Ријечју, био је барбар, кога због тадашњега сељачкога сталежа у Угарској и у Хрватској није обасјао ни један трачак европске културе XVIII стољећа. Могао је он исто тако да буде Ирокез или Феллах.

У западној Европи не би такве личности могло бити већ ни сто година прије.. А за оправдање његово могло би се само оно поновити, што је неки Мађар рекао једном Нијемцу, који се јадао о недостатку просвјете у Угарској: „Што? С једне стране Аустрија, с друге стране Турска, па откуда би могла доћи просвјета?!“²⁰⁾

II.

МОЈ ОТАЦ НАЦО СТЕФАНОВИЋ

Кад је умро Стефан Михајловић, његова се домовина налазила у тјескобним приликама. Он је још био доживио битку код Ђура. 14. јунија 1809., кадно је принц Еуген Бохарне хаметом потукао Аустријанце, којима је заповиједао надвојвода Јохан. А и угарско-хрватско племићско домобранство, с којим је на бојиште био пошао старији син Стефана Михајловића, капетан Јозо, буде од Француза попут пљеве распршено. Чини се, да је лијепа, елегантна млада племчад у злаћаним хусарским униформама схватила рат као веселу игру. Можда су господичићи мислили, да ће пуки њихов бриљантни и марцијални изглед толико импонирати, те ће се и без борбе повући с бојишта. Како је познато, обратис се догодило. Прва шаржа француских кирасира натјера љепушни наш домобрански кор у дивљи бијег. Читава Штајерска и Хрватска била је пуна ових бјегунаца. Међутим се извојштила и битка код Ваграма, Французи под маршалом Мармоном стадоше непрекидно продирати у Фриаул, Корушку, Крањску, Приморје, Истру, те наканише за посјести и цијелу Хрватску, кад их управо на Сави у тој намјери спријечио мир у Шенбруну. Аустрија је тим миром морала Француској одступити сву јужно од Саве окупирану Хрватску (разумијева се и Војну Крајину). Но мој дјед већ није доживио мир у Шенбруну,

па га смрт избави неизбјеживе судбине да постане француски поданик, што би био постао, јер му је сав непокретни иметак био на територији јужно од Саве.²¹⁾

Французи се одмах снађоше и уредише као домаћи у свом новом територију, који је био уврштен међу „Provinces Illyriennes“. Дивни организаторски талент маршала Мармона, наименованог гувернера ових провинција, и ту се сјајно продичио, као што је и прије тога у Далмацији. Прелаз из оних аљкавих „авитичких“ угарско-хрватских управних прилика у строго сређену француску администрацију, био је веома брз, па управа и правосуђе тако су прецизно функционирали, као да је уређај тих форми постојао већ дуги низ година.²²⁾

А то је било само због тога могуће, јер је маршал Мармон придржао за Французе само више положаје у служби, а све остале ниже службе попунио урођеницима. И премда Французи нијесу знали ни хрватски, ни њемачки, а Хрвати опет француски, све је ипак било зачудо цијелој јавности и народу несметано у највећем реду. Истина, ненавикнутом народу нијесу могле пријати бирократске формалности нове управе, која је уводила досада у Хрватској непознате таксе за биљега, за регистрирање и за патенте, па да није трајно оскудијевање новцем француску владу силило, да удара тешке намете и убире присилне зајмове у тој исто новцем сиромашној земљи, житељство би се било врло брзо снашло у новим приликама, јер очитог непријатељства против француске власти било је само међу повлашћеним класама, међу племством и свећенством.

Увођење францускога законодавства и правосуђа, правне једнакости свих држављана пред законом, укидање повластица, феудалних даћа и ограничења слободе у трговини и међу обртима, све су то биле новотарије, о којима досад није нитко ни сањао и за које ни једна друштвена класа није имала правога разумијевања. Досад о земљу везани сељак постаде слободан, но како није био баш ништа образован, није знао, што да започне с том, тако рећи, током ноћи стеченом

слободом. Исто је било с обртницима ослобођенима од цеховске (еснафске) стеге. Племство пак и свећенство, будући да су изгубили своје дојакошње повластице и јер су морали сада, као и сви други сталежи, да сносе све државне терете, постадоше очити противници француске владавине. Жудили су за обновом аустријскога и угарскога режима, а за тај режим су знали, да је по традицији неспособан да ствара нешто ново и добро, или да себи присвоји туђе добре течевине, па их затим и уздржи. Знајући дакле то, надали су се, да би несметано опет дошле пријашње аљкаве прилике. Ја се сјећам из доба своје младости само мало појединаца, који су цијенили унутарњу вриједност оних благодати француске владавине. А та је владавина свим друштвеним класама утрла стазе за сваки душевни или материјални напредак, осигурала разумно законодавство, а највише узорну и правичну управу, какове Хрватска ни прије, ни после није никада имала. Али и то мало поменутих особа, које су то уважавале, мислим и сумњам, да су то истом онда спознали, када су под обновљеним аустријским режимом разабрали, да све француске течевине одоше у тутањ.

Маршал Мармон разабрао је ситуацију у првих мах. Често се касније тужио, да се све његове основе и сврха рефорама, под аустријским режимом немогућих рефорама, опћенито тада нијесу припознавале. Но то га није сметало, да свим силама унапређује материјално добро њему повјерених провинција, не марећи за признање или за незахвалност пучанства. Режим његов бијаше строг, али неподмитљив и праведан. Нико није био прогоњен због противних политичких идеја; Мармон није дао да се праве политички мученици, али ипак није могао побити мишљење пучанства, да је француска владавина пролазан јарам једнога коренитог душманина. Једино у Војној Крајини, о којој ће бити даље згоде да приповиједам, бијаше пучанство склоно француској владавини. Слава моћног цара распалила је у ових рођених солдата прави један ентузијазам за Француску толико, да су због тога

у Наполеоновој руској војни 1812. заборавили своју сродност с руским народом по раси и по религији. Они су се тукли на француској страни у свима биткама и сјајно су се показали. Познато је, да их је Наполеон похвалио у више својих извештаја и одликовао на ратиштима крстом Легије Часте многе часнике и војнике.²³⁾

У вријеме моје младости и ја сам познавао овако одликоване, којима потоња обновљена аустријска влада није, додуше, одузела орден заслужен у рату против једне стране државе, али им опет није ни допустила да те крстове носе, а у служби их није промицала на више положаје, ма да су војнички били способни, него их је пригодом свакога унапређења систематски мимоилазила. Ја сам тако н. пр. познавао некога капетана Мудровчића, који је у битки код Бородина од самога Наполеона примио крст Почасне Легије и био тада промакнут за капетана. Послије тога остаде у аустријској војсци пуних 27 година, али цијело вријеме само у чину капетана, ма да се је године 1831. пригодом аустријске окупације папинске Ромање, поново одликовао. Истом у старијим својим годинама постао је стожерни часник, а умро је врло остарио као пуковник једне крајишке пуковније. У Аустрији су у оно доба биле декорације орденима врло ријетке; виђало се можда тек по који „Каппонеккеуз“ на прсима којег вишег часника као споменици на бојеве од 1813. до 1815. Онај посебни, петерокраки бијели крст Почасне Легије о прсима онога капетана Мудровчића, мене се силно и врло дојимао, те би увијек, када би сусрео капетана, скидао шешир. То дјечачко указивање части буде му необично, па ме једампут застави и пријатељски упита, тко сам ја и зашто га на сваком сусрету поздрављам. Ја му одговорим, да ја то чиним из поштовања, јер он тај крст носи, а крст се стјече само „јунаштвом“. Очито раздраган рекне ми, да су већ многи наши земљаци примили такав крст од „цара“, па он није једини. Кад сам га од тога времена даље сусретао, увијек ми је сам први пружао руку, а да га још ни-

јесам ни доспио поздравити. Читаоцу ће бити јасно, колико је дјечак био поносан због тога удостојавања једног одликованог „јунака“ Велике Војске Француске.

Други од ових одликованих био је генерал Чолић²⁴), који је код Березине исто био од самога Наполеона примио крст Почасне Легије и промакнут за батаљонског заповједника. И он је остао којих 20 година мајором у аустријској војсци, па је истом касније постао генерал, када је смионо изградио ону величанствену цесту из Лике преко Велебита у Далмацији. Успут да споменем, како је Чолић индиректно био узрок срећи Омер-пашиној. Чолић је био намјестио стражмештра Милу Латаса као цртача у грађевној пословници. Латас је због неке своје кривице требао да буде кажњен, али он измакне и побјегне у Босну, потурчи се, прими име Омер, ступи у турску војску. Будући да је био краснописац, а знао је и њемачки и талијански, брзо напредоваше у каријери. Послије неколико година оде службеним послом у Цариград, и ту га срећа намјери. Султану Махмуду II. дође у руку један спис, што га је писао Омер, па га одмах постави учитељем краснописа сину свому Абдул-Меџиду. Кад је Абдул-Меџид завладао, обаспе великим милостима свог учитеља калиграфије, јер га бјеше веома заволио. Ускоро га именоваше пашом, затим муширом, и коначно сердар екремом (генералисимус). Кад је Омер паша постао везиром Босне, много пута сам с њим долазио у саобраћај, па ћу касније стога моћи рећи више о том мом земљаку, који се тако прославио.²⁵)

Него сад још о француској епизоди Хрватске. Мимо увођење своје администрације, Французи испољише у Хрватској и своје добре и зле друштвене обичаје. Понајприје су започели оснивати „патриотске“ клубове, у које су покушавали увлачити домаћу интелигенцију, тако да буде с Французима што тјешње, па да они узмогну онда што више на њу утјецати, а по могућности је и асимилирати. Но успјех тога покушаја био је врло маљушан. Осим неколико аристократских фамилија, француски језик готово је био и непознат,

навике у животу и основе различне, а додирних тачака веома мало. Тек неколико људи с размјерно вишом наобразбом, прикључише се Французима, упознавши предности француске легислативе. Него, како ми је у мојој младости приповиједао један такав пријатељ Француза, не бијаше ипак вјере у трајност француске владавине. Из искуства баш оних година, када се пазарило земљама и народима, већ у почетку се мислило, да ће та владавина Француза бити само пролазна епизода, која ће пригодом промјене господара компромитирати оне, што се буду прикључили Французима. Тако ће бити повода за прогањања и освету Аустрије.

А исто тако суздржљиво понашало се и према слободном зидарству, које су Французи били увели у Хрватској, гдје је досад било непознато.²⁶⁾ Ако се не варам, године 1792. она урота Хрвата Мартиновића (Martinuzzi) бијаше узрок, да се плашило свих тајних друштава, — а међу та су бројали и слободне зидаре — пак се сада држало и од ових француских ложа постранце. Мартиновић је наине тамо прије у почетку Велике Револуције био осумњичен, да је у вези с француским масонима и с њемачким илуминатима и розенкрајцерима, те да је засновао уроту против самога живота цара Франца II., а све за републиканизирање Угарске, па је стога био погубљен у Пешти.²⁷⁾ Мало послије свога одласка у Карловац основали су ондје француски чиновници и часници масонску ложу. Но прође неколико мјесеци, док је браћи-зидарима успјело, да за то предобију и пар Хрвата. Први чланови су били карловачки начелник Јосип Шпорер,²⁸⁾ и онда католички жупник у Дубовцу, Никола Ханжић, а у његову жупу припадала су и карловачка предграђа. За моје младости обојицу сам познавао као стару господу. А били су, како каже већ сам њихов приступ у ложу, разумни, образовани и слободоумни људи, који су се француској влади приклонили неусиљено, из увјерења, па су у том смислу покушавали и пропаганду међу домаћим пучанством, да што с мало успјеха.

Од аристократије и од клера није француска

влада смјела већ због тога ишта да очекива, јер је она сталешке и материјалне интересе тих класа била тешко оштетила. Ипак је и међу њима било неколико франкофила. Сјећам се само грофа Јанка Драшковић, па потоњег загребачког великога жупана Николе Зденчаја и затим богатог карловачкога трговца Анастаса Костића.

Гроф Јанко Драшковић бијаше као властелин с обје обале Саве поданик и аустријски и француски, *sujet mixte*. А да се не замјери ни једном од својих суверена, није остао у Хрватској, већ је отишао у Париз, гдје се задржао све до краја француске владавине у домовини својој, у Хрватској. У Паризу је живовао безбрижно као богати нежења а дома се бајало, као да је улицу, *rue Taitbout* — тамо је становао — дао тарацати самим аустријским талирима Марије Терезије. Изнајприје је то ваљада неко сликовито изрекао; касније узеше ту версију дословце јер је он у Паризу живио тако, да му оде већи дио иметка.²⁹⁾

Друкчији је био господин пл. Зденчај.³⁰⁾ И он је био *sujet mixte*, но остао је у Хрватској, добро је управљао својим имањима, а своје франкофилство није тајио. Кућу своју уредио је попут какова францускога великог господина, а хтио је да буде око њега и француска служинчад. Ма да су му помагали у тражњи и његови француски пријатељи, ипак није могао добити француских слугу. Па зато он набави својим хрватским слуганима францускога учитеља, који их је требао преобразити у Паризлије. А у том га је због успјеха тјешо јамачно и онај велезначајни словенски талент за учење језика. Но ова се нада није ипак тако брзо испунила, како је то он желио, па је и сам обичавао приповиједати шаљиву згоду, која је карактерисала неуспјешност.

Кад је наиме Зденчај своје слуге пофранцузио, слугу Јурића прекрстио у Жоржа, Јанкића у Жана, Перића у Пјера и сл., па кад им је заповиједио да у кући само француски говоре, мишљаше, да су до-

статно дресирани. И кад је било о Наполеонову году, приреди свечани ручак и позове више француске чиновнике и часнике, те своје пријатеље. Још у јутро одржао је са својим особљем главну пробу послуге за гозбу, па је с успјехом био потпуно задовољан. Гости су дакле о подне сјели за сто. Код првих јела ишло је све добро. Могуће да су слуге у то и сами окусили добра вина и да су стога заборавили своје лекције из францускога језика.

Кад је Зденчај опазио, да једном од гостију није измијењен пладањ, викне слугама: Жорж, Жан, Пјер, — али несретници умјесто да се огласе са „Monsieur“, одговоре у дијалекту хрватском: „Кè велè, њихово господство?“ Зденчаја ражљути ова неспретност и рекне полугласно Жану, да госту брже измијени тањир. Жан одговори, но и опет хрватски, да је Жорж хтио измијенити тањир, али му је дотични господин казао „да га сам оближе“. Неспретни слуга, смућен конфузијом двају језика, схватио је Французово „bien obligé“ да је исто што и хрватски „оближе“. Гости Хрвати, којима је можда и појединце драго било, што се обрукало Зденчајево домаћинство, прасну на то у грлат смијех, кому су се придружили и Французи, чим су разумјели о чему се ради. Зденчаја овај случај толико гане, да сутрадан позове слуге и рекне им, тко не буде до Нове Године честито научио француски, биће одмах отпуштен из службе. То је помогло; чак и онда, кад им је господар хрватски говорио, одвраћали су они француски.

Многи француски обичаји учиниши се Хрватима веома смијешни, те придонијеше много назору, да Французи нијесу озбиљан народ. Уосталом су се Французи показали врло дисциплинирани и понашали су се према Хрватима тако пристојно и добро, да никада није било трвења. Него Французи су и у Хрватској, као и дома, били *coureurs de femmes*, па су много допринијели опадању морала, који је био строг у народу, уводећи оне куће, што их овдје нећу да именујем. Замало, па су те куће осим Француза започели похађати и урођеници, а зачудо областима и

на овом клизавом тлу слагали су се Французи и Хрвати, те није било никаквих притужаба из те сфере.

Хрватска производи велике количине вина, а његова добра каквоћа требала би само разумније подрумарство, да постане вином изврсним. Но у најосновнијим регулама подрумарства нити се је разумијевао велики посједник, нити сељак. Вином се манипулирало на исти примитивни начин ваљда као у доба кад је у тим предјелима римски цар Пробус дао посадити лозу. Ипак је хрватско вино пријало Французима, а будући да му је цијена била јефтина, доста су га трошили. Број крчми дневно се множио, али тим и свађе и тучњаве међу војницима. Двобоји, дотад у Хрватској непознати, дневно су се били, или боље рећи, ноћу се обављаху. Хрватима се то чинило божански шаљиво, па када год би због двобоја група француских војника излазила на било које поље ван града, а напред неколико свјетиљака, слиједила би и хрпа радозналих домаћих, да мотри необичан и за њих сасвим смијешан приказ. Домаћи би људи око дуеланата чинили велики круг, те како су мислили, да је двобој безазлена врста војничке игре, подбадали би мачеваоце одобравањем и смијехом. А чини се, да су ови двобоји уистину и били прилично безазлени, јер се о једном усмрћењу, које се догодило пригодом једнога таквога двобоја, причало и у каснијим годинама као великом и јединственом догађају. Ништа није смјешније било гледаоцима, него приказ кад би се мачеоваоци послуже свршена двобоја руковали или загрлили, па онда један с другим испод руке натраг одмарширали у крчму, као да се и није ништа догодило. Отишли би у исту крчму, гдје су пили и гдје су се свадили, и у најбољем пријатељству настављали су пијанчевање. „Чудни тепци, ови Французи“, — међу собом су говорили Хрвати, — „ту се грабе сабљама, као да ће један другога сасјећи, а на крају игре, грле се, па иду заједно пити“. Та је појава Хрватима била веома неразумљива и зато се није могао одбити назор, да су то неозбиљни људи. Али иначе је пук заволио Французе због њихове добро-

ћудности и сношљивости, премда владу француску није трпио.³¹

Мој отац Игнац (од драгости Нацо и Нацек) Стефановић и његова сестра Катица постали су, тако рећи, током ноћи француски држављани. Но та промјена није била по укусу мога оца; тим мање, што су и њега одмах притегли за 16.000 франака присилнога зајма, што га је расписао маршал Мармон. Ово „пуштање крви“ из истом наслијеђене очинске касе и новчарке одмах је мог оца определијелило у непријатељски став против француске владавине, па га није могла преобразити никаква љубежљивост, којом су га сусретале и обасипале француске области. Цијело вријеме свога живота остаде он непомирљиви непријатељ Француза. А кад сам се ја у младеначком чувству заносио војничким и политичким генијем Наполеоновим и бранио његову политику и жалио за пребрзим завршетком француске владавине у Хрватској, тада је његова срџба силно успламсала, па сам морао пустити, да ме псује и зове брбљавим жутокљунцем, који се уобразио због учене своје начитаности: ја да сам себи дрско допустио, да просуђујем догађаје, које нијесам проживио и које не познам, па онда, да то говорим њему на очи, њему, који је тога ради силно трпио, те Французе само по Богу и по правди проклиње. Против таквих аргумената, дашто, да се нијесам могао правдати, тим више, што су готово сви пријатељи родитељске куће били судионици те очеве франкофобије.

Премда је банкрот бечкога „Stadtbanco“ био оште- тио обитељски иметак, ипак је тај иметак био још увијек угледан и повелик, те се Нацо Стефановић и његова сестра Катица тако нагодише, да је мој отац примио на се све обвезе, које се појавише смрћу Стефана Михајловића у обустављеној његовој трговачкој радњи и примио је и све залихе жита, а задржао је и онај за њ купљени комплекс имања, те се обвезао плаћати сестри до њене удаје на половицу свега очинског иметка камате, а кад се удаде, да ће је исплатити у готовом. Тај насљедни уговор био је

направљен тако погодно за сестру, а на штету братову, да сам и сам морао рећи, кад сам касније читао тај спис, да мој отац ваљада збиља није у великоварадинској академији проучио право. Будући да моја тета Катица послѣ смрти свога оца никако није хтјела да дуље остане у самостану, а опет није хтјела ни у братову кућу, предаде је мој отац врло пријатељској фамилији генерала Јелачића, која је становала у Загребу, а госпођа генералова бијаше грофица Нарциса Калноки де Керешпатак из Седмоградске. Грофица Нарциса имађаше два нећака, Адама и Јаноша Калноки, те је лако појмити, да је она одмах примјетила прилику да једном од двојице припомогне за богат и сталезу примјерени брак. У мојој тети Катици нађе она да су усредоточене све особине, које је жељела: младост, љепота, наобразба и богатство. Грофица Нарциса позове у Загреб свога нећака Адама из Ердеља, гдје су код Шепси Сент Ђорђи била његова имања. Обоје се младих завољеше, а како мој отац није имао узрока да се противи удаји своје сестре и да јој смета, постане то двоје 1811. године сретан брачни пар. Мало послѣ своје удаје захтијеваше моја тета од свога брата своју баштину, јер мора да са својим мужем иде у Седмоградску. Мој отац јој одговори, да се такво, ипак знатно имање не даде у трен ока ликвидирати, а напосе не у то бурно доба, као што је онда било, те јој обећа исплату на оброке у што краћим размацима. Но тета Катица, а још више њезин муж, захтијевали су попут Шајлока, да се тачно врши слово насљедног уговора, те запријетише тужбом. А да дође до таква скандала, није допустио мој отац, него хтједе радије да се ствар ријешѣ пред једним заједнички изабраним пресуђивачем. Али, овако се догодило: та је пресуда гласила, да је мој отац на основи насљедног уговора дужан исплатити својој сестри половицу очинскога иметка у року од шест тједана. Шкрипећи, штоно ријеч, зубима, мој се отац покорио, снашао се у томе, те је невјероватним жртвама скупио за њу 218.000 форинти у злату. Него тета Катица и њезин муж нијесу

отпутовали у Седмоградску, него остадоше још више него годину дана у Загребу. Наравно, да је био пре-стао сваки саобраћај између брата и сестре због немилосрднога поступка њезина, па се потом видјеше први пут тек послје двадесет година.

Попут свога брата Јосе, био је и Нацо Стефановић у својој младости човјек необичне љепоте: висок, витак, елегантан, лица правилнога, здраве пути, а изражај имађаше чисто једне небеске блакости и добротe срца.

У каснијим годинама његове су се црте промијениле, те је био налик портрету кнеза Бизмарка, што га је сликао Ленбах, а налази се у берлинској Народној Галерији. Кад сам наиме 1873. године видио ту слику, био сам забезекнут, те ми сузе наврнуше. Сувишно је готово напомињати, да се женама свиђао, а наравно и оне њему. Наговарали су га пријатељи, којима је био опасан 'супарник, нека се ожени. И ма да је увијек говорио, да о женидби неће ни говорити, док не прође жалобна година иза очеве смрти, ипак се огледао за женом.

Ја сам прије био споменуо једнога личног и пословног пријатеља мога дједа и кћеркицу тога пријатеља, која је често у прсном свом рупцу преносила велике новце. Њезин отац, Михаљ Јанковић Стипић, умро је годину дана прије мога дједа, а иза њега остадоше ето та кћи Јозефина и још један много млађи брат. Мати је ту кћер дала за оно доба управо одлично одгојити; њезина је гувернанта постала касније директриса института за официрске кћери у Херналсу покрај Беча. Дјевојка је била љепота првога реда, добра срца, а према тадашњим назорима и велике образована: Јозефина је читала и говорила латински, а понешто и њемачки; напротив њемачком, француски је говорила коректно и елегантно, свирала је пиано спретно и укусно, и у свему је била одлична партија за удају.

Како је њезина очинска кућа била у Карловцу једна између највећих, био је у тој кући реквириран велики стан приликом француске окупације за интен-

данта, некога маркиза де Контадеса. Моја мати причала је о њему, да је био још млад, лијеп и елегантан муж, веома добрих друштвених форми, а уз то готово и дјевојачке чедности. Но чим је угледао газдаричину тек дванаестогодишњу, али ипак рано развијену кћер, заљуби се у њу, и послије неколико мјесеци запреси је у мајке. Мати му даде растумачити, да је дјевојчици сада тек 12 година и да према томе још није за удају. Он је то схватио као пусти изговор, јер је дјевојчица изгледала као да јој је најмање шеснаест година. И истом онда, када је прибавио крсни лист дјевојчета, повјерова мајци и обећа, да ће причекати, док мала заврши четрнаесту годину. Женидбена понуда замало буде разглашена по граду, и можда се баш због тога мој отац определијелио за ту дјевојку. Њезина мати одговорила му је исто, што и маркизу де Контадесу, а скрбник дјевојчице поврх тога уложи још и формалан протест и против њезине касније удаје за мога оца, јер га је сматрао лакомисленим и расипним господичићем, кому не смије дати своју штићеницу. А о пустом животу и расипности мога оца доиста су колала необична причања, па их је онај скрбник узимао за прави грош. Тако се приповиједало, да се мој отац с још неколико чланова из „jeunesse dorée“ кладио, да ће на коњу провалити у највећу кафану и да ће на коњу правити *rigonette* (кругове). То се и збило уз судјеловање мноштва радозналих људи. Како није било друге, сва су три биљарда покрхана и мој отац платио је кафецији наводно 3000 франака одштете. Исто се причало, да је мој отац обичавао у кафани своју лулу припаљивати хиљадаркама банковних цедуља. То је могуће и чинио, но и те преостале цедуље у благајни мога дједа биле су због банкрота 1808. сасвим без вриједности, ништа скупље од било каквог другог наштампаног папирића, што се може палити и бацати. Усталом за даљих двадесетипет и тридесет година обичавали смо мој брат Стефан и ја да припаљујемо луле с таквим безвриједним хиљадаркама и стотињаркама банко-цедуља.

Мој отац не даде се смести нити мајчиним одговором, ни протестом скрбниковим, а предност је у њега била та, да му је савезница била сама дјевојка. Љубазност маркиза де Контадес није могла упоредо да се такмичи с мање, додуше, галантним, али зато млађим и љепшим Хрватом, који је, да се чим прије ријеша маркиза, пожуривао вјенчање толико, да је напoкон успио, те се вјенчање обавило 25. марта 1811., иако моја мати тада није била навршила ни четрнаесту годину. Честитoга татора обрлатио је мој отац тако, што му је и надаље препустио, да управља цијелим иметком моје мајке.

По установама Наполеонова Закона вјенчање се обавило најприје цивилно у уреду мјесне области. Као матичар фунгирао је Жозеф Шпорер, градски начелник који је хтио као пријатељ обију фамилија обавити вјенчање сам лично. А био је опасан пошироким трoбојним пасом, како ми је мајка казивала, и представљао је достојанствену фигуру. Спомена је вриједно, да клер, премда није био склон француској владавини, није протествовао због грађанскога вјенчања, као што је то било послије у другим земљама. Како је било доба поста, црквено се вјенчање обавило у кући невјестиној, а вјенчао је већ поменути франкофил жупник Ханжић.³² На свадбеној гозби било је наводно више од стотину званица.

Маркиз де Контадес морао је да проматра све приправе за свадбу, али се понио као потпуни центлмен. Не само да је младенцима честитао, него је и за даљега свога трогодишњегa боравка у Карловцу био мојим родитељима увијек вјеран и одан пријатељ, што се може узети само као доказ честитог и чврстог значаја. Ја ћу током даљега приповиједања имати прилике да се осврнем на овог маркиза.

Млади, лијепи и богати брачни пар проживио је доба француске владавине одлично. Карловац је био главно мјесто провинције, „*Chef-lieu de Canton*“, тако дакле сједиштем управне, судбене, финансијалне и војничке области. И коликогод су мом оцу биле те области антипатичне, свеједно је опет морао да се с

њима добро слаже. Мојим родитељима није падало на памет да живе на селу. Остали су у граду, а боравили би и по пар дана на имању званом Водостаје, које лежи на ушћу Коране у Купу. До њега се може стићи по неграђеној цести колима из Карловца за три четврти сата, а пречацем пјешке и за 20 минута. С јесени би се опет одлазило у велике винограде, који су били пет сати колима, а стераху се на Новаковића Гори код Крашића. Ишло би се на пар седмица у бербу, забављало се ондје са сусједима и другим гостима, а повратак у град би увијек падао одмах тамо иза Свих Светих.

Управљање имањима препустио је био мој отац свом незаконитом брату, кога сам касније познао и звао се Микуљан. А моја мати повјерила је читаво своје градско кућанство својој бившој дојиљи Кати, коју сам ја још познавао и волио, као да ми је властита бака. Пород првога сина мојих родитеља у децембру 1811. није ништа промијенио у њихову животу. Моја мати сама је дојила и отхрањивала према начелима Ж. Ж. Русоа, па је сав свијет хвалио и дивио се дражесној дојиљи. Знатан један француски сликар, Најгас, кога је Маршал Мармон добавио себи у Илирију, сликао је моју мајку, како доји дијете, и галантно метнуо ниже биљешку: „La plus belle des mères que j'aie eu le bonheur de voir“. Лијепа ова слика побуди врло велику пажњу у граду. Свак је хтио да је види, а пакост осталих лијепих госпођа измисли причу, да је моја мати „дебело наслагано“ ласкање бојом платила сликару са стотину наполеондора. Уистину, сликар је био отклонио сваки хонорар, јер је слику задржао за себе. А како је сликар остао и послје одласка Француза па мало помало портретирао сву хрватску аристократију, то је он године 1816. сликао и моје родитеље. Оба портрета била су у нашој кући све док је 1867. није велики пожар уништио скупа са намјештајем. Слика мога оца није била Бог зна успјела. Казивало се, да господин Најгас није био сретан с портретима мушкараца. Много боље и љепше бијаше

попрсје моје мајке у одијелу из доба француског царства, у бијелој хаљини врло краткога „струка“, деколтирана, а преко лијеве руке био је лако пребачен црвен шал с бордиром њежних узорака, док су тамноплаве власи у дугим завојима à la Madame de Staël биле обрубиле племенито и драгашно лишће. Признајем, мени се моја мати у природи чинила много љепшом и дражеснијом, него ли је била на тој слици. Али се сав свијет дивио тој слици и хвалио је у хиперболама, па сам морао шутјети, те сам само насамо смио рећи матери: „Премда си ти сада двадесет година старија, ипак си још увијек љепша од твога портрета. Велика је неприлика, што те сликар није могао видјети мојим очима!“ Када би ја тако очиговао своју дјетињску љубав, она би ми запушила уста пољупцима и обично говорила: „А како ти можеш да просуђујеш портрет, када ме у оно доба нијеси могао видјети, а онда и сам не умијеш сликати? И мени се, до душе, чини, да нијесам сасвим погођена, но кад су сви казивали, да је слика лијепа и добра, морала сам шутјети, да избјегнем оговарању, као да себи уображавам да сам љепша у природи него на слици“³³.

Француска владавина трајаше тачно четири пуне године. У октобру године 1813. добили су Французи заповијед да иду. Приправе за овај одлазак учињене су у таквој тајности, да пучанство о том није имало ни појма. У оно доба није било у Хрватској новина а поштански промет био је веома примитиван, па се у јавности није ни знало ни за битку код Лајпцига ни за кобне посљедице те битке за Французе. Они су се стога, а неправдо, плашили непријатељских исказа са стране домаћег становништва. Француске области и војска напустили су град ноћу сасвим тихо. Сутра ујутро свијет се зачудио, што нема Француза, па истом из огласа градског начелника сазнало се, да је престала француска владавина и да је стигла опет под „очинску владу“ аустриску. Узрок овој промјени сазнао је народ тек послије неколико дана. Веселе због тога, кажу, да је било опћенито,

али не опет тако бурно. Свијет се љутио на Французе, што нијесу отишли по дану уз свирку музике, као за вријеме параде, већ ноћу попут лопова и у магли, а та срџба искалила се онда тако, што су уредске плоче с француским орлом силом тргане са уредских зграда, па су их онда полупали. Поврх тога провалили су и у слободно-зидарску ложу, која је била смјештена у бившој аустриској топничкој војарни, па су бацали кроз прозор на улицу све декорације и знакове тога реда, све то уз урнебесни смијех, а затим су те ствари биле спаљене на тргу. Начелник Шпорер, који је задње године био мештар, није се усудио да спријечи ту сцену, јер је знао, да аустриска влада неће трпити слободног зидарства³⁴.

Племство и свећенство клицало је завршетку француске владавине. Надали су се наиме, да ће Аустрија једноставно успоставити *status quo ante* у новодобивеним подручјима Хрватске, да ће угарско законодавство и управу опет обновити, јер — било то добро или не, — на то је свијет био од прије навикнут. Но мјесто те рестаурације увела је Аустрија *провисориј*, који се састојао у томе, што се тај дио Хрватске припојио новом „Краљевству Илирије“ које се опет састојало из Корушке, Крањске, Тршћанског Приморја и Истре. У том новом „краљевству“ би заведен пријашњи апсолутистички режим тзв. аустриских „наслѣдних земаља“. А то је била управа здепастија, педантнија и шиканознија од француске, а није ни знала за аутономију муниципија, како их је прописивао угарски устав. Али зато се јавише опет по угарском уставу непознате и неугодне таксе за биљега, за регистрирање, па монопол духана, монопол соли. Народ је викао: „Кад нам већ не дају, да живимо, како смо прије живјели, било је непотребно, што се онда пустило да Французи оду“. У многим котарима сељаштво се побунило, тргало је аустриске двоглаве орлове с плоча на службеним зградама и на продаваоницама духана, палило их, и растјеривало цесарске чиновнике. Разумије се, позвана је у помоћ и војска за смирива-

ње, а „ребели“ су одмах суђени по пријеком суду, то јест набрзо састављени, импровизирани суд је сумарно и без апелације судио на смрт на вјешалима или опет на тешку робију. Но и племство и грађани такођер су мрмљали, али су се мирно понашали, надајући се, да провизориј неће потрајати дуго. Само је клер био за се задовољан, трљајући себи, штоно ријеч, дланове од весеља, јер владало се овако или онако, католичко је свећенство под Аустријом био опет најповлашћенији сталеж, који је све могао да мотри с миром.

Гувернер земље зване „Illyrisch - Kroatien“ постао је један генерал, барон Ђурковић, кога су ми цртали као разумна и доброхотна старца. Под његовим заповједништвом у Карловцу били су један дивизиски и један бригадни генерал, пуковник слуњске крајишке пуковније и сви милитерско-бирокуратски уреди. У Карловцу смјесте за цивилну управу окружну област, а шеф је био стари један аустриски бирокурат, Флуг фон Лајденкрон. Онда је био још један окружни суд и финансијална интендантура с подручним уредима, као што је благајна, порезни уред, биљеговни уред, уред за регистрирање, управа духанска, солана, царинарница и т. д. Велик број кућа у том малом мјесту имађаше за декорацију аустриске двоглаве орлове, а сељаци би на пролазу, гледајући те знакове, грчили шаке и мрмљали клетве. Једанпут је неки сељак био присутан; кад су извјесили нови уредски знак с двоглавим аустриским орлом, па викне: „Француски је орао имао само један кљун но колико ће овај грабежљивац да с два кљуна пождере — !“ Ову нимало лошу и сатиричну примједбу скупо је испаштао.

Како су по угарском уставу управу аутономних муниципија — опћина и жупанија, — водили бирани чиновници, то се у Хрватској није знало за бирократију, ни за стално чиновништво као касту. А да тако што постоји у свијету, разабрало се први пут кад су у земљу били дошли Французи. Но како су Французи били само шефови управе и правосуђа,

била су остала чиновничка мјеста заузета од домаћих људи, па према том није ни француска бирократија била многобројна и народу није стога била нападана. Ко је долазио у уреду, сусретао је све саме домаће људе као чиновнике, с којима је могао да се споразумијева хрватским језиком.

Другачије је било с аустриском управом. Био је то апарат неупоредиве сложености и неспретности, апарат, што га је могло покретати и подржавати једино многобројно и за ту сврху дресирано чиновништво. Али за овакво чиновништво недостајало је у Хрватској материјала. Аустриска влада сумњичила је свакога Хрвата, који је за вријеме францускога режима обављао јавну службу, и није хтјела да их намјешта. А заправо ти људи су од домаћих били једини у земљи, који су имали неку административну вјештину. Осим тога, истина, врло их је мало знало њемачки, а ипак, и у Хрватској, као и у свим ц. кр. насљедним земљама, морало се „амтирати“ њемачки премда пук тога језика, наравно, није разумио. И стога Аустрији није преостало друго, него да у Хрватску доведе чиновнике из ц. кр. насљедних земаља. А јер су морали да буду у саобраћају с пуком, који није знао њемачки, чиновнике су рекрутовали у словенско-њемачким покрајинама, али највише из сусједне Крањске и Штајерске, гдје се говори словеначки, тако, да су се лако могли споразумјевати говором с хрватско-српским пучанством. Те дошљаке звали су без разлике народности једноставно Крањцима, јер их је међу чиновницима било највише, а ријеч „Крањац“ постаде и остаде синоним ријечи „чиновник“ а тим уједно и објектом мрзовоље народне, као да су они лично били криви због несретнога управнога механизма.

Политичке и социјалне баханалије Бечкога Конгреса одјекнуше и у Хрватској гласно, као и на другим странама по Аустрији. Појави се у покрајинском преводу карикирана копија. Као на конгресу, и у Хрватској постаде геслом тзв. образованих друштвених класа парола Жерома Наполеона „morken wie-

der lustik“: све се баца стрмоглавце у море уживања, исто као да је иза дугих тамничких патња задобивена слобода, па је треба од срца уживати. Властелински сусједи приређивали су теревенке; десет а и више фамилија сročило би се код једнога суседа по три и четири дана. Ту се плесало и банчило, а онда даље другом комшији. И тамо се то исто понављало и тако редом, док се опет не би дошло првом домаћину, и то је трајало све дотле, док је било чега да се троши. Кад је био готов турнус код комшија, позивало се код даљих пријатеља, па хајде с цијелом фамилијом у колима и на коњима и са слугама, од једнога до другога, док већ нијесу зимске кише и снијег онемогућили промет на овим увијек лошим цестама³⁵.

Као и код свих словенских народа тако и код Хрвата и Срба гостољубље није само врлина, него је то заправо једна морална дужност, којој се нико не смије отимати. Но да се ту радило уистину о злоупотреби гостопримства, чини се, да није нико мислио, ма да се код ових забављачких похода гостило по 50 и 60 људи и по 30 до 40 коња. То је било кадро упропастити домаћине за читаву једну годину. Али, хтјело се ето избанчити, а размишљање се препуштало будућности. Па и на моралне неприлике канда није нико мислио при том вашару од толико људи у више мање малим становима. Лијегало је по осам и десет особа у собу: жене и дјеца заједно, а када за мушкарце већ није било мјеста, уконачили би их у ближње сељачке куће или у суше. Послије плеса и вечере жене би се повукле, а мушкарци су даље пили и картали, а кад већ ништа више нијесу знали, обичавали су задње ноћи пред одлазак, да играју једну посве срамотну игру, што ју је изумио неки бећарски разблудник: напити људи извлачили би коцком жене, кође с којом ту ноћ спавати. Испиткивали су слуге, у којој соби и у којему кревету спавају поједине жене. Онда би имена тих жена с тим подацима исписали на цедуљице, цедуљице бацили у клобук, смијешали их, па би сада сваки од при-

сутних извукао једну цедуљицу, која му је за ту ноћ импровизирала једну дружицу. Затим би се боси одшуљали у женске одаје. И кад би која женска ра- забрала ту подлу издају и загаламила, мушкарци уљези брзо би стругнули из собе, па се не би знало, који је то био. Онда најме није било шибица и до свјетла се није могло другачије доћи, него да се искром кремена упали мала сумпорна нит, а то је био спор и досадан посао, кога се по могућности свако клонио. Ово је све била игра долична дивља- цима у централној Африци, дрска игра са чашћу, достојанством и моралном стегом, но зачудо до јав- них скандала није долазило. Неки мој рођак и сам је у младости био дионичар те женске мјењачне игре на велико, па ми је рекао сасвим припросто, кад смо каснијих година једаред говорили о тој разузданости: „Што ћеш, било је лудо доба! Готово сви ми носили смо рогове, а нико није знао, ко га је њима окрунио, па је најмудрије било да шутимо. А зар смо се као луцкасти Французи требали тући и сабљама сасјећи? Што је било, било је, и нико то већ не може учинити као да није било. А пошто жене нијесу викале мо- рао си вјеровати, да су с непознатим биле задовољне“.

Кад је наступила зима и докрајчила ове гостињ- ске турнеје, пошло се у град и ондје тражило забава. И у Карловцу је тада зими било њемачког позори- шта и талијанских опера. У казалишту су пред- стављали Коцебуа, Ифланта и Колина, у опери су пјевали: Росинија, Чимаросу, Боалдјеа. Нарочито је одушевљавао Росини својим замамним мелодијама. Посебне позоришне зграде тада у Карловцу још није било. Представљало се у осредњој плесној дворани тамошњег првог свратишта. Ложа и галерија није било. У првим редовима партера сједили су највиши ци- вилни чиновници и генерали, у осталим редовима жене — дјевојке нијесу похађале позориште, — а иза сје- дала стајали су у групи мушкарци³⁶. Шефови области („die Spitzen der Behörden“) приређивали су у ври- јеме поклада службене плесове, а осим њих било је сваке недеље по два пута јавних балова. Тачно, кад

је у ноћи покладнога уторка одбила дванаеста, морала је музика умукнути и плес се морао прекинути. За вријемо коризме у имућнијим кућама била су вечерња посијела, на која су позивали пријатеље и знанце, а за сјај куће и шефове области. Музика је тада била слободна, али плес не. Одмах некако послје Ускрса полазило се онда „на ладање“ или на које „добро“, или примитивно уређено купатило у Хрватској самој или у Штајерској. А у другој половини мјесеца августа започела би опет традиционална турнеја гостовања, од сусједа до пријатеља итд.

Збиља мора да је то било „лудо доба“, када је, чини се, људима понестало способности за озбиљне мисли и за озбиљан рад. Велики аустриски државни банкрот од године 1811. зачудо као да није на додирнуо ову трајно веселу и лакомислену генерацију. Није, додуше, никому на памет пало у Хрватској, да свој иметак или бар дио свога иметка уложи у државне задужнице, а то једно због тога, што уопће није било већега и расположивога капитала, а друго, што послје банкрота бечке банке нико није ништа вјеровао у честитост аустриске владе, нити је имао повјерења у државу.

Међутим, како већ другачије није могло ни бити, пољопривреда и трговина све су више слабиле, а развијене индустрије у Хрватској не бијаше никада, те године 1817. избије опћенита и страшна глад, па сиромашење постаде опћенито. Зеленаштво се ужасно развило, и то зеленаштво највише је и убило аграрне посједнике, као што се у своје вријеме збило и у Пољској. Да се некако држе на поврцини, узимали су зајмове номинално са 10 и 12⁰/₀, а како нијесу могли враћати дуг у готовом новцу, плаћали су природинама, вином, житом, шљивом (за печење ракије), сијеном, дрвом (за грађу и за гориво). А вјеровници су све то преузимали управо за срамотно ниске цијене тако, те су камате износиле и 30 и 40⁰/₀. Или, посједници земљишта настојали су, да себи тако помогну, што су дио свога алодијалнога посједа или дио својих поданика с кућом и земљиштем заложили,

Многом економу-властелину, који имађаше по 50 и више поданичких кућа, не преостаде тако на концу до ли 5 или 6. А с тим ограниченим посједом, дашто, да ниједан није могао обрађивати свој иметак како треба, те је посве осиромашео.

Година 1817. с великом глади и поновљеним државним банкротом нужно је морала људе растријезнити и докрајчити безумно весели живот посљедњих трију година. Но за највећи дио бијаше већ прекасно. Мало њих, што се спасоше из тога опћега потопа, морали су, дакако, да се веома скуче у својим потребама, те се повукоше на своја имања на селу. Тако су урадили и моји родитељи.

Мој дјед имађаше на свом имању, истина, све господарске зграде, што су већ требале, али само малу једнокатницу за становање. Могла се због тога само из пристојности назвати по обичају *Curia nobilis* (двор племићски). Кућа се састојала из три собе, једне кухиње и једне смочнице. У тој је становао Микуљан, полубрат и господарски управитељ мога оца. Дјед је, забављен пословима у граду, ријетко долазио у Водостаје, и то само на један дан. Па, да се ту одмори, достајала му је та кућица, поготово, јер је био удовац; синови му студирали у Угарској, а кћер су по тадашњем обичају одгајале Уршулинке у штајерском грађанском самостану. Но, кад се мој отац оженио, кућица већ није достајала, па он одлучи да зида нову курију. Али између те одлуке и provedбе прошло је неколико година, те је нови, исто сасвим скромни двор, саздан и довршен, — како казује латински натпис, — тек године 1818. Зграда је била двоспратна и врло солидна, али исто веома једноставна, но ипак пријатна, слободна положаја са све четири стране. У приземљу су биле три велике собе, пивница и смочница, у кату бијаше велико предсобље, четири собе и кухиња. Собе су биле врло високе, свјетле и зрачне са подницама. Видик је из свих соба био далек и лијеп, а омеђашен у даљини невисоким планинама, преко којих се могао за лијепа времена видјети и високи троглави Клек у плав-

кастој маглици. Овај бријег бијаше у Хрватској оно, што Брокен у Харцу за Њемачку, рочиште вјештица и злих духова, а уједно и опће признато пророчиште времена³⁷. Вршак те горе наликује профилу човјечјег лица у хоризонталном положају: види се чело, нос, уста и брада. И кад се ово „лице“ могло јасно угледати, кад је наике зрак око горског врхунца био бистар, значило је, да ће вријеме бити лијепо. А кад се није могло препознати цијело лице, или, кад је читав бријег био замагљен, тада је слиједила дуља киша или већ снијег. У вријеме моје младости обичавао сам одмах, чим бих устао, на прозор, па да видим то пророштво, јер је познато, да је на селу киша неугодна.

Нова курија свидјела се толико мојој матери наученој на град као нешто ново у животу, те су сада моји родитељи у њој боравили од прољећа и читаво љето, а у јесен опет у нашим великим виноградима на Новаковић-Гори. Мог брата послаше у школу у Карловац и настанише у једној фамилији, која је с нама била у пријатељству.

Сложена аустриска управа присилила је и племство и грађанство, да поново траже спајање хрватскога подручја јужно од Саве с матицом земљом. То јест, тражили су обнову исто тако рђаве, али мање шиканозне и кудикамо јефтиније угарске администрације. Те жеље су топло препоручивали и Угри, него на „највишем мјесту“ не нађоше ипак одзива. Кад је године 1819. цар Франц I. обилазио своју Монархију, посјетио је и Хрватску, па је обећао спајање.³⁸ Но истом године 1822. изволили су у Бечу укинути провизориј а разријешити „крањску“ управу, па тај крај опет сјединити с осталом Хрватском. Али се то догодило стога, јер се сазив угарскога сабора није дао дуље одлагати, те се бојало жестоких дебата и демонстрација. Да је то учињено одмах 1814. непосредно иза одласка Француза, ова би „мјера“ била несумњиво схваћена као благодат и била би примљена с весељем и захвалношћу. Но сада је то примљено као посљедица пресије посред непри-

лика и весеље је било размјерно малено. Угарска вармеђска и мунициписка управа би дакле и у тим крајевима уведена и све буде сведено на *status quo* прије француске окупације.

Иако су се људи отресли „крањског“ чиновништва, ипак заостадоше иза њих дуго понеке навике у животу и у формама опхођења, које су они увели. Њихова се наобразба састојала у дресури за уред, а друштвене њихове манире биле су до карикатуре догјерано опонашање бечких манира. Беч је наиме био за тај мали свијет оно, што Париз за Европу. Па и у говору мајмунисала су господа и даме из чиновничких и војничких кругова бечки пучки дијалект, колико су већ и како су могли. Неки аустриски генерал Мацукели, родом Талијан, разбацивао се њемачким језиком управо окрутно, па није хтио с никим другојачије разговарати, него њемачки. Он је обичавао рећи: „Wir dienen einer daitze Kaiser, darum ist unser Sprack daitz, wie von unser Kaiser, und ist Schand, anders sprecken als daitz“. А попут њега мислили су и чиновници, и ко је с њима хтио говорити, мораде, добро или лоше, да говори њемачки. Свакако, појмиће се, да то није био језик Гетеа, Шилера или Лесинга, али се ваљало снаћи.

Дотада је њемачки језик у Хрватској био познат само ријеткима из круга више наобразбе. Мушки су међу собом говорили хрватски или латински, а тај латински језик јамачно не би Цицеро и Ливије припознали као своју материнску ријеч. Жене су говориле и писале хрватски, а многе међу њима и латински. Сад се на врат-на нос започело учити њемачки, да се не би у друштву гувернера, окружног предстојника, код генерала итд., изилазило, штоно ријеч, с лошом фигуром. Приповиједало се тако о једној дами, која је хтјела, да је држе више образованом, да је овако одговорила на питања, који су јој најмилији аутори: „Meine Lieblings-auditoren sind Krotzenburger, Lafortun und Freschler“ што је требало да значи: Коцебу, Лафонтен и Феслер“. ³⁹

То што се у Хрватској учило њемачки, није било

штета, и због тога не треба корити „крањске“ чиновнике. Него они су у хрватско друштво унијели до тада непознати елеменат деморализације: неограничену сервилност мишљења и управо псеће плажење пред вишима. Аустрија је у оно вријеме била апсолутистичка држава, а „крањска“ беамтерија политички бесправна класа људи и посве овисна о ћудима и самовољи било каквога шефа. Наравно, да се у таквој класи људи није могао усталити мужеван значај, слободоумље и широкогрудост. Појединац би дакле био непрестано гоњен, гњављен и запостављан у случају позитивна карактера, а прогон би трајао до губитка службе. А то се није могло тражити од људи, који су владу служили само због корице круха, који нијесу смјели стављати на коцку, нити су се уфали. Политичка шпијунажа била је основним начелом предмартовског владиног система у Аустрији, а дошаптавање јавна дужност, а уједно и најсигурније средство за напредовање у служби и зарада новца. Шеф уреда дао је своје потчињене надзирати тајном полицијом, знајући, да је и сам надзиран тако, као што и сви чиновници. У познија времена дошли су ми до руку документарни докази, да је и безазлени и од политичких интрига против државе тако далеки надвојвода Рајнер, поткраљ ломбардиско-венецијанскога краљевства, био за цијело вријеме свога службовања полицијски исто тако надзиран, као и тамошњи, заповиједајући генерал, гроф Радецки. Ови су полицајни агенти, који су га шпијунирали, морали о свакој ријечи и кораку надвојводином реферисати у Беч, не пропуштајући ни галантне пустоловине старога господина. А познато је, да се и против палатина Угарске, надвојводе Јосифа па напосе против онога у „Превишњој Немилости стојећега“ потоњега начелника Њемачке, надвојводе Јохана организирана исто таква шпијунажа.⁴⁰ Па шта је могао чинити у тим приликама такав за поданство, слуганство и лицемјерство дресирани чиновник, него пузати и лагати? Али рђава и деморализаторна посљедица тога била је заразна навика на тај порок и у осталом друштву, па је требао

низ година, да је мало помало започела јењавати под утјецајем ограничене, но ипак с Аустријом неупоредиве слободе у Угарској.

Да је мој дјед дуље поживио, он се, нема сумње, не би снашао због неукротиве жестине самога себе, а у наивној вјери, да слободно смијеш све рећи, што мислиш, те би ваљада сваки час зацијело био заплетен у велеиздајничке парнице и парнице због увреде Величанства, само да је поживио десетак година, па би у Мункачу, Јозефштату, Куфстајну или на Шпилбергу имао прилике да размишља о промјени временâ, али би га ипак и то тешко преувјерило, да он нема права тужити се на судбину своју.

Мој отац имађаше од Стефана Михајловића жестину темперамента, али не и ону жељезну чврстоћу карактера, жилавост и досљедност воље и енергије. Он се без отпора упутио у промјену прилика, па је примао догађаје, како су већ долазили. А јер у јавним пословима није никако узимао учешћа, нити је примио понуђену му службу, нико га није дирао. Тако је сувише као имућан и поштован члан хрватске Landed Gentry био у части сусретан, а његове разумне и увијек умјерене савјете тражили су и слушали. Ништа није хтио друго да буде до ли поштен човјек, који обрађује своја поља и винограде, те би радо да с Богом и с људима живи у миру. А тај скромни циљ он је и достигао. Умро је у 60. години, љета 1850. Моја мати пође за њим у гроб послије четири године.

III

ИМБРО ИГЊАТИЈЕВИЋ

I

По реду ја сам био четврто дијете својих родитеља. Њихов прворођенац, који је по народном обичају добио име Стефан по дједу своме, бијаше тринаест година, када сам се ја родио. Двије дјевојчице,

рођене у међувремену, умрле су у првим дјетињим годинама. Откад је Штефица полазио карловачку гимназију, моји су родитељи и опет стално пребивали у граду, тако те сам се и ја родио као градско дијете 6. маја 1824. А како се 1822. провела обнова оних прије Француској одступљених дијелова Хрватске, то сам се и ја родио као потпуни угарско-хрватски држављанин „*membrum sacrae Coronaе*“. На крштењу добих име Имбро (Емерик) по једном посвећеном сину Стефана, краља угарскога. Од овога су краља наводно сачуване двије књиге у „*Corpus Juris Hungarici*“ с насловом „*Monita ad filium Emericum*“.

Моје прве успомене из младости иду око године 1827. И премда сам онда био тек три године, сјећам се тако живо очева полубрата Микуљана, да би и данданас знао насликати његов лик. Исто се тако добро сјећам дојиље матере моје, а звала се Ката. Кад сам јој 1829. дошао на Нову Годину у њену собу да честитам, нашао сам је мртву у кревету. Плачући отиђох матери, те се потужих, да се Ката неће да пробуди, мада сам је загрлио и пољубио. Моја мати, ништа не слутећи, умиривала ме и пође са мном у собу своје бивше дојиље. Крикнувши излети опет из собе, те ме силовито повуче за собом. Наравно, ја нисам ништа појимао, па сам хтио натраг. Мати ми то није допустила, него је забравила врата. Чекао сам цијели дан, хоће ли Ката доћи, па сам и матер и служинчад запиткивао, а нико ми није одговарао. Истом у вече, кад ме мати поставила у постељу, и кад сам опет запиткивао за Катку, рекне ми мати свечаним и за ме необичним тоном: „Ката је код Бога, неће се више вратити“. И сама заплаче нато. Никада дотле нијесам видио да моја мати плаче, па започмем и ја плакати и тулити, а да сам нијесам знао зашто. Другог дана покопаше Катку на веома далеком гробљу. Све се то обавило тајно и тихо, те нијесам ништа о том сазнао ни видио. Кад сам пак послије питао за Катку, увијек су ми неразумљиво одговарали, да је код Бога. А о смрти нијесам имао појма,

У јесен године 1827. оде мој брат Штефица у кадетску школу у Турањ покрај Карловца. Учење у гимназији никако му није пријало и силом је хтио у војништво. Можда га је на то потакао осим мрзовоље према учењу и лијепи минијатурни портрет нашег стрица Јосе Стефановића. Био је у прекрасној хусарској униформи. А можда је и сама униформа била узрок, јер отац ју је из пијетета био сачувао.

Ја сам стога био једино дијете у кући родитељској, па како је братовим одласком у војничку школу нестало узрока за стални боравак у граду, преселише се моји родитељи опет на село у Водостаје, гдје смо остали до једанаесте моје године.

Међу сусједима нашим био је аустриски генерал гроф Нуцент, који је послѣ обнове папинске владе у Риму заповиједао аустриским четама, и због тога га је папа Пијо VII. именовао „римским кнезом“. У Напуљу се био оженио с једном принцезом Риарио-Сфорца, а у Хрватској је накуповао знатан посјед: Трсат код Ријеке, Босиљево и Стелник на цести између Ријеке и Карловца, затим Каштељ и Ловић између Карловца и Загреба.⁴⁰ Каштељ је на по пута између Карловца и Водостаја, па се ту до конца живота завезло трајно пријатељство између мојих родитеља и обитељи Нуцент. Напосе се мило спријатељила грофица Нуцент с мојом мајком, тако, да би, увијек идући у Каштељ, дневно похађала моју мајку. Разговором дође се на потребу једне боне за мене. Грофица, као што је већ била пријазна, понуди своју бону мојој матери, но она се захваљиваше за толику пријазност, те је истом онда прими, када је грофица увјерила, да се сваке године зими враћа у Италију, па може у Милану, Риму или у Напуљу наћи прикладну бону, док ће то мојој мајци у Хрватској већ теже бити. Та грофичина понуда имађаше за ме толико сретне посљедице, да је и као старац у успомени захвално благосивљем.

Бона дође к нама у кућу, чим је грофица Нуцент отпутовала у Италију на зимовање. Бона је била Словенка, родом из Липе крај Постојне, а звала се

Марија Шуша. Она је као бона пробавила десет година у фамилији Нуцент код двају синова и код једне кћери и познаваше Италију боље но властиту домају. Словенским својим језичним талентом научила је у то вријеме тако савршено талијански и француски језик, да се ју увијек држали за Талијанку или за Францускињу, кадгод би те језике говорила. А осим тога имала је и знатан музички талент и врло школован, лијеп и симпатичан глас, па би јамачно била досегла као пјевачица велику каријеру, да је није несрећа згодила, те је храмала, а због тога јој и позорница била затворена. Она се одлучила да дође у нашу скромну кућу, јер је већ сита била путничког аристократског начина живота своје господарице, па је чезнула за мирном и удобном егзистенцијом. А то јој се у мојој родитељској кући пружило у изобиљу. Она се показа у то име захвалном до краја свога живота.

Мени су касније приповиједали, да сам био мирно и благо, добро дијете, па су ме сви наши знанци и сва наша служинчад управо размазили. И Марија ме је одмах завољела, па ме је исто започела мазити. Марија ме није могла систематски подучавати, али је она у мени већ за првих година младости разбудила страст за учењем. Почела је да ме учи талијански и то тако: без граматике и без вјежби, не чувши ни једном за методу Робертсон. Она ми је пјевала талијанске народне пјесме и арије из Росинијевих опера, те ми је ријеч по ријеч преводила на словеначки, а то је дијалекту, који се говори у Хрватској у српскохрватском језику, најсличнији. Исто тако приповиједала ми је приче и дјечје басне, којих се још и данас сјећам. И пошто сам тако запамтио обилан број талијанских ријечи и облика, започела ме је подучавати француски на исти начин. То заправо и није била метода. Моју мајку је наговорила да са мном говори само француски, па је тако успјела, те сам као петогодишње дијете говорио и талијански и француски окретно и с правим акцен-том, те су ме сматрали, штоно ријеч, за „Wunder-

kind“. Да је Марија знала њемачки, зацијело би ме већ онда била научила. А при том је мимоилазила, да ме, као што се каже, јашу пред странцима као параднога коња, па да рецитирам или да декламирам. Шта више, само онда ми је налагала да говорим талијански и француски, кад је била прилика, те су гости сами затражили. Него ја сам хтио сам пјевати талијанске и француске арије из опера, а моја мајка није се смјела уморити, пратећи ме на гласовиру. А хвала и пољупци, које сам примао за награду, тако су ми омилили, да не бих по цијеле ноћи престао пјевати, да је то зависило само од мене.

Читати и писати нијесам још никако учио. Кад сам оца или мајку видио гдје пишу, учинило би ми се то као тајна природе, а ту тајну сам желио разоткрити. Али су ми одговарали, да сам још мален, па да ћу ја то већ касније моћи научити. Ове утјехе чиниле су ме све нестрпљивијим. Ја сам већ напоменуо, да сам у кући био једино дијете и да нијесам имао суиграче, него да сам увијек био међу одраслима и само њих слушао. Него, кад су ми се за пар година родиле двије сестре, учиниле су ми се оне као наметнице, једна неприлична сметња у мом животу, те сам се само у неке могао с њима спријатељити истом, када им је било четири до пет година, а ја се међу њима осјећао као одрасли. И многе мени самом непријатне стране мога карактера разумљиве су, иако нијесу оправдане, због тога, што сам првих седам до осам година мога живота био сам, те сам био без саобраћаја с другом дјецом, одраставши самотно. Мог оца виђао сам само за столом, моја мати се такођер морала бавити великом економијом, а Марија морала се бринути и око малих мојих сестара, те се није могла као у првим годинама бавити читав дан са мном и бити уза ме. Размјерна ова осама учинила ме прије реда озбиљним и шутљивим. Ја нијесам знао ни за какве дјечје игре, ни за било какву забаву, осим, када ми је Марија приповиједала о чудесима Рима, Фиренце, Милана и Венеције. Она ми је то толико пластично приповије-

дала, да сам себи утварао, да то све видим властитим очима. Но шта сам могао, кад се Марија морала бавити око мојих сестара, а није могла бити уз мене!

Напокон сам онда изнашао средство забаве и начин како да проникнем велики мистериј умјетности писања. У кући је била нека књига с легендом о свецима, а не знам у којем већ језику, доста дебео свезак у кварту. Било је у њему и много бакрореза, који су приказивали ликове светаца, а испод њих је било у барокној опреми у латинским мајускулама име светог лица. Та књига постаде мојим благом и страшћу.

Мајка и Марија морале су да ми казују имена светаца, како су била назначена на сликама светаца. Имао сам ванредно памћење за форме, те сам запамтио и фигуре и имена, а да нијесам знао читати имена појединих фигура. Сјећам се, да многа светачка имена никако нијесам могао чути, а да се не насмијем, а поименце „*Sancta Scholastica*“. Увијек су ми при том долазиле од смијеха сузе на очи.

Из те светачке легенде научио сам све без учитеља писати и читати, а све на комичан и чудан начин. Поставио бих тешку и велику књигу, коју нијесам могао држати у руци, на под у својој соби, легао бих на кревет, те бих механички копирао имена кредом по даскама, како је већ ишло и како сам их ја видио, све латинска велика *versalia*. Како сам н. пр. знао, да се моја љубимица зове *Sancta Scholastica*, слутио сам, да и слова назначују то име. Име сам, дашто, лакше могао погодити, него ли значење појединих слова. И зато ми је Марија морала притећи савјетом у помоћ, те ми је тумачила глас сваког слова, што сам га био написао. И кад је сав под био ишаран светачким именима, морао сам их опет испрати. И премда је мене моја мати љубила до скрајности љубављу, која је већ била слабост, и премда ме је мазила, ипак јој је било зазорно ово стално шарање подова, па сам често слушао казнене њене проповједи, које су, међутим, слабо користиле. У ње је био велик смисао за ред и за чистоћу.

Али моја манија писања није се дала од шале укротити, те како сам мајци за љубав обуставио моје писарске вјежбе у новој курији, побјегнем на то у стару кућу мога дједа, гдје нико није становао, у једну собу, и ту сам наново започео цртати своје „натписне рисарије“. Једанпут ме изненадио један од мојих прастричева, па он рекне мому оцу, кад ја већ свакако желим писати, нека ми бар учитеља набави, јер на овај мој досадашњи начин да неће бити на-претка. Мој се отац уразуми, и замало се нашао учитељ у особи неког војничког набављача, који се звао Јанко Деркос. Имао је прекрасан рукопис, па кад су била погодна годишња доба, долажаше два пута у недјељи у Водостаје, да ме учи тешкој вјештини читања и писања. Добри човјек бијаше изненађен што већ знадем читати — знао сам наиме она версалијама штампана светачка имена у Легенди, те се љутио једино, јер му никако није успијевало, да ме научи како се треба држати перо за писање. Ја сам перо хватао исто онако, како сам држао и креду, чврсто са три прста, па би руку притискао свом тежином о држало на папир, те кад не би папир побјегао, сломио сам шиљак гушчјег пера. Мој учитељ се свакојако трудио, да ми прсте упуту у прави положај те да перо узмогнем лакше и исправније држати, но све без успјеха, и он је сасвим очајавао због могућности да ће ме икада тому научити. Зима је и неваљалост пута прекинула поуку у писању. Опет сам био препуштен сам себи, и, склон пискарању више него икада дотада, започео сам вјежбање у писању пером и мастилом по папиру. Послије неизрецивога напора и труда једва сам толико успио, те сам својим родитељима о Новој Години могао предати читав арак исписан свим могућим светачким именима, а великим латинским версалијама, а то сам им намијенио као честитку. Посао, биће, да није заслужио похвале, али моја добра воља и устрајност наиђоше на потпуно признање. За узврат сам добио хрватску почетницу. Из ње сам учио велика и мала слова у латиници и штампано и писано читати и

писати. Кад је било о Ускрсу, а мој учитељ писања опет започео долазити, чудило се мом напретку и настојао изнова, да ме приучи ваљаном држању пера но и опет без успјеха. Моја се рука већ толико била научила на држање креде, те ми се чинило немогућим, да би и перо могао држати другачије. Стога је мој рукопис био тежак, тврд, укочен, незграпан и полагаан. Истом послије, у трећој школској години постао је мој рукопис прикладнији, заправо и лијеп, али наопаког држања пера никад се нијесам могао одучити, и то је узрок, што цијелога мога живота нијесам могао онако брзо писати, како сам желио.

Током љета умро је мој добри учитељ, а моји родитељи хтједоше да ми сада даље издржавају правог домаћег учитеља. Дуго је трајало, док су једнога нашли, дуго због тога, јер се младим људима није свиђао сеоски живот или им је био премален хонорар. Напокон дође лијеп и млад човјек, родом из Сења, а одгојен у Дубровнику. Говорио је само хрватски и талијански, али то достајаше, да ме приправи за гимназију. Него већ послије неколико мјесеци оставио је наш дом. Умрла му, наиме, нека тетка и оставила вриједан иметак, и то му је омогућило испунити жељу, те је могао отићи у Падову учити права. Ја се само сјећам лијепа његова узраста и угодна гласа, али не памтим, да сам од њега ишта научио. Морало се дакле огледати за новим информатором. Јавио се један Словенац, који је побјегао у Хрватску зато, да избјегне рекрутацији, а у Хрватској је свршио и гимназију. Име му је било Јаков Басклер, а могло му је бити око 24 године. Бијаше мало тром духом и тијелом, но срца предоброга и частан, строг карактер. Сиромах млади човјек тешко да је много научио, и у Љубљани и у Карловцу. Али он се озбиљно са мном позабавио, да ми растумачи елементе рачунања, а то ми је више муке задавало, него ли писање и читање. Него није му успјело, да ме научи њемачки говорити. Граматике сам се грдно плашио, а тај мој страх он није

био кадар скршити, нити би то умио. Послије неке двије године вратио се у свој завичај, да ступи у фрањевачки ред и да студира теологију, јер га је тај студиј ослобађао њему тако мрскога војништва.

И опет сам био сам и сам себи препуштен. Тако су прилике саме собом допринијеле, да сам се започео спријатељивати с мојим младим сестрама, па их узимати за другарице у игрању. Како им се нијесу свидјеле моје једине играчке, моје почетнице и оловни солдати, морадох се ја напротив спријатељити с њиховим луткама, те се с њима играти. И тако сам ја започео кројити луткама хаљине; ја сам их сам и шио, плео за њих чарапе, копирао сам узорке за плетиво, качкао сам и мрежарио, да је управо била радост видјети дјечачића забављена са двије лијепе дјевојчице свакојаким женским радом. Када је ко дошао у посјете, па ме затекао међу луткама, тад је било великог кикотања, које ми је додуше било мрско, али ме није одвратило од лутака, да прекинем ту игру. Напротив, што су се више смијали, ја сам се више каприсирао и устрајао у игри. А кад су ми рекли да то не приличи једном дјечаку, ја сам пркосно и упорно одговарао да се то мени свиђа, па кад моје сестре немају других другарица, то ћу ја с њима да будем дјевојчица. Једанпут ми је неко рекао, кад хоћу да будем дјевојка, морао бих носити и дјевојачке хаљине. Одмах ми је засинула логика ове примједбе и замолим мајку, да ми даде направити дјевојачке оправе. Она је на то покушала да ми растумачи, како је она примједба била само шала, јер, макар и хтио бити као дјевојка нећу то моћи никад постати; та, ја сам сâм дјечак и Бог ме таквим створио. Прелазило је способност мога појимања, да схватим разлику између дјечака и дјевојке, а не могох се надати, да би ми у том смислу моја мајка дала каква обавјештења. Ја сам ипак хтио покушати да сазнам, зашто не бих могао бити дјевојчица, кад то хоћу. Моје сестре су имале своју посебну собу с Маријом, а ја сам с мајком спавао у њеној спаваоници у широком кревету та-

лијанског типа. Моја мајка бијаше врло побожна госпођа, па бих ја морао прије устајања и прије починка пред њом на изуст говорити кратку молитвицу, а она би онда сасвим тихо за се читала омашан хрватски молитвеник „Храна небеска“⁴². Ја сам своју мајку врло волио, па никад не би заспао прије, док она није иза своје молитве угасила свјетло. То је за ме био увијек најсретнији тренутак дана: ја бих јој онда овио руке око врата и љубио уста и прса и дневно би говорио као у молитви, а ваљада и из неке молитве извађене ријечи: „Блажене прси, које ме одојисте“, и затим би заспао у њеном наручју.

Тај сам ето сретни тренутак намислио употребити, да сазнам, зашто не могу постати дјевојка, али од матере нијесам ништа могао измољакати него примједбу, да је Бог то тако хтио. Одговорила ми је понешто свечаним тоном, да се не смије трагати за узроцима божјих одлука. И Марија ми је исто тако одговарала, па сам морао одустати од даљег настојања, да штогод сазнам, али сам опет покушао, да се сам на своју руку претворим у дјевојчицу. Кад је једног јутра моја мајка умрла, мислећи да ја још спавам, одшуљам се у спаваоницу мојих сестара, узмем кошуљу, доњу сукњу, хаљину и чарапе моје старије сестре, обучем се у те оправе, како сам већ могао. Огледам се затим од главе до пете на великом огледалу у спаваоници своје мајке и мора да сам своју метаморфозу сматрао врло успјелом, те триумфално занесен пођем низ стубе, да се најприје покажем нашој служинчади. Кад сам ступио у служинску собу, дочека ме прасак смијеха, за доручком скупљенога особља, а наш стари кочијаш Јово рекне ми: „Види, како је мали лијеп у тој машкари!“ Смијех ме увриједис и расрдио, а Јовина примједба коликогод сам је мало разумио, опет ме је упућивала, да су ме сви препознали и да ме нијесу сматрали дјевојчицом. Плачући у срџби, успнем се опет уза степенице и одшуљам се у дјечју собу, да се утјешим код моје драге Марије. Но и она је праснула у смијех, те ме одвела мојој мајци, која је то

исто учинила и хтјела ме још оцу показати. Па и овај, иначе озбиљни човјек, није се могао уздржати од смијеха. Моје мало срце гораше сада од стида и срџбе, па запанем у конвулзиван плач, који није престајао цијелог дана. Нити сам хтио јести, ни пити, ни говорити, било ми је, као да морам пропасти у земљу. Моје сестрице дођоше мени, а кад су ме видјеле да лежим у њиховим хаљинама, и оне су се смијале и опет изишле смијући се. Узалуд је моја мајка настојала да ме умири и слала је Марију, моју поузданицу, да из мене испипа, зашто тако очајно јецам и плачем. Но будући да ме и она исмијала, и њу сам сада сматрао својом непријатељицом, па је одбијем. Кад је мајка у вече дошла, те ме започела свлачити, и опет се је насмијала, али из мене није ни ријечи добила. Ја сам само шутио, а онда опет почео горко плакати. Читав дан нијесам ништа јео, ни пио, не осјећајући додуше ни глади, ни жеђи, али ме је и непрестани плач још више изморио, па сам намах тврдо заспао, не изговоривши молитву, нити сам драгао мајку. Друго јутро јадно сам се осјећао, тако нијесам могао ни устати.

Доручак ми донијеше у постељу, а мајка је била цијело вријеме уза ме, те ме је миловала по свом обичају. И то ме је примирило. Запитала ме је за узрок јучерашње сцене. Ја сам јој признао, да сам покушао и мимо божје воље постати дјевојчица и како сам вјеровао да ће ме сви сматрати у женским хаљинама, да сам уистину дјевојчица. А кад ме је служинчад одмах препознала и исмијала, спопао ме бијес и стид, а то ме још јаче пекло кад су ми се смијали и Марија и родитељи и сестре. Рекао сам још матери, да би се врло стидио, када би сада сусрео. које од наше служинчади, па сам је замолио, нека их све скупа смјеста отпусти. Моја мајка одбила је тај мој захтјев незаслужене задовољштине питањем, а хоће ли и она, и мој отац, и моје сестре и Марија морати кућу напустити, јер и они су се исто смијали као и служинчад? Ова згодна примједба мора да је на ме произвела велик дојам, јер сам се потом

умирио, и нијесам више говорио о затраженој хекатомби. Сувише, опростио сам и старом кочијашу Јови, који ме је прогласио машкаром. Наставим сам у то даље игру с луткама, али више нијесам покушао, да се у женско преобразим и да се с тога извргавам смијеху дружине.

Наше имање Водостаје спадаше у жупу Каменско. То је мјесто било далеко сат колима, а на територију Војне Крајине. Каменско бијаше стари самостан павлинскога реда, док га није распустио цар Јосиф II⁴³. Била је ту још велика зграда, а служаше дијелом као жупни стан, а дијелом као компаниски житни хамбар. Црква је била велика и свијетла, али без украса. Тамошњи „ц. кр.“ жупник био је школски друг мог оца, звао се Јурај Чичко. Бијаше честит и сношљив свећеник, који је са сусједним грчко-источним поповима живио у добром споразуму. Моји родитељи нијесу обичавали баш сваке недјеље да се возе к миси, али зато великим благоданима католичке цркве. И ја сам ишао с њима. Имали су резервирану клупу покрај великога олтара, но ја сам увијек хтио да идем на кор, до оргуља, па да видим, како се свира и да пјевам скупа с органистом. Црквене пјесме пјеване су хрватским језиком, а хрватски је и свећеник пред олтаром читао или пјевао Епистолу и Еванђеље. Замало сам научио црквене пјесме напамет, па сам их пјевао с органистом. Он је био тим врло задовољан, а и сам је имао три сина, те му је било драго, када бисмо нас четири малишана својим финим, јасним гласићима пјевали док је он пратио својим басом. Интимнији саобраћај с тим дјечацама развио се тек онда, кад смо пошли у Карловац у школу. У Каменском смо се само ријетко и набрзо виђали. Послије свечане мисе о великим благоданима увијек је обичавао жупник Чичко приређивати објед, а ми и остали пријатељи долазили би и без посебног позива.

Војни заповједник компаније, у чијем подручју бијаше и Каменско, био је неки капетан Бетлен⁴⁴. Жена његова била је пријатељица моје мајке. Код

те пријатељице била је њена нећакиња, звала се Јулија, а била је од мене старија годину-двије. Та мала Јулија била је моја прва љубав. Нијесам без те девојчице могао живјети, па сам читаве седмице мољакао мајку, не казујући јој узрока, да би се у недељу одвезли миси у Каменско. Моја драга и њежна мајка није погодила разлог моје жудње за мисама у Каменском. Била је сама по себи побожна, па ми је обично испунила жељу срца мога. Прије него што се полазило миси, обично смо посјећивали кућу капетана Бетлена. Ја сам остајао с Јулијом у стану, а пустио да мајка иде с госпођом Бетлемовом у цркву. За лијепих годишњих доба наша је срећа била у том, што смо Јулија и ја испод руке полазили у оближњи воћњак, те би се повалили у сјену какве воћке у загрљају и непрестано се љубили, док звоно није навијестило свршетак мисе. То је за нас био изгон из раја, па иза посљедњега загрљаја отрчали бисмо у цркву и тако се причињали, као да смо цијелу мису слушали гдјегод у куту цркве.

Нажалост је наша срећа потрајала само неколико мјесеци. 15. августа, на Велику Госпу, био је год у Каменском и у цркву би долазили сви властелини, официри и жупници из околице, а жупник Чичко давао је о подне свечану гозбу. Разумије се, долазили су и моји родитељи. Црква је због года била увијек пренатрпана, па смо се Јулија и ја неопажено ишуљали, те се радовали нашој љубавној идили у капетановом врту. У то Јулија пожели дињу, али ни једна у њихову врту није била зрела. Жељно се загледасмо у оближњи жупников врт: пуне бијаху диња, бостан, који жељу изазива! Стајасмо као Адам и Ева под дрветом сазнања. Јулија мораде имати дињу! Па, ми се дакле запутимо сасвим несметано у жупникову башту. Огледали смо све жуте диње, а ја, и не осјећајући, да чиним нешто криво, без икакве грижње савјести, отргох највећу дињу, те је тешком муком и напором донесох љубљеној Јулији, која ме за то злодјело наградила најњежнијим пољупцима. Помогла ми је још да дињу унесемо у кућу. Кад смо је лијепо

спремили, отишли смо у цркву. Тамо се моја брижна мајка већ преплашила, да ми се што није догодило у гужви свјетине.

На гозби, обилној и богатој, посадише мене, Јулију и синове органистове при дну стола. Дадеше и нама дјечи да пијемо вина. Када дође десер, међу воћем бијаше и диња. Жупнику Чичку се учинише те диње на столу, да нијесу доста лијепе, па заповједи једној служавци, да донесе из врта ону велику дињу, коју је он био нарочито обиљежио. Служавка се врати и рече, да велике диње већ нема. Жупник Чичко хтједе устати, да ваљада сам види, шта је с великом дињом, али га заустави архиђакон с црвеним појасом; сједио је до домаћина, звао се Јосип Клеменс, те је био школски друг и Чичков и мога оца. Клеменс му је нешто шаптао, што нијесам могао разабрати, али је почео у мене тако оштро буљити, да ми је било вруће, те сам се од стола одшуљао. Напустивши собу, бризнем у плач и мислио сам, да ћу нестати од стида. Нијесам појимао, али сам оћутио, да сам нешто криво учинио. што нијесам смио да радим. Побјегнем у капетанов стан, узмем сакривену дињу, отпртим је у жупников рефекториј и поставим управо покрај његова тањира. Пољубио сам га на то у руку и плачући замолио за опроштење. То је запрепастило госте, који пређашњу упадицу нијесу ни опазили. Тада наджупник Клеменс објасни сцену на велико весеље гостију. Клеменс није ишао к миси, него остао у жупном двору и гледајући у врт, спазио је мене и Јулију. Он је видио, што смо радили, и већ је хтио да ми добаци погрдну ријеч „тат“, али се предомислио у мисли, да ја можда и не знам, како сам починио нечасно дјело, па је зато одлучио, да ме послје обједа узме на испит. Зато сада кликне: „Шта ће да буде од овог петогодишњег дјечака, који за љубав малој дјевојчици проваљује у жупников врт, да за своју драгу украде дињу?!“

Ја сам се тресао попут шибе и не усудих се дићи поглед од тањира. Али су присутне госпође одмах прихватиле мени страну и хвалиле моје „витештво“,

— мени је то онда била неразумљива ријеч, но остаде ми у трајној успомени, а мушкарци су се смијали или су ме називали малим зликовцем. То све ме је опет охрабрило, те се снађох и рекох пркосно, да бих сада опет украо једну дињу, само кад би то Јулија пожељела. Та дрскост тако се свидјела једној лијепој младој официрској дами, Мини Захорски, да је устала, дигла ме са столице, узела ме себи у крило, па ме почела љубити. Ја сам се већ угодно осјећао, кад смо се Јулија и ја загрљени љубили, али ово блаженство, које сам осјећао сједећи на крилу ове лијепе, блиједе и њежне даме, чинило ми се, као да је уживање самог раја. Када би њени пепељастии увојци дирнули код пољупца моје образе, било ми је да закликћем. Овој екстази допринијело је доста и моје пређашње узбуђење. Ја сам Јулију и даље волио, али од тога случаја сањао сам сада и у сну и на јави о тој лијепој, блиједој госпођи, а када би је год видио, а она ме мазила и љубила, мислио сам, да на земљи нема и не може бити веће среће.

Кад се већина гостију удаљила, обузео ме неописив страх пред деканом и жупником. И уистину започеше обојица истрагу, те сам морао приповједити, како је дошло до крађе оне диње и како сам је извео. Ја сам до душе код куће већ више пута био чуо ријеч „тат“, као велику деградацију части, али не могах појмити, да сам то и ја постао, јер сам се ушуљао у жупников врт и за моју Јулију отргао и однио једну дињу. А на који је начин онда успјело благом, — како се и звао, — пријатељском декану Клеменсу, да у моју петогодишњу памет улије увјерење, да сам доиста учинио рђав и нечастан чин, не могу се, разумљиво, већ више да сјетим, али се опомињем, да сам због свога преступка ронио много суза и обећао свом доброхотном казненом проповједнику, да никад више нећу пожелити туђег добра, нити ћу га себи од своје воље присвајати. И тај полукомични и полуозбиљни случај остао ми је у читавом животу као незаборављива опомена.

Када је о Малој Госпи (8. септембра) моја мајка опет пошла к миси у Каменско, замолио сам је да ме остави код куће, јер ме било стид изићи пред пред очи жупнику Чичку. Моја мајка похвали мој стид и остави ме дома, јер и она и отац поновили су оне укоре и опомене, које ми је декан био дао чим смо се били вратили кући. Мајчиним одласком ишле су и моје мисли за њом у Каменско, а до моје мале Јулије. Но што сам више на њу мислио, све је више хладила моја љубав према њој. Чистом дјечјом прорачунљивошћу исплео сам себи, да је само она била узрок моје горке срамоте, коју сам претрпио, да ме је она навела на тај преступ и да се ја зацијело не би сам по себи огријешо са жупниковом дињом. Само због ње сам ја дакле морао поднијети оно понижење, а о њој, мојој заводници, није нико ни прозборио, као да је она код те неприлике била сасвим невина! И од срца сам је сада осудио. Кад је дошла са својом тетком нама у походе, нити сам је загрлио, ни пољубио, па ни играти се више нисам хтио с њом. Моје убого срдашце куцало је само за лијепу блиједу госпођу, која ми је указала толику своју наклоност управо у часу, кад су ме сви гости жупника Чичка осуђивали, Њени пољупци створили су ми пак једну чисто небеску сласт... Наредне године, 1830., буде капетан Бетлен унапријеђен у чин мајора и премјештен другој некој граничарској пуковнији. Сјећам се, да је при растанку са Јулијом моја стара љубав још једном букнула, па смо се обоје пољубили и пролили потоке суза. Обећали смо, да ћемо једно другом писати, а умирио сам се тек онда, кад ми је Јулија шанула у ухо: „Кад будемо велики, ја ћу бити твоја госпођа“. Тако се у мојој шестој години свршила моја прва љубав.

А моја друга љубав према оној лијепој блиједој дами успламсала би увијек, када год би је видио. И када ме приликом посјета или послије мисе није одмах узела у крило те ме љубила, осјећао сам се неизрециво несретним и почео би горко плакати.

Упитала би ме онда зашто плачем, а ја би одговорао, да је узрок, што ме она више не воли. Тим сам увијек постизавао своју сврху, драгање и пољупце, те ми је слободно било да се играм лијепим свијетлим коврчицама власи и да њене руке држим у својим рукама. Но и та љубавна срећа није дуго потрајала. Један батаљон слуњске крајишке пуковније добије заповијед да одмаршира у Италију. Капетан Захорски оде у Ромању, јер ондје, мада још није била избила револуција, свеједно је тињало велико непријатељство против Аустрије. Моја лијепа блиједа госпођа оде за вријеме отсућности мужа својој матери, а ја остадох дневице плачући за њом.

И прође потом пуних 25 година, а да ништа не чух ни за Јулију, ни за моју лијепу блиједу госпођу, премда сам се током времена више пута за њих пропиткивао. Под крај педесетих година, када сам већ давно био ожењен у Загребу, пријаве ми једнога дана три даме. Наредио сам, да их одведу у салон, камо замало дођем и ја. Једна од њих полети ми у сусрет с ријечима: „Имро, зар ти мене више не познајеш?“ па ме загрли. Пустио сам, да ме још увијек лијепа госпођа загрли, али јој по истини, нажалост, морадох рећи, да је немам части познавати. „Зар се више не сјећаш мале Јулије Бетлем, коју си тако волио?“ Уистину, сјећао сам се Јулије, но како да је иза толико година препознам у том лику! Послије те сцене препознавања, устаде једна дама, повелика тјелесна обима, па ми рече: „Кад нијесте Јулију познали, тешко да ћете препознати Мину Захорски. Ово је овђе моја најстарија кћи, која се такође зове Јулија“. У изненађењу не нађох ни ријечи одговора. Ова устаљена матрона да је моја лијепа, блиједа и витка госпођа! Но убрзо сам се снашао и замолио је да је смијем загрлити. Она ми то дспусти без устезања, само рече: „Сада ти моји пољупци не ће бити тако слатки, као накада, кад си био мали превејанац, па си плакао, кад те нијесам одмах ижљубила. Зато нека ти моја Јулија заслади пољупце“. Нијесам дао да ми то двапута каже. Мада је Ју-

лија била лијепа дјевојка, ипак се није могла успоређивати с некад прекрасном, њежном њезином мајком.

Овај касни сусрет прометнуо се у веселу обитељску свечаност. Моја жена прими даме с великом срдачношћу, те се неколико дана забављасмо приповијешћу о нашој старој љубави и о потоњем животу. Јулија и г.ђа Мина постале су удовице и жељеле су, да виде још једном бар попреште евога дјетињства и младости. Ујак и тетка Бетлем већ прије неколико година бијаху умрли. Капетан Захорски дотјерао је до у чин пуковника, дао се пензионисати и умрије затим од беспослице. Моја Јулија била се удала за једног шумарског директора и остаде иза њега без дјеце. Госпођа Мина имађаше три кћери; двије бијаху сретно удате, а најмлађа, Јулија, била је заручена с неким крајишким официром. Успомене на моју прву младост жалобно су се разњежиле, али су ме онда разведрила приповиједања Јулије и Мине о нашим дјетињским љубавним пустоловинама, о кобној крађи диње, о мојему очајавању, кад ме лијепа блиједа госпођа не би одмах узела у крило и драгала. Све је то обеселило наш касни сусрет, па смо проживјели неколико веселих и сретних дана. И будући да сам пар година затим напустио Аустрију занавјек, ништа нијесам више сазнао о даљој судбини моје прве и моје друге краљице срца, тек морам мислити, да су прије мене отишле у гроб. Па, да ли живе, или су умрле, увијек сам задржао прењежну успомену на моју слатку дјетињу магарештину.

У доба тога мога дјетињства бијаше хисториски важно раздобље, но о њем сам у родитељској кући мало и ништа сазнао. Поменута жалосна опћа сервилност и страшљивост пред тајно-полициским пријавама и дошаптавањем, нијесу допуштале слободнију дискусију и саопћења о свјетским приликама. Чуо сам шапутати о епохалном угарском државном сабору године 1824., о рату између Русије и Турске, о устанцима у Пољској и у Италији. Но кад би упи-

тао, шта је то, заповједише ми да шутим. Некако ми је чудно и данас још неразумљиво, и то морам овђе напосе истакнути, да о тадашњем француском јулском преврату нијесам био баш ништа чуо. А ипак је та јулска револуција била непосредан повод и за пољачки и за талијански устанак. Него, очито, да су се људи онда бојали да те преврате ма и ријечју једном напомену. Уопће се у оно вријеме у Хрватској, као и у мојој родитељској кући, живјело у данас несхватљивој ситуацији политички рајске невиности. Године 1825., до душе, добио је допуштење аустриске владе неки у Загреб доклаћени Нијемац Розенау, звањем глумац, да у друштву са познатим у граду аустриским полицајним шпијуном Штаудуаром издаје њемачке новине с насловом „K. K. privilegierte Agramer Zeitung“. Те су новине излазиле два пута недељно у кварт-формату тадашње аугсбуршке „Allgemeine Zeitung“, али садржајем, осим оно неколико биљежака мјесних вијести, нијесу биле друго, до ли прештампавање сваког најновијег броја бечкога листа „Oesterreichischer Beobachter“. Ове загребачке њемачке новине биле су јавности у пуном смислу ријечи наметнуте, али их је публика упорно и с презиром одбијала, знајући, ко су и шта су била дична браћа Розенау и Штаудуар. У поштеним кућама стидили би се, да је ко у њој видио само један број тога полицајнога листића. Ја сам га први пут видио, када сам започео залазити у кавану. Лист се могао тако одржавати, што је бечка Државна Канцеларија подмиривала све штампарске и малене уредничке трошкове. А ови потоњи трошкови још су били редуцирани на најмање тако, што је влада удијелила једно подређено мало писарничко мјесто у канцеларији загребачке генералне команде једном од те двојице тзв. уредника, наиме Штаудуару, за кога се опћенито знало, да је човјек, који не зна написати ни један редак ортографијом. И будући да су једине новине у земљи биле „K. K. privilegierte Agramer Zeitung“, а ипак их није нико читао, то се за савремене политичке догађаје тако рећи није ништа ни

знало и цијенило се више то незнање од политиканства господe Генца Јарка и Пилата у њиховом „Oesterreichischer Beobachter“⁴⁵).

Тим више сам био изненађен, када сам једнога дана при јелу чуо о једном транспорту талијанских политичких кажњеника, који је наредних дана требао стићи у Карловац. Хумана природа мојих родитеља побједила је онај страх, да се о политичким приликама уопће и ријеч прозбори, па су и отац и мати са живим саучешћем разговарали о тим несретницима, које су покупили из Ломбардије, Венеције, Ромање и тзв. Марки. Морали су ићи пјешке два и два тешко оковани, те су са јаком војничком пратњом пролазили Хрватском у тамнице у Мункач и Сегедин, да претрпе велике казне. Ја сам упитао, јесу ли ови људи крали, отимали, јесу ли то тати и разбојници. Казано ми је, да нијесу. Па сам даље питао, шта су онда починили. Речено ми је, да су цару били непослушни и да су хтјели направити револуцију. „А шта је то револуција?“ — „Непослушност цару?“ Ништа ја од тога нијесам појимао и станем запиткивати мог главног повјереника, Марију. Она је толико дуго живјела у Италији, па је морала знати, шта су ти злочинци скривили, кад нијесу били ни тати, ни разбојници, ни убојице. Она мени одговори овим питањем: „Волиш ли ти своје родитеље, браћу, твоју кућу и отаџбину Хрватску?“ Наравно, ја сам то потврдио. А она ми онда рече: „Видиш, то су и ови несретници чинили“. — „И мене ће дакле бацити у окове и три мјесеца пјешке вуцарити у Мункач или у Сегедин попут ових биједника?“ — „Боже те сачувај, драго дијете, од те несреће“.

Но ја сам хтио сазнати, у чему је непослушност према цару и шта значи револуција, а Марија је покушала, да ми то разјасни. И како је то успјело, нека каже закључак, који сам створио послије ових њених тумачења: Када волим своје родитеље, браћу, свој дом и отаџбину, онда сам цару непокоран и хоћу да правим револуцију; онда бивам у ланце окован и три мјесеца морам пјешачити у тамницу, гдје се лежи дуге године.

Моја дјечја машта била је овим саопћењима толико узбуђена да сам несретнике видио у духу и у сну и на јави. А хтио сам их и рођеним очима видјети било како, па се узмем умиљавати око мајке, што сам боље умио, да је наговорим нека се са мном у ту сврху одвезе у град. Моја мајка била је међутим толико мека срца, и то ми је рекла, да не би могла гледати ове несретнике а да и не заплаче због њихове жалосне судбине. И мене би натјерало у очајање да видим где моја мајка плаче. Ипак је моје занимање за несретнике било превелико да би се могао одрећи прилике да их видим и утјешим. А како су били Талијани, могао сам с њима и разговарати. Послије бескрајних и упорних мољакања успио сам, да ми је било допуштено одвести се с Маријом у Карловац, чим буде онамо стигао транспорт. И то се зби иза пар дана. Док смо се возили свеједнако сам питао Марију, нема ли међу кажњеницима можда и татова и разбојника. Она ме је мирила увјеравањем, да такве зликовце дома затварају, а не шаљу у далеке тамнице.

Кажњеници су логоровали под ведрим небом изван града, покрај предграђа Гаца. Око њих су биле постављене страже с натакнутиим бајонетима. Многи грађани и радници ишли су онамо из радозналости, да виде те несретнике, многи и зато да их утјеше и помогну даром новца и круха. Стражари су допуштали, да се с кажњеницима разговара, али им се није смјело приближити више но на размак у дуљини човјечје руке. Многи карловачки грађани знали су талијански, јер је Карловац био у сталној трговачкој вези с Ријеком и Сењом. Тако су се могли разговарати с тим несретницима. Међу њима сам опазио једнога необичне љепоте, а изгледао је унаточ кажњеничког одијела и подераних ципела веома отмен. Притрчао сам до њега, хтедох му дати сребрн грош, све што сам имао од новца. Човјек ме ухвати у наручај, пољуби ме и заплака. Сад сам и ја почео плакати и пољубим га. „Non piangere, pover uoto“ рекох му „tu mi fai piangere“. — „Јеси ли и ти Талијан,

саго bambino?“ — „Не, ја сам Хрват, али умијем говорити талијански“. И опет ме хтједе узети на руке, али га је један солдат одгурнуо. То ме је тако растужило, да сам опет започео плакати. Кажњеник је покушао да ме умири и рече: „Non curarti di questo sgherco. Anch' io ho un bambino, carino quanto te“. — „Dove è?“ — „A camerino lontano, lontano“. — „E perchè non e venuto con te?“ — „Che lo guardi!“ — „E perchè hai disubbedito all' Imperatore?“ — „Che ho io da fare coll' Imperatore! Il tuo imperatore non è mio padrone“. — „E pure ti manda quâ? E perchè?“ — „Perchè amo la mia patria“. И док је он то управо рекао дође часник у служби, издере се сурово на њ, а мене одгурну. Кажњеник ми је довикнуо: „Addio, angelo mio, ricordati di me“.*)

Марија се је у то била расприповиједала с другим кажњеником, и сада притрчала мени, видјевши како ме је онај официр ринуо натраг, па ме брзо одатле одведе.

„Марија“, рекох јој, „човјек ми је рекао, да цар није његов господар, а да га је амо послао, јер воли своју домовину. Је ли то право?“ — „Не, драго дијете, то није право, али се догађа тако. Не питај више да не чују људи“.

Дођох кући и горко сам оплакао несрећу сиромаха човјека. Наступила и ноћ, али ја нијесам могао заспати, већ сам молио за те биједнике. И ријечи, које су ми казали онај човјек и Марија, непрестано су ми зујале у ушима: „Цар, који није његов господар, шаље га у далеку тамницу, раставља га од његова дјетета само зато, јер воли своју домовину.“

*) Ови талијански разговори значе:

„Не плачи, убоги човјече; ти ме изазиваш на плач“.

„Не брини се о пандуру. И ја имам једног синчића љупког као ти“. „А гдје је?“ „У собици далеко, далеко“. „А што није дошао с тобом?“ „Не дају“. „А што сте били непокоран цару?“ „Шта ја имам посла с царем! Твој цар није мој господар“. „А што те шаље овамо. Зашто?“ „Јер волим своју отаџбину.“

„Збогом, мој анђеле, сјећај ме се!“

То није право, а опет се збива. Зашто то Бог допушта?“ Мали мозак седмогодишњег дјечарца узалуд се бавио тим загонеткама. Кад сам ујутру устао неспавањем, клекао сам пред златним кипом Мадоне, која је висила над креветом у стакленом ормарићу и усрдно се помолим за све несретнике и за оне који недужни пате. Завјетовао сам се Богородици, да ћу — кад постанем једанпут одрастао човјек — читав се свој живот борити за праву, мрзити тлачитеље, а моју да ћу домовину волити макар ме као оног лијепог, доброг а ипак толико несретног Талијана зато оковали у ланце и два пута пјешице вуцарили у тамнице у Мункач или у Сегедин.⁴⁶⁾

Од тада је прошло шездесет година, али сам ханбалску своју дјечју заклетву сматрао светом и као младић и као одрастао човјек и непоколебиво сам је се држао цијело вријеме.

Тај мали доживљај у логоришту талијанских политичких кажњеника дојмио ме се тако силно, да сам непрестанце имао визије о тим несретницима. Моја ражњежена ћуд, коју су мајка и Марија још више размекшале, дакако да је због тога много патила. Сједио би у соби или у врту сате и сате сам самцат, жалостан, не зборећи с никим ни ријечи. Престао сам се играти с луткама, а избјегавао сам и друштво мојих сестрица, шта више причинило ми се, да је дапаче и моја необична љубав према мајци нешто јењала. Једина особа, коју нијесам мимоилазио, него је сувише и тражио, била је Марија, која није смјела престајати приповједањем о устанцима у јужној Италији и о прогонима талијанских патриота. У дому породице Нуцент имађаше прилике да о том доста чује. Према том створила је себи самосталан суд о тамошњим људима и приликама, који је био сасвим противан мишљењу високе госпоштије у чијој је служби била. То, што сам од Марије сазнао, потресло је моје дјечје срдашце до у дубине и за њ сад није било утјехе. И није невјероватно, да ме је управо ово моје душевно стање физички смлатило, па ја, који дотада нијесам био ни дан један болестан, тешко се

сада разболим. Наш кућни лијечник изјави, да болујем од глиста (Helminthiasis) те ми прописиваше велике дозе каломела, што ми је друге зубе с темеља покварило. Моја мајка ме завјетовала св. Анти Падованском: ако оздравим, да ћу због тога завјета годину дана носити хабит фрањевачког реда, кукуљицу, појасно уже и сандале. Чим сам оздравио, буде та хаљина набављена, а обукао ме је у њу отац гвардијан у карловачкој градској цркви, која је била посвећена у част св. Антуну из Падове. Фратарски тако маскиран шетао сам се на велико весеље уличњачке дјечурлије по граду, али и код куће, те сам себи немало уображавао, када ме је који од фрањеваца називао „патер Антонијем“ и понашао се, као да смо збиља браћа у истом реду.

Дотада нијесам био даље дошао од Карловца. Године 1832. повела ме је моја мајка са собом на пут у Загреб, у главни град Хрватске. Прави повод том путовању била је инсталација новоименованог бана Хрватске, генерала барона Влашића.⁴⁷⁾ Дојакошњи бан, генерал гроф Ђулај, који је у исто вријеме био и министар војни и столовао у Бечу, мало би и само накратко долазио у Хрватску да походи своју госпоштију, Брезовицу.⁴⁸⁾ У Хрватској га према том слабо ко и познавао. А био је он као и син његов, потоњи главни командант у аустриско - талијанском рату невољке успомене год. 1859., душевно веома ограничени и баснословно надувени аристократ, врло непопуларан у земљи. Његову смрт поздравише у Хрватској управо с усхитом и приредише његову насљеднику необично симпатичан дочек. Будући да је барон Влашић био Хрват, очекивало се да ће и столовати у Хрватској.

Но прави узрок тога мог првог путовања у Загреб нијесу биле инсталационе свечаности, него фамилијарна једна прилика. Мој старији брат Штефица довршио је године 1828. течај војне школе у Турњу, а генерал гроф Нуцент био је посједник једне пољачке пјешачке пуковније те га је у њу узео као кадета, а посада је била у Галицији. Него мом брату

није пријало да онамо иде и мој отац успије код грофа Нуџента, да је протекцијом овога дошао брат 10. ловачком батаљону, који је имао гарнизон у Комо и Варезе.

Али се младом господину није свиђало ни у Италији, па је волио да буде премјештен као часник једној пуковнији Војне Крајине. Барон Влашић, нови бан, био је стари пријатељ мога оца и посједник двају крајишких пуковнија, те је лако могао испунити ту вољу, и зато смо пошли на инсталациону свечаност. Ја се само сјећам, да сам старога господина у сјајној одори угарскога генерала видио да јаше на исто сјајно опремљеном бијелцу и да пред народом полаже прописану заклетву. Одијело му се састојало из скрлетнога и златним ројтама прекритога бекежа, из бијелог ментена, који је био оперважен куновином, из црвених уских хлача са златним гајтанима и високих чизама златом везених и напокон калпака с бијелим ждраловим перима. Моја мајка биће да је прије тога посјетила или бана или његову госпођу, јер је била позвана на свечану гозбу, док сам ја у фратарској хаљи остао у стану. Послије неколико дана поведе ме мајка са собом у посјете баници и ту сам чуо, да је бан мога брата именовао заставником у првој банској крајишкој пуковнији. Баница је била већ постарија пријазна дама. Очито јој се шаљиво свидио мој фратарски хабит, те ме ослови са „pater Antonius“, пољуби ми руку, као да сам збиља био калуђер. Не сјећам се, јесам ли разумио ту њену шалу, али се сјећам, да сам се сам по себи први пут застидио ове своје маскераде, исто као кад сам оно био обукао дјевојачке хаљине. Кад смо се возили кући, рекао сам мајци без околишања, да ја дуље нећу да носим тај фратарски хабит и нећу да ме у том одијелу даље исмијавају. Али моја мајка одговори с великом и за ме ненаданом строгошћу, да ћу ја ту мантију носити до краја завјета, хтио или нехтио.

Послије неколико седмица дошао је мој брат из Италије кући, сав огорчен мржњом против Талијана. Напоменуо сам, да је од мене био старији за пуних

тринаест година. Како је прије могао долазити само за великих празника, ријетко смо се и виђали у мом дјетињству, па смо били међусобно страни, као да и нијесмо браћа. И ово пар седмица, које је пробора-вио код куће прије одласка у нову штацију, то је био заправо мој први сусрет с мојим братом. Али попут година растављали су нас све више и више и његови разговори. Није имао воље да се бави с једним осмогодишњим дјечаком, а ја се опет нијесам отимао о његово друштво. При јелу је приповиједао своје доживљаје у Милану и Риму, а то дашто да нијесу за аустрискога официра могли бити увијек пријатни догађаји. Али његова солдачка мржња није имала краја према „издајнички подлој, кукавичкој и ребелској фукари“ — тако је он звао патриотску ломбардску аристократију и образовано грађанство. Рефрен је увијек гласио, да би он, кад би био цар, дао тај сав скот вјешати и стријељати, јер је с њим немогуће живјети у миру. Такви су ме разговори дубоко дирали, а ја се заузех за Талијане, како сам знао и могао, те га назовем злодухом, јер мрзи људе, који љубе своју домовину. Разумије се да ми је заповједио својом надмоћношћу година и ауторитетом једнога ц. кр. заставника да шутим, а коначно ми прорече, да ћу и ја као они „проклети ребели“ у Мункачу или на Шпилберту наћи бесплатан стан и опскрбу. Из тога је јасно, да се између нас у таквим приликама није могао развити никакав братски одношај и да смо један другом посве страни све тамо до наших зрелијих година.

Мога брата додијеле у ласињску компанију, а заповједником је био капетан гроф Јурај Драшковић, тада још врло млад и лијеп човјек, кога су из једне хусарске пуковније овамо премјестили, да се опорави од тешких губитака, које је имао због карата и коња. Штација мога брата бијаше мало село Ковачевац, нека три сата с колима далеко од Ласиње. Гроф Јурај био је весео, што му је у близини млад и елегантан официр, па је брата задржавао у гостима код себе у Ласињи и по неколико седмица, што се дашто ко-

сило са свима прописима. Како се између младе господе убрзо склопило интимно пријатељство, желио је гроф Јурај да упозна и наше родитеље. Дошао је к нама у Водостаје, а позвао нас је и себи у Ласињу.

Приликом прве посјете, коју смо му одвратили за његов поход, чуо сам први пут да се споменула ријеч „библиотека“. Гроф Јурај имађаше два ормара са стакленим вратима, пуна елегантно увезаних књига. Тако шта ја дотад нијесам био видио, јер смо ми у кући имали осим оне прије поменуте светачке легенде само још неколико господарствених и побожних књига. А на столићу покрај мајчине постеље лежала још једна мала књижица; на хрпту је златним словима имала утиснуто „Horatius“. Ту би књижицу гдјекад обичавала моја мати да чита послије обављене своје вечерње побожности. Бјеше fino мало издање Хорација на латинском а тај језик, како сам већ напоменуо, разумијеваше и говораше моја мајка. Зато ми је та дотад невиђена скупина књига била збиља нешто ново и силно ми је импонирала. Мислио сам у себи, да у читавом свијету нема на окупу толико књига. Гроф Јурај наслађивао се мојим дивљењем и страхопоштовањем, отвори ормаре и рекне, да слободно могу вадити и огледати сваку поједину књигу. Нијесам пустио, да ми то двапут каже. Започео сам с најдоњим редом највећих књига. Ту су биле панораме многих градова и то ме је тако уљуљало у весеље тога разгледања, да нијесам хтио ни обједу долазити. Радило се о дјелу у више свезака. Могао сам до душе прочитати у бакрорезу наслов, „Merkwürdigkeiten der Welt“, али нијесам га разумио, јер нијесам знао њемачки. Био је то неке врсте „Meyer's Universum“. Жеља да би тако што могао читати покрене ми одлуку, да ћу чим брже научити њемачки тим више, што су готово све књиге у књижници биле њемачке. Остатак се састојао из т. зв. „цепних књига“, у малим свешчићима у елегантном повезу са златорезом и с неколико бакрописа. Особито ме развеселише мали Рамбергови бакрорези у спису Стефана Шицеа „Taschenbuch der Liebe und Freund-

schaft“. Али је моје удивљење било на врхунцу, кад сам наишао на свезак у кварту „Raccolta di Cento Vedute di Roma e dei suoi dintorni incise da Rinaldi e Parboni“. Не могах се доста нагледати тих дивота, па сам књигу прелиставао скоро цијели дан. А како да има још које овакво дјело у књижњици? И доиста наиђем на фолио-свезак истога наслова и садржаја, само с том разликом, што су бакрорези били двоструко већи него у пријашњем издању. Гроф Јурај ме поред тога неописиво усрећио. Даровао ми је мало издање „Raccolte“. Сјећам се, да није допустио, кад сам му хтио пољубити руку, рекавши: „Ја нисам поп“, него сам га морао пољубити у лице.⁴⁹

Кад сам се повратио кући, показао сам Марији мој драгоцјени дар, и она ми је сада морала описати све приказане знаменитости Рима. Она ми је већ много пута о свему том приповиједала, али уз зорност слика њено је приповиједање сасвим друкчије оживјело. Сад сам само сањао о Риму и завидио сретницима, који су га видјели. Коликогод ми је маштање било живо и смионо, нијесам се усудио помислити, да ћу и ја једном бити дионик те среће. Кад сам пригодом Маријиних приповиједања мислио на путовања, мислио сам да је највише, што би могао постићи, видјети једном чудо мора, Венецију. Али видјети Фиренцу, Рим, Напуљ и Везув, то бјеше изван оквира могућности, па се нијесам морао ни одрицати недостиживе среће.

Гроф Јурај ми је обећао дати све своје књиге на читање, чим само будем научио њемачки, да их могнем разумјети. И то је било најподесније средство, да ме ободри на учење њемачког језика. Моју сам мајку замолио да ме поучава. — Марија није знала њемачки — али она рече, да не говори доста добро, да би ме могла поучавати, а треба да то научим као талијански и француски. Него ми је обећала, да ће ми се побринути за учитеља. И ето, зби се случај, да су мали одред војске из карловачке посаде поразмјештали у села наоколо нашега имања Водостаје. Оно изашиљање војске, звано „команда

због разбојника“, било је тим чудније, што се у том крају није никада ништа чуло о разбојницима. А о правој сврси те „команде због разбојника“ није нико говорио. Тек послије много година сазнао сам, да се влада била побојала од политичких немира у тој мирној, политички мртвој земљи.

Номинално је тим одредом заповиједао један поручник. Но он је био више у Карловцу и само би гдјекад долазио у та села. Па и тада се бавио по највише у гостионици. Војевао је у ратовима против Наполеона у Аустрији, Њемачкој и Француској. Поред „топовског крста“ (утемељеног на успомену битке код Лајпцига а подругљиво називаног „ракиска звезда“) имађаше осмерокутну медаљу од златнога лима, коју је добио за признање 25-годишњег доброга службовања. Оба одличја носаше на прсима. Звао се Јосиф Тернус; био је Нијемац из Зипса у Горњој Угарској. Када је дошао мом оцу, да му се пријави као властелину, одмах ми се свидио, но узалуд сам га хрватски питао, да ли разумије њемачки. Није разумио мог питања, па му га је отац морао поновити њемачки. Одговори: „Па то се разумије!“ и та прва њемачка фраза, коју сам од њега чуо, звучила ми је тако комично, да сам га одсад увијек звао: „Ternus Dasverstehtsich“.

Па ето тај добри човјек постаде ми учитељ њемачког језика. Како није било разбојника није имао ни шта да ради, па је цијели дан проборадио код мене у дворцу. Настојао је, да ме поучи, што је год могао више у њемачком језику, и да се удвара мојој Марији и то, зачудо, на француском језику, којим је ломатао. Кад сам разабрао, да се на француском могу с њим споразумјети, успијевало ми је учење њемачкога брзо и ја сам напредовао. У зиму 1832. и 1833. толико сам дотјерао, да сам прилично глатко умио њемачки разговарати. У прољеће 1833. буде командовани одред опозван и мој добри „Dasverstehtsich“ мораде натраг пуковнији у Карловац. Оданде ме још пар пута био походио, док му пуковнију не премјестише негдје на другу страну.

Мало затим нашао сам за њ накнаду у једном вртлару, кога је мом оцу било препоручило вртарско друштво у Фрауендорфу у Баварској. Он је био из Онолцбаха и звао се Адам Бертус. Био је висок и крупан, смеђасте пути лица тако, да се слободно смио издавати за Хиндустанца. Стога га је наша служинчад називала „црнцем“. А био је добра срца, но уза то и невјероватно спор и тром човјек, који је сате и сате лежао на сунцу легавши на леђа, а очних капака при том није затварао. Ја, весео, да ми је некот у, с ким сам могао разговарати њемачки, склопим смјеста пријатељство с Адамом и станем му приповједати увелике самосвјестан, како сам убрзо научио њемачки. Но умјесто очекиване похвале, рекне он мени озбиљно и оштро: „Чујете ви, млади господине, немојте ви ни пред ким говорити њемачки. Онај, ко вас је изговору учио, мора да је био Хотентот. То, што ви говорите, није њемачки, него пасји језик“. Укочио сам се од стида и пренеражења, па нијесам могао ни ријечи изустити, него бризнем у плач и хтједох у кућу, да се оцу потужим на „црнца“. Но он ме прихвати чврсто за руку и рече: „Кад имате вољу да учите њемачки, ја ћу вас тако научити, као што се пристоји једном младом господину. Дођите сваки дан иза подне у врт под стару липу, па ћу вам давати једносатну лекцију“.

Увече сам тај приказ исприповједио мајци, али сам је замолио да црнца не позива на ред, јер сам се бојао, да ме не би поучавао у њемачком. Моја ми је мајка то обећала, али ме је сама одвела у врт. Ја сам се преплашио; да ће га она ипак укорити. Адам је био на мјесту и поздрави се с поштовањем. Она му рече: „Немојте заборавити, да ми нијесмо Нијемци и да не можемо тако добро говорити као Ви. Учите малог онако, како у Њемачкој говори образовани свијет, а за труд ваш нећете требати жалити“. Он се извињавао, да му је жао било, што су ме тако рђаво поучавали, а научених и навикнутих грјешки тешко се одучава. И онда је даље говорио о граматици, о стилу, о предавању,

све ствари, за које ја нијесам знао. Но зато су те изјаве у моје мајке произвеле веома добар дојам и појам о „црнцу“.

Већ сам знао приличан број њемачких ријечи. Дакако, мој говор можда је збиља био „хотентотски“, како су већ тада говорили широки слојеви аустријански. Нијесу наине чинили разлику између „ei“ „ep“, „au“, између „e“ и „ö“ или „i“ и „ü“, јаку и слабу су коњугацију често мијешали, а имперфект или су врло слабо познавали или су га сасвим избјегавали. Мој „црнац“ збиља је био добро школован. Њему и захваљујем прави изговор у њемачком, праву употребу имперфекта и знање коњугације тада такозваних неправилних глагола. Све су то ствари, које ја касније не би никада у школи научио, јер их ни моји учитељи нијесу знали. Нажалост је Адам остао код нас у служби тек нешто преко годину дана. Недјељом је обично одлазио у град, а хрватско вино тако му је пријало, да би редовито долазио увече кући потпуно пијан. Једаред у зиму у таквом стању пао је у ријеку. Спасли су га до душе, но од прехладе добије запаљење плућа, које се брзо *изроди* у сушицу. Кад је осјетио, да му је смрт близу, зажели да се поврати у свој завичај. Узалуд су га моји родитељи одговарали од те утваре, јер за пут није био подобан, па ће успут и умријети. Но он није попуштао и мој отац му даде обилан путни трошак. О њему послѣје нијесмо никада више ништа чули.

Тако је свршило моје учење њемачкога језика, а ја га даље наставих читањем. Гроф Јурај Драшковић, који је исто говорио „њемачки војнички језик“, чудило се мени, како ја то „добро њемачки говорим као глумци у Бургтеатеру“. Кадгод би мој брат кући долазио, слао ми је свежањ „цепних књига“ на читање, а ја сам их увијек замјењивао новима. Највише сам гутао осредње пјесме и новеле, као да су све сама ремекдјела. Имао сам изврсно памћење те би све прочитано памтио дословце. Пријатељи моје родитељске куће чудили су се „учености“ дјечака и наваљиваху на мог оца, да ме пошаље у школу.

Он је тврдио, да је још прерано, да сам још мали, да идем сваки дан у школу, а како сам се привикао слободном сеоском животу, да се не би осјећао пријатно у граду, па када навршим десет година, онда ћу поћи у школу. Тако је и било.

Мислим, да је ипак главни узрок његова нећкања био, што се њему самом није дало селити у град. А то би морао, да сам пошао, јер моја мајка не би никада пристала, да се од мене растави и да ме преда туђем надзору и њези. Мој полазак у школу значио је дакле посвемашње наше преселење у град, и тој чињеници треба да захвалим још двије даље године неограничене слободе.

Ја сам је уживао у пуној мјери.

Једнога кишовитога дана нијесам могао шврљати ван куће. Попео сам се на таван и најћем у комори поткровници велик фолио-свезак без текста. Листови су били од јаког папира, а на сваком су била налијепљена два, често пак и по десетак бакрописа. Нико није знао како је та књига доспјела у моју родитељску кућу; чини се, да се слике нису ником свиђале и нико их није гледао. Ја сам тада био десетогодишњи дјечак. Извукао сам књигу из таванске коморе, листао сам по њој, али ме грдобна лица нијесу привлачила на тим тамним бакрорезима, премда ми се некоја дубоко упиљише у памћење. Једног дана дођу још моје млађе сестре и виде да листам по тој књизи. Једна између глава никако им се није свидјела. Слика буде истргана. Замало стиже та судбина и друге листове. Налијепили смо их на зид једнога ходника. Да добијем лијепе пергаментске корице те велике књиге, изрежем, на концу преостале листове једним кухињским ножем, а листове подеру моје сестре као за опкладу. Пергаментски повез узмем себи и ником није пало на ум, да ме због тога зове на одговорност. За мало дана све су слике биле раздеране, разасуте и наскоро сасвим заборављене.

Послије неко десет година дошао сам први пут

у Беч. При обједу у свратишту говорило се о збирци бакрореза надвојводе Карла („Албертина“). Он је тада још живио. Мора да се тамо нешто догодило, али већ не знам што. Збирка бакрореза била је за ме нова појава. Упитам једнога од господе, који су о том разговарали, може ли се видјети та збирка. Он ми потврди, само треба да замолим допуштење. Одређенога дана одем онамо и замолим пријазнога равнатеља да ме свјетује, шта би гледао, јер сам невјежа. Нареди, да ми покажу најприје новије талијанске и француске бакрорезе. Када сам с тим био готов, даде ми старе Холанђане, напоскон Рембранта напосе.

Кад сам прегледао неколико листова, учини ми се, као да сам ово и оно већ негдје видио, али не знадох гдје. Рембрантови портрети, Адам и Ева, Стотињарка, Скидање с крста, Француски помодни кревет, велики Копенол, Толинг, Жидовска невјеста, све ми је то тако било познато, да сам се обрадовао да то опет видим. Сијевну ми главом: то су онакве исте слике, које су биле налијепљене и у оном пергаментском фолио - свеску. Није више било сумње: и тамо је стајало на пар листова „Рембрант“, но ко је онда знао, шта та ријеч значи! Све се моје мисли сврну у дјетињство, мојим сестрама, које су са мном сложено раздирале оне листове. Сјетио сам се, да је први био управо „Толинг“, што смо га прилијепили у ходнику на зид. Интимна страна ових сјећања не даде, да ми се јави друга мисао, те започнем књигу листати из почетка. Дође вријеме затварања збирке и на одласку приповједим равнатељу, да ја ове све бакрорезе већ познам, да сам их имао и уништио. Мотрио ме укоченим погледом, па завапи: „Несретни човјече, Ви сте уништили иметак од пола милијона!“ Сад је био на мене ред, да у њега буљим: оне грдобне фигуре да су вриједне пола милијона! Равнатељ ми је растумачио то национално-економско чудо, па се згражао због барбарства људи, који такву умјетнину дају дјечи за играчку и пусте је да пропане.

Не марим описивати, како се у мени буркало.

Кад сам се кући повратио, исприповједао сам родитељима тај случај. Мој ме отац издашно исмијао, што вјерујем у „тако глупе брбљарије“, а и наши познати су ме иронизирали. И моја мајка није вјеровала у „ту фабулу“. Међутим сам је повјерљиво упитао, не сјећа ли се она ипак, како су те књиге дошле у нашу кућу. Није се сјећала. Но послије неколико дана рече ми, што је могла равнодушније, да се је сјетила: У вријеме француске инвазије године 1809. становао је код нас интендант, маркиз де Контадес. Када је 1814. цар заповједио брзо испражњење окупиране земље, мораде интендант набрзо још исте ноћи отпутовати у Милан. Његова служинчад остала је још неколико дана и припремала његове ствари за отпрему. Преостало је неколико књига, а међу њима и више таквих „сликовница“, с којима се обичавао играти онај од мене за тринаест година старији брат, који је онда био трогодишње дијете. Обичавао је да их дера по дјечјем начину. Ова припроста и равнодушна изјава кидаше ми срце: колико је умјетничких драгоцености и вриједности могло бити уништено!? И данас још не могу да се без огорчења сјетим тога случаја. То, што се догодило у дому мојих родитеља, колико се пута догађало на другим странама посљедњих стољећа? Отада ми је сваки бакропис био објектом најпомније пажње.⁵⁰⁾

Властелинство Водостаје удаљено је око стотину корака од обале Купе, на којој смо подржавали редован превоз, скелом, а коју су сви употребљавали, када су напречац ишли у Карловац.

Превознина се плаћала једном крајцаром. Скелеџија је био један стари граничар, који је под Наполеоном ратовао г. 1812.—1814. Стари Јово волио ме као рођено дијете, а и ја сам њега. Пушио је по васцијели божји дан, а јаки куждрави брци воњали су као дуванкеса. Но то ме није сметало, да он мене и ја њега дневице ижљубим. Кадгод сам могао побјећи из куће, отрчао сам Јови на скелу и никад се

доста не наслушах његових прича о Наполијуну, кога је обожавао, о рату у Русији и у Њемачкој, о побједама и о поразима, па о смрти великога цара у затвору. А да нас код тих причања не сметају, сјели би у чамац и Јово би завеслао до насред ријеке, гдје је ушће Коране, па натраг, често пута по читав сат. А када дође љето, хтио је Јово да ме учи пливати, те је требало да мајку молим за допуштење. Но добра моја мати бојала се воде, и остаде неумољива; ако је не послушам, забраниће Јови, да ме воза у чамцу. Тако се збило, да сам се, штоно ријеч родио и одрастао на води, да нијесам никада научио пливати, па сам увијек са завишћу гледао, гдје се сеоска дјеца купају и пливају.

Како ми је пливање било забрањено, хтио сам га надокнадити јахањем. Увијек смо имали пет до шест коња у стаји, а ја сам коње волио од ране младости. Наш кочијаш Јанкић Влахо био је покрај Јове мој љубимац међу служинчади и мој „повјереник“. Јанкић ме је десет година касније пратио у Берлин, па ћу о њему већ даље моћи приповиједати. Када су наши коњи од кола били у стаји, чешће сам пута преко дана ишао до њих, па би јахао и Јанкић ме је водио наоколо по дворишту. И кад би ме моја мајка видјела на коњу, завикала би од страха и увијек би заповједила Јанкићу да ме смјеста скине с коња. Он би јој онда тумачио, да нема опасности, да је он увијек уза ме. Она би се онда умиривала, тим лакше, што је мој отац као страстан јахач управо хтио, да учим јашити. Послије дугог мољакања успио сам, те ми је за јахање било наручено добро енглеско седло. Премда су моје ноге допирале само коњу до пола трбуха, закратко сам на њему знао тако чврсто сједити, да се и моја мајка престала бојати. Моја страствена нарав не задовољаше се, међутим, да јашем само по дворишту. Ја сам хтио ван, у поље и у шуму, а најрадије у пода леки виноград. Но Јанкић се није усуђивао на то, а јахање по пола сата изван дворишта већ је била велика милост.

Веселе због лијепога седла није дуго трајало: започео сам филозофирати о плоту, седлу и стременима, па дођох до закључка, да се добро може јашити и без тих лијепих људских изума, као што је то чинио и Јанкић, кад је водио коње на напајање. Хтио сам дакле да јашем на незаузданом и неоседланом коњу. Сваког сам се дана у том вјежбао. Ишло је добро. Јашио сам и даље напоље. Мој коњ љубимац бјеше прекрасан ждријебац, бијелац најплеменитијих облика, висок 16 педаља, ватрен али опет и доброћудан и управљив. Једнога су дана у нашој шуми сјекли дрво. Мој отац је онамо био одјашио, но мени није допустио да га пратим, јер се чинило, да ће падати киша. Но и ја сам хтио видјети тај посао. Изведем коња за улар из стаје до ријеке, попнем се с једног насипа на њ без седла, и одкасамо весело до шуме. Коњ је, чини се, био задовољан са својим лаганим теретом. Хрзао је и брецао се стражњим ногама. Могло је бити око пола сата, откад сам јашио, када наједном нахрупи велика олуја, громови и муње, а ја насред поља и нигдје куће ни кућишта. У то удари страшан гром, коњ се брецне, а ја сам му се још само могао за врат ухватити, кад наједном започе киша као из кабла. Киша је лијевала тако јако, да су потоци цурили. Нијесам могао ни педаљ далеко видјети, а нијесам знао ни гдје сам. Кад је ударио други гром, пропне се коњ толико у пропањ, да сам пао, а коњ као бјесан одлети. Лежао сам омамљен. Колико је то трајало, не знам, но кад сам се од тога пада опоравио, није више падала киша, а блиједи сунчани траци пробијали су жућкасте облаке: могло је бити неколико сати иза поднева. То је била ситуација нимало угодна, ни подесна за једно дијете. Устанем из каљује, нијесам осјећао болова, те се покушах снаћи. Него, крај ми се учинио сасвим непознат и нијесам знао којим правцем да ударим преко засијаних поља. Тешко ми је било при срдашцу. А истом, нађем ли пут кући, што ме онда чека! Плакао сам горке сузе и нијесам могао да се макнем с мјеста.

У том чујем галоп-топотање једнога коња, све

ближе и ближе, па се обеселих када сам препознао мога Милтона. Вјерна животиња такође ме је познала, успорила је трк, стаде преда мном и прислони ми главу на раме. Одведох коња до прве узвисине и попнем му се на леђа. Нијесам могао ухватити улар, па сам морао сићи и улар намјестити. Опет сам сједио на коњу, а уморно живинче откаса. Не могох друго, но да се препустим његовом водству. Иза неколико часака започех препознавати околицу, па сам се могао већ и снаћи: удаљеност је могла бити по прилици један сат од наше куће. Мој „Милтон“ поново захрза и ја се преплашим, да опет неће одјурити; али није: коњче се очито радовало скорашњој њези и храњењу. Најпосле смо дошли у непосредну близину властелинства.

Јово истрчи преда ме, узе ме с коња и рече: „Сакриј се под свој кревет још прије него ти отац устане иза стола. Необично је срдит и заклео се, да ће те до крви ишибати“. Савјет је био и умјестан и добар, али добар савјет нема увијек успјеха. И служинчад је сва дијелила забринутост мојих родитеља. Пошли су на све стране да ме траже, но вратише се, не нашавши ме, и страх је растао сваке минуте. Тада стари Јово објави радосну вијест, да сам се вратио и по приликама сигурно сакрио, док не јења — само праведни — гњев мога оца. Чим су мој повратак објавили родитељима устао је мој отац иза стола, узео двострук бич за псе и почео ме тражити по цијелој кући. Ја сам се био сакрио иза завинутог стражњег дијела оног широког талијанског кревета моје мајке и дрхћући ишчекивао, шта ће сада даље бити. Моја мајка и моје мале сестре погодиле су моје склониште и шаптале су ми, да будем миран. У то бану у спаваоницу и мој отац, псујући и кунући се, да ће ме истући до крви. Мора да му је страшиво држање мојих сестара показало уточиште, гдје сам се сакрио. Приђе кревету и удараше псећом канџијом у шупљину, али ме није могао дохватити, јер је кревет био врло широк. Повикао је, да смјеста морам изићи напоље, но ја се нијесам ни макнуо. Моја добра

мајка мољаше за ме милост, но он је није слушао, него викао својим стенторским гласом, да се одмах морам извући. Када тај позив није ничим уродио, започне он помицати тешку постељу и толико ју је био помакнуо, да је могао доћи до мог склоништа. Сад сам слутио, да ми већ нема спаса и завапим у тјескоби срца мога: „Бабо, за бога, немој ме тући; ако ме додирнеш збошћу и тебе и себе!“ Како ми је на ум дошла ова луда мисао, не би знао рећи, јер нити сам на тако злодјело био икада помислио. Али та дјечја пријетња изазва у мога оца такав грчевити смијех, да му је бич испао из руке те га могох угрбити и сакрити за кревет. Сад сам се ишуљао из свога скровишта, обујмим кољена очева и замолим за опроштење. Моје сестре учине то исто, а мајка га загрли. Смијех је био ублажио његову срџбу и моја га пријетња разонодила. „Дај амо тај нож, убојце, којим си хтио пробости свога оца“. — „Ја немам ножа“, промуцао сам. — „А ипак си ми, рђо једна, њим запријетио“ дрекне отац на мене, али нов смијех запуши му грло. Чини се, да су отац, мати и сестре истом сада опазили, како сам изгледао: од главе до пете замазан блатом, а дуги плави увојци били су на затиљку крвљу слијепљени. Мора да сам изгледао веома јадна прилика и смијешна. Моја мати започне плакати и претраживати главу. Срећом сам се само незнатно озлиједио, кад сам оно пао с коња. Бола нијесам осјећао никаква. Али и та мала раница била је довољна да мине очева срдитост и он изиђе из собе, не рекавши ни ријечи. Моја мати кораше ме доброхотним пребацивањем, али је Марија прекиде, да је сада најпотребније, да ме окупају и пресвуку и рану исперу на глави. Срце ми јако удараше, када сам ишао на вечеру, јер сам стално ишчекивао, да ће очева срџба наново букнути. Кад сам хтио устати иза стола, задржао ме отац, те ми одржа предикку, која ме гану до великих суза: за непослушност сам већ доста кажњен, али заради моје безбожне пријетње мораћу четрнаест дана сам јести за „мачјим столићем“ (у запећку) и нећу добивати ни печења,

ни вина. Ја се захвалим на благој казни, а био сам увјерен, да ће се врло одана наша служинчад већ побринути, да ми кришом не узмањка ни печења, ни вина.

Него више од забране да једем за столом, ко-снула ме се забрана, да не смијем јашити. Послије, кад су прошли дани казне, сваки дан сам мољакао, да ми опет допусти јашити, но отац је био неумољив. На дан сам ишао и по десет пута у коњску стају. Када год би ме опазио мој љубимац ждријебац „Милтон“ — онај, који се онако са мном поиграо — редовно би према мени захрзао, а мени би се очи напуниле сузама. Нијесам више могао издржати и замолим, да ми се бар у стаји допусти, да сједнем на „Милтона“. То је мога оца гануло. Опет ми је допустио јахање, али само на заузданим и оседланим коњима. Сад сам био сав сретан и једно сам вријеме слушао очеву наредбу. Но замало, и опет сам јахао без седла. Али узде сам од онога случаја научио цијенити и нијесам их више омаловажавао. Док смо били на догледу дворцу, лако сам касао, но када би измакли четврт сата, е онда се пошло у веселу галопу све мени на највеће весеље. Тако сам радио све, док нијесам пошао у школу, кад смо се преселили у град.

Оно путовање, које сам обавио у фратарској мантији с матером у Загреб к инсталацији бана Влашића, и она доброћудна баничина шала с мојим хаљинама, омрзоше ми сва путовања, осим оних у Ласињу, у књижницу грофа Јурја Драшковића. То се тако изродило, те сам увијек започео плакати, чим би за столом започели говорити о каквом путовању. Моја ме је мајка тјешила, да сам већ одложио фратарску хаљину, па да ме сада бар нико неће подругљиво сусретати. Послије многих промишљања буде закључено, да идемо у Загреб, а да ме с тим спријатеље, наручише кројача из Карловца, да ми сашије ново одијело. То се одијело састојало из капута смеђе боје, попуг срне, бијелог прслука од пикеа и

хлача с бијелим и плавим пругама. Кошуље су имале овратнике, који су низ плећа и на рамена падали, а због тога, да моји свијетли дуги увојци не замасте капут. Носио сам уз то високе чизме од необојене, смеђе телеће коже, па онда свијетло-сив клапасти клобук и рукавице зелене маслинасте боје. Кад сам се у великом зрцалу огледао у тако шарену одијелу, наједном ишчезне моја одвратност спреам путовања и ја сам сада био онај, који је нагонио на пут.

У оно доба путовање бијаше велико подузеће, мада је Карловац тек седам миља далеко од Загреба. Како је већ био обичај, путовали смо с властитом кочијом, коњима и служинчади. Кочијаш носаше дуги ливрејски црни капут са сребрним пуцетима, на којима је био грб, па округли црни шешир. „Пединтер“ бијаше одјевен као хусар, у плаво, боје различка и са сребрним гајтанима, скрлетни чакор, исто такав ток за сабљу и челична сабља повлакуша. Док се на блатном и преблатном сеоском путу из Водостаја изашло на прилично у реду одржавану државну цесту, већ су ново лакирана и ново појастучена кочија и коњи били скроз на скроз заблаћени. Ја сам се јадао, да ће наш улазак у Загреб бити биједна изгледа, али ме је мајка умиривала, да нас неће опазити, јер ће већ бити мрак, када стигнемо у Загреб.⁵¹⁾

И доиста је путовање трајало цијели дан. На по пута у Јаски морадоше се коњи одмарати барем два сата. За то вријеме обједовало се у гостионици. То свратиште било је добро уређено. Пут од Јаске до Загреба трајаше дуље, јер се ишло узбрдо и низбрдо. На међустаници Раков Оток ваљало је коње још једанпут хранити. Доиста смо тек увече приспјели у Загреб. Него вожња кроз град до куће, гдје смо одсјели, умарала је због рђавог плочника више него цијело путовање.

Обично смо одсједали код једнога стрица мога оца. Стриц Андраш је био поп, рачуновођа загребачкога Каптола и декан колегија пребендарског („Collegium Praebendariorum“). Становао је у предграђу

у Новој Веси, која је само наставак каптолског вароша и стојаше под искључивом јурисдикцијом Каптола.⁵²⁾

Чика Андраш нас је очекивао и побринуо нам се за изврсну вечеру, а требали смо је исто тако као и починак. Ја сам до душе већ код жупника Чичка у Каменском био познао уређај поповске куће, но кућанство братића Андраша било је у ствари друкчије. Овдје је господарила као неограничена газдалица Мадам Ленка, кућаница стрица Андраша, у ствари један доброћудни змај, коју су пријатељи и сва дружина једноставно називали „госпа“. Чики Андрашу било је тада око 40—45 година. Бијаше висок, витак и једноставно отмена држања и добрих друштвених манира. Интелигентно његово лице било је у профилу потпуно налик Рафаеловим сликама Дантеа у „Disputa del Sacramento“ и у „Парнасу“ у станцама ватиканским. Његов одношај спрема господе свак је сматрао природним. Она је имала сина и кћер, праве слике оца свога, који их је волио и право пургерски одгајао. У кући је био поштени ред као у каквој евангеличкој пасторској фамилији. Само ми је било наопако, да дјеца стрица Андраша нијесу називала оцем. Упитао сам одмах моју мајку, зашто је то тако, а она ми је рекла, да се то не би пристојало, јер је стриц Андраш свећеник.

Другог јутра пођосмо да погледамо град, а по најприје велику, извана веома припросту, али изнутра због њених архитектонских размјера особито стону цркву, готичку грађевину, започету у XII стољећу, неколико пута и опет обнављану. Стона црква опкољена је великим зидом и гломазним кулама тако, да се извана види само највиши дио њезин. Није ми се то свидјело, али су ме поучили, да су те куле биле потребне за обрану стоне цркве, коју су рушили и Монголи и Турци већ више пута. Но унутрашњост цркве учинила је на ме незабораван дојам: помислио сам, да на свијету не може бити веће и љепше цркве. Но премда нијесам имао појма о умјетности, упала ми је у очи дисхармонија између једно-

ставне и величајне грађевине и онога безброја барокних олтара, наслоњених о јаке ступове, а изведених у најшаренијим и најдрагоцјенијим врстама мрамора. Главни олтар бијаше једна колосална пластична позоришна декорација из више спратова с анђелима и свецима у натприродној величини, израђеним од доброга сребра, од мраморних ступова, стубића и апсида. Па и олтарска је „пала“ била из масивнога сребра с израђеним рељефима, који су приказивали библиске и легендарне призоре, али их ја нијесам разумио. Од свега тога украса свидјела ми се једино мраморна проповједаоница, коју је на себи носио кип једнога колосалног анђела. Сјећам се, да сам тога анђела опипавао са свих страна и да сам га драгао. Студен и глачина мрамора учини на ме тако драшкаст дојам, да сам и данас, чим видим лијепу пластику, под нагоном, да је опипам и пређем драгањем преко ње, могу ли то само неопазити учинити. У Белведеру Ватиканском могли би Аполон и Хермес, на Капитолу Венера, а у Трибуни Уфиција Медичејска Венера и Аполо много и штошта приповиједати о мојим недужним пасијама за племените пластичке форме, као о коментару Гетеовом стиху: „Гледати оком које пипа, а пипати руком која види“.⁵³⁾

Послије исцрпног разгледања цркве, отишли смо да гледамо веома богату ризницу. У ту сврху било је потребно посебно допуштење првостонога Каптола. Стриц Андраш ју је убрзо набавио. Улазак се овако одиграо:

Био је присутан један капитуларни каноник у рокети и столи, а пратио га је један свећеник исто одјевен као и каноник, па двојица црквених слуга с воштаницама. Каноник је застао пред троструко закључаним жељезним вратима ризнице, отворио их и полугласно молио некакву латинску молитву, па нас пустио да уђемо. Нато се за нама затворише врата велике пљесниве просторије. Слуге црквене отварали су велике старе ормаре и вадиле су много

кутија и ладица. Каноник их је посебице отварао и показивао нам њихов садржај.

Моја се мајка препустила дојму и гласно клицала дивећи се. Ту је било управо баснословно богатство Каптола на окупу: масивне златне и драгуљима украшене монстранције, циборији, калежи, бискупске палице, крстови, реликвијари, мисне хаљине, везене прастарим лијепим бисерима и украшене драгуљима, из баршуна и из бруката, па затим мисне кошуље и рокете, окићене најдрагоцјенијим старим чипкама, или направљене скроз од таквих чипака. Цијене на много милијона форинти ту загребачку каптолску ризницу, но на мене је учинила тако незнатан дојам, да нијесам осјећао потребе, да је за вријеме свога потоњег, и више но двадесетогодишњег боравка у Загребу опет видим. Само је један предмет изазвао моју пажњу: „недужна дјечица“ погубљена на Иродову заповијед. Сваке су године на благодан тај предмет излагали у стоној цркви због поклонства. Реликвијар, у коме се дијете налази, из сухога је злата, а украшен дијамантима, рубинима, смарагдима, тиркизима, аметистима и бисером. Форма му је дугољасте шкрињице, која је опет справљена у шкрињу сребрну. Осим своје дадиље још нијесам видио лешину, а моја дјечја радозналост била је веома напета да видим дијете — уморено прије 18 стотина година. Попеше ме на столицу, да га видим. Но ја не видјех ништа више, него шаку бијела праха на бијелом свиленом јастуку, а покрај ње нож са златном ручком, која је била украшена драгуљима. Ја сам загаламио, да би хтио видјети „недужног младенца“. Моја мајка енергично ми заповједи да шутим, а каноник је правио, што Нијемац вели „лијепо лице на рђаву игру“. Пошто је „недужно дијете“ било *pièce de resistance* првостоне ризнице, обичавали су га показивати на посљетку, па сада могосмо на моје велико весеље опет на свјеж зрак. Не знам, што је било веће, моје разочарање или огорчење, али знадем то, да је тај догађај оставио у мени дојам, који је био одсудан

за мој каснији душевни развитак: то ми је отело сву вјеру у реликвије, а потом и у сва чудотворства светих костију и било којих му драго светих престатака.

Него дође још и горе. Увече је стриц Андраш приредио у част моје мајке вечеру, па је позвао све своје и мога оца пријатеље из духовног сталежа. Били су то интелегентни живахни људи, који су ми се свидјели. Добро се јело и пило, натезало и шалило, а кад су попили каву, одведе ме моја мајка у кревет у сусједној соби. Духовна господа наставише пити и разговарати тако, те нијесам могао заспати, па сам ријеч по ријеч чуо, што су причали мојој матери. Све сам запамтио, ма да штошта нијесам разумио.

Најприје је морала госпа доћи за сто, па су се шалили с њом због њене велике љубоморе. Храбро се је бранила. Чуо сам, да је рекла, како би чика Андраш заслужио да носи рогове. „Зар му ја нијесам довољна“, завапи она посред смијеха његове поповске браће, „па зар је он уопће икада морао да лови сваку кецељу? Али не знате ви тога старога препреденца, који се умије тако претварати, као да није никада друго радио, него штио св. мисе. Сваки час ми долазе са села какав кметски момак или дјевојка и пита за пребендара. Онда питам ја: А ко си ти и што ћеш? Па одговарају: Ја сам син његов или кћи. Ја се згранем и идем њему у собу и вичем: О ти безбожни попе, опет је ту некакав твој син или кћи. Мислите, да га то изненађује? Боже сачувај! Он се само тихо и задовољно смијуцка и говори тако равнодушно, да ме то распали: Дај, па нека он, или она, уђе. Опет ја кажем: О попе, који се нећеш спасти, зар ћеш ти мене и нашу дјецу збиља дотјерати на просјачки штап, ако ти та твоја копилад буде џепове празнила. Него не користи ништа моја срдитост и моје опомене. Кад они њега пољубе у руку, пољуби их он у уста, задигне свој талар, па вади новац из џепа својих хлача и даје им по пуну шаку цванцига. Дај, реци, зар није тако?“

Ову женску предикку пропратило је друштво ра-

зуданим смијехом. Неко повиче: „Тјешите се, драга госпо, и други не раде боље неголи што ради Андраш, а онда, то су све само старе приповијести. Дашто, кад би Вам сада у кућу донијели новорођенче, па рекли да је његово, е, онда, дакако, дакако“. — Нови прасак смијеха запријечи ми да чујем, шта је тјешитељ даље говорио. „Престани, молим те, с тим твојим тјешењима без користи“, — повикао је у то и други неки гост, — „у кревету ће се они опет помирити. Ми други радимо исто“. Напише здравицу у част госпе и она се била потпуно примирала⁵⁴).

Моја мајка запита за новог бискупа. Није га још познавала, премда је он већ пар година био загребачки митрополит. Господа духовници, који су са толико обзира и разумијевања поспратили случај стрица Андраша, узеше бискупа у оштар претрес, па мојој матери исприповједише с великим задовољством сву шкандалозну хронику загребачкога бискупскога града. Онда ја, наравно, нијесам свега разумио, што сам чуо, него вежући у мислима с оним, штосам сазнао у каснијим годинама, постао ми је и први приказ сасвим разумљив.

Послије смрти бискупа Максимилијана пл. Врховца⁵⁵) постаде му насљедником Александар Алаговић.⁵⁶) Врховац је био особит љубимац цара Јосифа II., те је врло млад засио на загребачку бискупску столицу, за коју су се у оно доба веома грабили јер је била богато дотирана. Попут свога предшасника био је и бискуп Алаговић интеллигентан, толерантан и свјетски човјек. Дошао је у Загреб са женом и дјецом. Номинални супруг те бискупске даме био је неки бискупски чиновник, који се у ту улогу био већ уживио. Госпођу је сав свијет називао бишкупцом. Син бискупов бјеше лијеп, образован, а врло пријазан млади беспосличар. Двије кћери бискупове биле су лијепе кокетне дјевојке, које су свим загребачким младићима главе завртјеле. Једна се касније удала за једног врсног лијечника, друга пак за адвоката. Много су им се дивили због њихове љепоте,

а биле су жељене због изгледа на добар мираз. Фамилија бискупова становала је у кући, која је била за њу нарочито зидана, а додиривала је бискупов град и била с њим везана једним ходником. А за сина свога даде бискуп у предграђу Нова Вес саградити дражесну вилу. Вила је била посред малога парка, а уређена с кнежевском раскошношћу и веома бираним укусом.⁵⁷⁾ Младић се до ентузијазма заносио музиком, био је изврстан пијаниста и у касније вријеме интимни пријатељ Листов,⁵⁸⁾ а поред тога и велики љубитељ коња и добар њихов зналац. Његова су музичка нагнућа и склоности биле јачачно први узрок, да се оженио с једном љубезном и лијепом драматском пјевачицом. Брак међутим није био сретан, јер млади, богати и заводљиви ђидо није био створен за брак. Занемаривао је лијепу своју младу госпођу, поступао је с њом тако сурово, да је једанпут морала утећи равно свом бискупском тасту. Напокон се раставише ови супрузи, који се не могаху међусобно сносити. Њихов син јединац остаде у матере, која га је добро васпитавала.

Син бискупов, опћенито називан бишкупчић, окружио се кнежевском раскоши. Уређај његове виле, његови коњи, кола, све је то било предметом опћенитог дивљења и потајне зависти. Бискупски отац његов бијаше спрам њега неограничен слабић. Ћефове свога сина подносио је с надчовјечанском стрпљивошћу и попуштањем. Једаред тако пало сину на памет, да од оца однесе сав сребрни прибор за јело. Када га је стари запитао за то, рекне му млади: „Ви заборављате, да сте свећеник и да Вашем сталезу не пристоји раскош“. Други пут је узео из два очева поштанска четворопрега по једнога коња. Бискуп је био огорчен због тога насиља свога размаженога синчића, па је захтијевао да врати одведене коње. Бискупчић је одговорио: „Ја сам читао у еванђељу, да је Христос само једанпут јашио на магарици. Што ће дакле Вама два четворопрега? И коначно, мени коњи боље пристају и било би разборито, да ми поклоните пар од свакога четворопрега, па да и

ја имадем“. Другог дана одвео је бискупић жељене коње из бискупских стаја, па се и из бискупског града одсада возио четворопрежно, а отац се наслађивао елегантним потпрегом свога љубимца. Овај расипаше новац пуним рукама, јер је рачунао на дуг живот свога оца и на колосално наслеђство.

У оба правца бијаше му рачун лош: Алаговић није дуго поживио, а с обзиром на синовљеву расипност није могао дјечи оставити велику баштину. Бишкупић је прорајтао сав свој иметак, оде у Париз, па је Листовом и Шопеновом протекцијом нашао ухљебље као учитељ клавира.

Иако и прије хрватски клер није био, штоно ријеч, моралан и премда је конкубинат био институција, коју су шутке трпјели, ипак је породични живој бискупа Алаговића допринио, да се одбацио и задњи остатак претварања, којим су се прекривали ти одношаји. Бискуп морађаше бити толерантан, а задовољаваше се тим, да је своме свећенству препоручивао живјети „*si non caste adminus caute*“.*) Мој стриц Андраш желио је да добије једно упражњено, а добро дотирано каптолско мјесто, па је молио бискупа, да га предложи за именовање. Бискуп га је цијенио као одлична администратора, па му одговори, да би му то радо учинио, само неће успјети због тога, јер стриц Андраш има много дјеце. Он му на то примјети, да их има само двоје у кући, а бискуп сам да има троје. Алаговић се насмијао и рекао шалећи се: „Будући да сам ја бискуп, смијем ваљда имати једно дијете више него ти, а јер сам бискуп, сада ми у Бечу већ ништа не могу“.

Уосталом бискуп Алаговић био је у душевном погледу фино изобразен човјек, који имађаше смисла за умјетност, него није имао добрих друштвених манира, па га нијесу вољели. Богати каптол загревачки примао је с неповјерењем његову жељу, да се стона црква стилски обнови, а све због расипности његова сина. Кад је хтио промијенити на једном

*) „Ако не чисто, а оно бар опрезно“.

великом неукусном олтару масивне светачке сребрне клипове таквима, који би архитектонски боље пристајали, рекоше му, да му је ту идеју дао јамачно његов син, који би сребрне свеце ваљда радо претворио у коње и карте. Кад су пак олтар раставили, видјело се, да светачки кипови осим колосалног попрсја светог краља Стефана и нијесу били из сребра и да их зато није било вриједно чувати у ризници; рекло се да су наводно били од дрвета и само посребрени. Истина се међутим није по свој прилици никада сазнала. Истина је само то, да су кипови нестали без трага. Него је тим обнављањем стона црква само задобила, што се тиче умјетничке вриједности. Намјесто оне огавне позоришне декорације дао је Алаговић намјестити Тицијанову „Assuntu“ у величини оригинала, што је за њ по наруџби био копиран у Млецима. Но сјајна слика није се свидјела Каптолу. Стара господа, без смисла за умјетност, рекла су, да „Assunta“ не приказује Мадону, него једну плесачицу и да је то прави правцати портре бискупове снахе. Захтијевали су одстрањење слике из стоне цркве, али је бискуп Алаговић одбио неразумни захтјев ових модерних иконокласта свом својом одлучношћу и поткријепио литерарним доказима и бакрописом Натала Шјавона, да је оригинал слике рађен у Венецији за фрањевачку цркву Santa Maria dei Frari у истом мјесту и да је ондје стајала три стољећа као олтарска слика, док је нијесу пренијели у Академију у Венецији. Против оваквих хисториских доказа дашто да се даље није могло протусловити. Слика је остала у катедрали до потоње рестаурације, када је бискуп Хаулик дао на кору отворити зазидане прозоре и испунити сликаним стаклима и сад је то испунило мјесто „Assunte“.⁵⁹⁾

И прастари бискупски двор, који се диже на страни од кора, даде Алаговић обновити и пред њим уредити лијеп врт с прекрасним америчким и азиским стаблима и добро уређеним постакленим клијалиштима. И публици је то дао на ужи-

вање. Али најљепше његово дјело бијаше нови уређај перивоја Максимира, који је тако прозван по свом оснивачу бискупу Максимилијану Врховцу, а удаљен је од Загреба по сата. Штогод је природа и умјетност могла да учини за овакво дјело, све је то у том перивоју сретно сложено. Перивој је један, што ја знадем, између најљепших и највећих у Европи. Равница, па испружени брежуљци с лаганим успоном, дражесни видици на загорска брда, бујно биље и неисцрпиво богатство прекрасних прастарих дебала, све то даје перивоју неодољиву привлачност: умјетност ту није ништа кварила ни покварила, него се само уклопила у слику што је створила сама природа, и тако само појачала дражест њезину. С пуно финога смисла и добра погледа бискуп је Алаговић проширио насаде и веселио се због весеља и хвале посјетитеља те баште. Моја мати му рече: „Ваша Преузвишеност учинила је од Максимира рај. Тим сте себи подигли трајан споменик“. Он јој одговори: „Милостива госпођо, немојте претјеривати моје заслуге. Најважније је, што нијесам природи чинио насиља, а да сам све уклонио, што би јој спречавало слободан развој. Него рај већ и стога нијесам могао направити, јер мањкају четири ријеке, а и несташици воде само сам нешто могао доскочити. Молите Бога, да би могао наћи више воде, а када се то збуде, Ваше похвале неће бити празне ријечи“. Међутим, ова одбијена похвала мора да га је ипак веселила, јер је позвао моју мајку, да се с њим и са мном опет провезе у његовој кочији наоколо по перивоју и није се могао доста натрудити, да јој покаже најљепша мјеста. При одласку са поштовањем сам му пољубио руку, коју ми је пријазно положио на главу, па је онда исту руку подигао на благослов. Стари господин није ваљда ипак био тако лош човјек, како би се дало закључивати по приповиједању пријатеља нашега стрица Андраша. А уистину, ничим га другим нијесу могли оговарати него слабошћу према свом лакоумном сину, а због фамилијарног његовог живота, рече

моја мати, не би смио ниједан од њих да се баци каменом.⁶⁰⁾

Друго путовање у истој години тицало се Босне, камо сам био пошао с братом. На аустриско-турској међи увијек је био војнички кордон, који сада већ није служио за одбрану од турских провала у аустриско подручје, него у главном за спречавање кријомчарења духана, соли, каве и шећера из Турске у Аустрију; тамо је наиме та роба за пола била јефтинија него на потоњој страни. Свака крајишка пуковнија⁶¹⁾ имаћаше своју кордунску команду и сваког је мјесеца заповиједао други капетан. Заповиједао је момчади, која се мијењала сваке седмице. Стражама на челу била су два нижа официра. Ова кордунска служба била је за момчад веома тврда фронта, јер понајприје су морали по четири пута годишње долазити пјешице и на властити трошак често из веома удаљених компанија, — на пр. у слуњској регименти од крањске границе било је четири дана хода, — па и на самом кордуну бити на стражи на властити трошак једну читаву недјељу, дан и ноћ у чардаку, а то је дрвена колиба на четири повисока ступа. Правила службе бијашу драконски строга, јер је кордунска служба била сматрана као ратна служба против непријатеља. Код сваке станице било је сигнала за алармирање. Дневни сигнал била је даска, објешена између два ступа, и о њу се лупало с два чекића, тако јако, да се чуло и на сусједну станицу и даље се морало сигнализирати. Ноћни сигнал састојао се од свежња сламе, натопљене у катрану, на високу ступу. Кад се алармирало, запалили су ту сламу, и тај сигнал сусједи су давали даље. Тако је читава кордунска линија од србијанске до далматинске границе могла бити алармирана за сат, односно за сат и по.⁶²⁾ Тешко несретној стражи, ако је дигла аларм из забуне или из претјеране бриге! И официри су имали стан у чардаку; морали су дању и ноћу похађати своје станице и дневице покорно „јављати“ свом кордунском заповједнику „да немају ништа јавити“. При том су трпили глад и жеђ као и њихова момчад, али највише их је убијала досада беспослице.

Кадгод је мој брат код куће причао о својим патњицама у кордунској служби, ја сам се увијек сјећао патња поморских јунака и морепловаца, о којима сам читао у „Geschichte der merkwürdigsten Entdeckungsreisen“, и то је, укратко, била моја најмилија лектира у оно доба. Пошто-пото желио сам видјети кордун изамолих брата, да ме са собом поведе, када опет пође у кордунску службу. Одбио ме, а и родитељи то не хтједоше допустити. Захваљујући својој упорности ипак сам коначно успио.

Опремише ме за тај тешки пут по упутама мога брата, како треба, и сав весео касао сам на свом Милтону покрај мога брата, најприје до његове станице Ковачевац и за пар дана потом на кордун. Мој брат понио је неколико романа Валтера Скота из књижнице грофа Јурја Драшковића и спремио у моју торбу, и ми појашемо весело напријед у нову пустоловину.

Дошавши кордунској команди, наравно, мој се брат морао пријавити и јавити, да је и мене повео. Исто тако је било природно, да га је заповједник строго укорио због те нечувене самовоље и хтио ме одмах отправити кући. Мој брат му казивао, да је немогуће, да сам путујем натраг, да сам миран и васпитан дјечак, који неће ништа сметати и, коначно, да он преузима сву одговорност. Сва се та увјеравања не дојмише кордунскога заповједника, велећи, да дјеца немају посла на кордуну и да сам требао остати код куће. Мој брат му све одобри, но кад је већ једаред починио глупост, те ме собом повео, замоли поновно, да ме смије придржати, па тако је и било.

Кад су наши коњи били нахрањени, а и ми нешто мало појели, пођосмо кордунској станици мога брата. Срдио се на ме и није ни ријечи говорио са мном. О заходу сунца приспијемо на лице мјеста. Кад сам видио чардак, пожалих та два дана јахања. Под чардаком свезали су наше коње. Успели смо се у једну собицу, а читав њезин намјештај бјеше: прост дрвени лежај, један сто и двије столице. Видјевши

то, буде ми тешко при души и ступим пред једну рупицу, коју су тамо звали пенџером. Наоколо жалосна пустош, нигдје куће, само на пушкомет други чардак. Почело се смркавати. Часник, кога је мој брат морао сутра замијенити, још се није био вратио с прегледа станица. Сједнемо за сто и размотамо наш живеж. У то завика неки стенторски глас: „Олбрдо патрола крпај“. Скочим заплашено и упитам мога брата, ко то виче? — Стража код официрског чардака. — А шта виче? — „Halt wer da? Patrouille vorbei!“ — Започнем се као луд смијати, јер сам мислио да су нас Турци напали и да је неко оно турски повикао! Да је то био узвик њемачким језиком, не би сам никада погодио. Њемачки је заповједни језик војске и ријечи команде морао је знати сваки солдат, мада није разумио ни ријечи њемачки. А шта је солдат од тих ријечи могао направити, управо сам чуо.

Послије четврт уре опет чујемо: „Олбрдо патрола крпај“, а други глас одговори: „Gut Freund“. Био је официр, који је одлазио, заставник Хољевић. Пошто је мог брата срдечно загрлио, зачуђено ме спази и упита, шта ће ту тај дјечак. Кад му је брат растумачио, сједне к нама за сто и стане с нама дијелити наше залихе, које су му пријале и питао је онда, шта је ново те седмице. Брат му није имао шта да приповиједа, па му је причао, како сам ја за „Wache auf“ малочас мислио, да је турски. Опет је било издашна смијеха, па нам и он хтједе приповиједати сличну веселу згону из доба његовог школовања.

„Наш господин учитељ у кумпаниској школи обичаваше нам говорити: „Дјецо, хоћете ли да будете сретни људи, морате марљиво учити њемачки. Ви сте рођени солдати, па морате разумјети њемачки. Кад се командира: halb links, halb rechts, marsch, man wird laden, man wird eine Generaldecharge machen, и т. д., па када то не будете разумјели, поваљиће вас и стегнути на клупу, добићете својих 25 батина, али што је још горе, увијек ћете остати

„редови“, нећеш постати ни подкаплар, ни каплар, ни наредник, ни официр и увијек ћеш бити несретан. Дјецо, учите зато њемачки, да постанете сретни људи. Зато морате у школи и изван школе само њемачки говорити, да се научите“. Увидјели смо, да господин учитељ има право, но како да говоримо језик, који не разумијемо, мада смо године и године бубали њемачки, а да не би једну реченицу честито знали саставити. Једнога дана сједимо ми мирно у својим клупама, када господин учитељ позва мене и запита, како гласи глагол „sehen“ у имперфекту. Устао сам и хтио већ да одговорим, када мој сусјед Јаребић наједанпут скочи, као да га је змија ујела и опет сједне. Ја отворио опет уста, па ћу да рекнем, кад Јаребић поново скочи, а читава школа у смијех. Ја кажем: имперфект гласи „sehte“. Јаребић шикне и трећи пут у вис и читава школа се опет смије. Господин учитељ се наљути и дрекне на Јаребића. Дјечак устане, салутира по пропису и одговори: „Herr Lehrer, der Biličić, der mi der botz der i der skok der in wischak“. Читава се школа љуља од смијеха, господин учитељ да подивља и виче: „Ти недостојни дјечаче, зар не знаш, да мораш њемачки одговарати!“ Јаребић одговори плачући: „Herr Lehrer, wenn botz, nemogen ruhig ostat seden“. А ми вичемо и смијемо се, те се школска соба тресе и хоће да се сруши, па и господин учитељ смије се с нама. Нијесмо знали, да ли је разумио, што је Јаребић хтио рећи, али смо лако погодили, шта је он хтио казати: „Госпон учитељу, Биличић ме је боцнуо и ја сам скочио у вишак“, па онда даље: „Госпон учитељу, кад ме је боцнуо, не могох мирно остат сједити“. Наравно, наставка школске наставе тога сата није могло бити. Ми сви скочимо из клупа те смо хтјели знати, шта се догодило. Јаребић је сада приповиједао, да га је Биличић, који је за њим сједио, неколико пута убо пером у један дио тијела што се не именује, и да је од бола скакао, али се није усудио викати. Кад је господин учитељ на њ дрекнуо, одговорио је, како је већ најбоље умио, али више њемачки него

што сада знаде, неће никада више знати, па макар ето ни „фрајтер“ (подкаплар) не постао. У то се слегла и љутитост господина учитеља, па нам рече доброћудно: „Дјецо, ја знам, да ништа не можете научити, када вас подучавам у језику, што га не разумијете. Али ћесар тако зиповиједа и тако мора бити“. Ми, дјеца, нијесмо то могли схватити, али шта се могло радити, кад је тако морало бити? Па, и ми други не бисмо ваљда боље њемачки одговорили од сиротног Јаребића. „Немој се зато кињити, мој младићу“, рекне ми заставник, „што си мислио, да је „олбрдо“ турска ријеч. Тешко да би је разумио и рођени Нијемац“.

Сада настане распра, како да нас тројица спавамо на једном лежају. Добри Јанко Хољевић ријеша је проблем, што се сам жртвовао. „Ја морам и онако ноћас прегледати страже, — рече он моме брату, — па због тога устати. Спавај дакле ти с дјечаком на том логу, јер сте зацијело уморни, а ја ћу се на вашим одијелима повалити по поду и неколико сати починути као ћесар“. Уистину започео је хркати већ за четврт сата. И мој брат заспа мало затим, али нијесам могао уснути ја на тој уској тврдој постељи, јер ми је сметао одјекујући и десетероструко онај глас „олбрдо“ а и звецкање сабље Хољевићеве, када је устајао и облачио се. Чим је свануло, скочио сам с проклетог лежаја, обукао сам се и отишао солдатима, који ме дочекаше с питањем: „Хе, младићу, шта ти ту радиш?“ — „Ја сам заставников брат“ одговорим ја њима, „па ћу с њим да држим кордун“. — Они се насмијаше. „Сирома младићу, не знаш ти, шта је кордун и бићеш весео, када одавде одеш. — Када буде смјена, ми ћемо отићи натраг кући“, рекне ми један други, „оди са мном одвешћу те кући“. — „Хвала, али ја не идем. Ја сам дошао да видим кордун па ћу остати с братом“. Ја сам хтио отићи мало даље, али ми један војник рече, да се ни за корак не смијем удаљити од чардака. — „Зашто?“ — „Јер је забрањено“. — „А зашто забрањено?“ — „Гледај равно! Граница је одавде тек око педесет корака далеко, а ако пре-

корачиш поток, устријелиће те турска стража као пса“. То, наравно, није било за радовање. Ја сам само због тога овамо дошао, да видим кордун и Турску, а сада да сједим у чардаку! У то дође и Хољевић, те ми потврди, да је истина, што су рекли војници. Ја сам био очајан. То га је гануло, па ме је тјешило, да ћу већ видјети Турску. Полугласно је говорио с мојим братом а чуо сам само гласније братове ријечи: „Шта ти мислиш, драги Јанко, то никако не иде“. — „Јеси ли полудио, да се извргаваш толикој погибељи због дјечака?“ — „Па шта је“, рече Хољевић гласно, „у најгорем случају извргавам се осмодневном затвору код профуза! А то се може поднијети за весеље овом дјечаку“.

Мало затим обавила се измјена кордунске страже и солдате су отпустили кући. Мислио сам, да ће и Хољевић с њима отићи, али он остаде, па је с нама подијелио наш мршави објед. Послије јела рекне ми, да ћемо скупа ићи „преко“, — то јест, на турско подручје, — и ја хтједох да због тога видим како је Милтон. — Није било потребно, јер смо најприје морали ићи пјешице.

Ишли смо неколико корачаја до међе и Хољевић повика прву турску стражу: „Комшија, зови ми бимбашу“. Турски војник заклима главом, а уста није отворио. Чудио сам се, што га је Хољевић хрватски ословио, па примјетим, да га Турчин ваљда није разумио. Но Хољевић ми рече: „Шта ти пада на ум! Та ово су наши људи, који не знају више турски, него солдати њемачки“. То је за мене било посве ново откриће, које ме је веома зачудило: турски војници „да су наши људи“ и да не знају ни турски! Хољевић ми је растумачио, да су босански „Турци“ Хрвати или Срби, као што смо то и ми, само нијесу кршћани, него муслимани. Правих Турака, Османлија, да у цијелој Босни и Херцеговини неће бити ваљда ни 50.000. Док је он то мени тумачио, довикне нам турски стражар, — наравно на хрватском, — да ће бимбаша одмах доћи. И уистину дође још помлад, лијеп и врло стасит човјек, а за пасом му

кубуре и ханцар, те поздрави ријечима: „Добро дошао!“ Стао је неколико корака од потока на аустријском тлу. Кордун је био кордон против куге, а зато је у свакој пуковнији била за контумац карантена.⁶³) Премда већ дуго времена није било куге у европској Турској, није се смјело међусобно толико приближити, колико да пружиш руку. Чинило се, да су Хољевић и бимбаша добри пријатељи, говорили су због наше ствари потихо. Напокон рекне Турчин тако гласно, да сам га могао чути: „Слушај Јанко, нас се не тичу Ваше лакрдије. Ако ћеш, можеш ићи до Сарајева и нико ти неће ништа. А хоћеш ли с дјечком одјашити у Кладушу, дођи сјутра, па ћу ти дати војника за пратњу. Али мораш до заласка сунца бити натраг, а ти види, како ћеш се на твом кордуну за то оправдати и да те когод не изда.“

Вратимо се у наш чардак и Хољевић исприповједи наш договор. Мој брат се премишљао због своје велике одговорности. Али Хољевић рече, да он од данас већ нема кордунске службе. Мој брат то потврди, али примјети, да се ипак мора рачунати и поради контумачнога прекршаја, који се оштро кажњавао, а он је за то одговоран. „Знаш, Штефица, што? Ми ћемо пустити, да коњ с твојим братом побјегне преко међе. Ја ћу за њим, а не могу га стићи. Турски војник опет за нама, па нас неће стигнути све до Кладуше, а онда нас оданде ескортира овамо натраг. — „Шта велиш сада на то?“ — „Умијеш ли ти, дјечко, добро јашити?“ — обрати се он мени. — „Можда и боље од тебе“, — одговорим ја с поносом и самосвијешћу великом, — „па зар нијесам из Водостаја догде јашио?“ — „Тад је све у реду. Сјутра дакле о исходу сунца. Кад ја дакле сјутра будем говорио са бимбашом, ти ћеш јурнути, да те ја онда не стигнем. А остало ће доћи већ само по себи“.

Пун радосне узбуђености нијесам могао спавати цијелу ноћ. Већ у први освит одох до мога Милтона, па га дадох оседлати. А и мој добри Хољевић бијаше тачно на мјесту. Све се онда збило по договору. Боцнух остругама коња и пустим узде. Ријека ме-

Ћашица Глина била је готово сасвим пресушила, па се могло лако прегазити. Весело рзајући одјури Милтон као стријела. Пазио сам, да се не би огледао. Могло је проћи једну уру, када чујем у даљини за мном коњски топот: мора да је то Хољевић. Зауставих се и дуго сам чекао док је он дошао. „Све је красно ишло, мој младићу“, довикне ми. „Сада си у Турској, па ћеш о том знати приповиједати“.

Што сам дотле видио, није било за приповијест. Пејсаж се није ничим разликовао од Крајине с ону страну аустриске међе: лијеп брежуљкасти крај с обилно дрвета, али без трага агрикултуре и, чинило се, без икојег житељства. Осим птичијег цвркута у шуми и топота коња, нијесам ништа друго могао чути. Но ова је тишина на ме учинила неизрециво пријатан дојам, па сам зажелио, када бих цијели дан могао логоровати у сјени дивовских стабала. Хољевић је међутим пожуривао, да још прије подне стигнемо у Кладушу, а затим ми је приповједио, како је све то удесио.

Бимбашу Мују познавао је већ неколико година. Мујо бијаше родом из Кладуше, Словен, но као сви босански муслимани фанатичан Турчин. Добро се слагао с аустриским официрима на кордуну, а како је био мир с обје стране, обзирно се поступало због контумачних поступака. Кад су рођени Бошњаци имали с турске стране кордунску службу, зажмирили би већ приликом нашег којег прелаза међе, али ствар није била неопасна, кад су ондје бивали прави Турци, Османлије. Они су службу вршили строжије. Срећом су сада већ неколико мјесеци стражарили само босански војници, а Мујо им је био већи ауторитет од њихова миралаја (пуковника). На човјека, који нас је требао због прелаза кордуна прогонити, бимбаша се могао сасвим ослонити. И уистину није му се некако журило, да нас прогони, јер нас је достигао тек пар тисућа корака пред Кладушом. Будући да је комедију требало играти озбиљно, морао нас је као ухићенике одвести у кулу у Кладушу. Дошавши онамо, спроведе с нама истрагу

некакав стари Турчин, а ствар се не могаше вјероватније и једноставније догодити: ја да сам наимахтио заставника Хољевића отпратити, кад је полазио с кордуна кући, али коњ пода мном побјеже преко ријеке на турско тло. Заставник је хтио за мном да ме врати, али је требало времена, док му се коњ оседла, па ме је тек након пар сати јахања достигао, а коначно је за нама приспио и турски војник.

Стари Турчин нас је слушао непомично и нијемо. Кад смо довршили своју причу, подиже он мало главу и рече Хољевићу: „А је ли то збиља тако?“ Он потврди, а стари Турчин једнако упита и војника, који је исто одговорио. Затим он војника опет запита: „А зашто стража кордунска није отворила ватру на Швабе?“ (тако су опћенито називали аустриске поданике). — „Па ми смо комшије и зар ће стража пуцати на дијете, коме се коњ отео?“ — „А зашто сте пуштали заставника преко међе?“ — Сада рекне Хољевић: „Млади је брат мога друга, па га не смједох пустити у опасности. Чујеш, комшијо, ми смо сада ту, а ти можеш с нама да радиш што те воља. Али најпаметније би било, да нешто поједемо, па да нас војник опет врати натраг: тако не ће бити неприлике ни теби, ни нама“.

Док је тако разговор текао, стари Турчин ни да би тренуо лицем. Сједио је непомично попут каквог кинеског порцуланског болвана са прекрштеним ногама, тек је од времена до времена испухнуо из чибука по који дим. Код задње часникове примједбе, свеједнако не помичући своје главе, баци поглед на нас и зашути неколико минута. Напокон рече војнику: „Кад не би морали казнити Мују (бимбашу), најбоље би било послати Швабе у Сарајево, али ми је жао момка, оштро би га казнили“. Затим је настала опет дуга пауза с неколико јачих димова. „Чујеш ти, крсте, тако ми липог дина (вјере), ти си официр, па си заслужио тешку казну; знаш прописе и нијеси смио прелазити кордун. Ама ово лудо дите“ — показујући на ме чибуком — „невино је, јер не зна закона“. Затим још дуља пауза. „Већ да не уне-

срећим Мују и не казним лудо дите, овај пут мореш кући, ама ми се чувај други пут долазити у Кладушу“. Достојанствено махне руком, што је значило, да можемо ићи. Војник ме узе за руку, а Хољевић за нама. — „Ко је тај стари?“ — запита војника. „То ти је кадија, паметан, строг и честит чојек. Захвалите Богу вашему, што сте тако добро прошли“. — Хољевић ми рече њемачки: „Шала се могла рђаво завршити. Сад треба гледати, да наши војници не одаду ствар“.

Оштро касање отворило нам је апетит. Хољевић запита војника, гдје би могли добити јела. Водио нас је у неколико кућа, но свагдје су нам рекли, да нема. Најпослије су нам казали у једној кући, да има круха и једно јаје. Јели смо већ стари крух, а јаје смо дали војнику.

Заискали смо вина. Није га било. Међутим добисмо врч шљивовице, па смо је мијешали с нешто мутне воде, но војник ју је пио чисту. Војник се удаљио, рекавши, да ће се замало повратити. Хољевић употреби ту прилику, па запита нашега домаћина, је ли доиста, да у кући немају шта да једу. Човјек нам потврди, да је збиља тако. — „Како то?“ — „Спахија и порез поједоше нам све. Кад је добра година, немамо по четири мјесеца круха, а иначе гладујемо и по шест и по седам мјесеци“ — „Како је то могуће? Земља је лијепа и морала би добро родити“.

„Јест, земља је лијепа и морала би добро родити! Ама, кад спахија види, да добро радиш земљу и да она добро роди, узме је намах за себе и теби даде исцрпљену, јалову ораницу, па кад је ти послје неколико година тешке муке поправиш, опет ти је он узме. Од свега мораш давати трећину, десетину, димницу од куће, па харач. А шта онда преостаје? Од двију крава, оваца, кокоши узме ти једно спахија, друго порез. Печеш ли шљивовицу, узме ти половицу. Имаш ли лијепу младу жену или младу кћер, најприје је он узме за себе. Тужиш ли Турчина, не вриједи пред кадијом твоје ни другог кршћанина

свједочанство, и Турчин увијек има право против тебе. А истом, када пошаљу у земљу низам (редовну војску), не остане ни чавао у зиду, о који би се у невољи својој и муци могао објесити. Нама, раји, није помоћи; Бог нас је оставио и пустио да погинемо у биједи“.

Хољевић примјети: „Прије би се ја потурчио, него да сносим такву невољу“. „Јест, тако су урадили и наши спахије, да могу остати наши господари, али ми нећемо да издамо нашу лијепу вјеру, па ћемо због нашег крста као и прадједови наши све трпити, док нам се Бог једанпут смилује“.

Војник се вратио и рече, да морамо кренути, да прије заласка сунца стигнемо до међе. Огледамо се за нашим коњима, који су пасли на једној ледини, погледамо кулу и дадемо нашем домаћину неколико цванцига и одјашимо. Причање тог човјека неизрециво ме ражалостило и покајао сам се, што смо предузели тај излет. Видио сам, до душе, и знао за биједу наших сељака, и мислио сам, да не може бити тежега удеса, него што га они имају. Но то, што сам сад чуо, не бих себи никада могао представити. Док смо тако јашили лијепом и запуштеном земљом за сунчаног сјаја, заклео сам се у себи, да ћу, поставши човјек, побијати господство Турака и ослобађати рају. Како би то могао учинити, нијесам наравно знао, али своју сам одлуку створио, била је незаборавна и у мужевно моје доба изводио сам је пером, како сам већ могао, савјесно.

Утонувши у те мисли и шутећи, нијесам ни опазио, да су се наши коњи уморили и да су ишли ко-раком. Па и Хољевића, чини ми се, да се веома дојмило причање нашег кладушког домаћина, јер и он је био зашутео и пустио коња да иде, како хоће. Но турски је војник опазио, да тако никако нећемо право натраг стићи, те потјера наше коње, вичући и гонећи на бољи кас. И збиља је било крајње вријеме, јер смо превалили тек половицу пута. Од тада је ишло брже. Мој Милтон започео је галопирати а и друга два коња чврсто заграбише. Стигосмо го-

тово сат прије сунчева заласка до међе. Бимбаша нас је очекивао и био је весео, кад је чуо да нам је пустоловина успјела сретно. Мој брат бијаше на прегледу стража. На војницима се видјело, да су страшљиво очекивали наш повратак, него ниједан није о том ни ријечи прозборио. За Хољевића је у то стигло и једно писмо, у коме му је један друг јављао, да је унапријеђен за поручника. И боље се дан ето није могао свршити.

Кад се мој брат вратио с визитације, исприповједили смо му наше доживљаје. Признао је, да је био у великој бризи и заклео се, да ме никад више неће повести са собом на кордун. А и Хољевићу је трпко пребацивао, што се због ћуди једног дјетета упустио у пустоловину, која је могла свој тројици нама да зада тешких посљедица. Ја сам шутио, јер сам појимао, да је брат у праву, а био сам поклопљен и због оне испричане биједи рајине. Добио сам веома горак појам о Турској, па сам изгубио сву вољу, да би још једном онамо ишао. Него у мом малом мозгу вртила се мисао, да постанем ослободитељ биједне раје и, да ће се то једном догодити стално, о том сам био увјерен. Током седмице, што сам с братом провео на кордуну и док сам разговарао с нашим добрим и честитим граничарима, који су ми причали јаде своје кордунашке службе и проклињали турско господство, због кога су то све ето патили, у то су вријеме моји планови о ослобађању започели добивати јасније линије. Наравно, о том нијесам свом брату ништа спомињао, јер сам се бојао, да ће ме исмијавати. Но кад је он био смијењен и кад смо кући јашили, био је мој план у глави готов. Кад постанем зрео човјек, ја ћу од мојих граничара саставити војску, стати им на чело, провалити у Босну, ослободити несретну рају, па је учинити сретном. Зар ја нијесам видио с ове и с оне страна кордуна, да је земља и крај један те исти и да „Турци“ говоре исти језик као и ми; да се у Кладуши заклињао кадија „липим дином“ као и тамошњи наш гостопримац „лијепом вјером“? Раја ће нас дочекати као

браћу и ослободитеље, па ће се с нама борити против тлачитеља и побиједићемо их. А када једаред Турци изгубе своје господство над рајом, ми ћемо се с њима измирити. Ја ћу поћи у Беч ћесару, па ћу му рећи: Господине, сад је Турска твоја, дај се у Сарајеву крунисати (мора да сам био чуо, да је 1830. цар Фрања дао свог сина надвојводу Фердинанда крунисати за угарскога краља), а мене учини баном босанским. Ето, нијесам био узалуд у Босни, јер без нашег гостопримца кладушкога и његовог причања, зацијело не бих дошао на те сублимне мисли, да рају ослобађам и Босну поклањам цару аустриском!

Код куће сам много приповиједао о том шта сам видио у Босни, али сам опрезно тајио своје хумане и честољубиве основе. Само сам с нашим старим возаром Јовом — који је као граничар био често командиран на кордун, — говорио о ослобођењу раје, него му нијесам хтио откривати и свој предвиђени удио на том великом дјелу. Јово не би био граничар кад не би освојење Босне и напуштање кордуна сматрао богоугодним дјелом. Причао ми је о безбројним турским страхотама, које су ме огорчавале, али уједно појачавале у мојој племенитој намјери. И Босна је сад била наш дневни разговор за оно пола сата, што сам с њим могао проводити у чамцу.

Није прошла ни пуна година дана од мога излета, кад смо чули, да су Турци провалили у аустриско подручје с доста великом оружаном силом, и да су у првој банској и у слуњској пуковнији попалили многа села, наше солдате поклали, а жене и дјецу одвукли у Босну. Нијесмо од мог брата имали никаквих вијести, те моја мајка и ја одемо у Карловац, да нешто поближе сазнамо о турском упаду. Но нијесмо много више сазнали, него што смо већ били чули. Ново је за нас било само то, да је један слуњски батаљон одмарширао на кордун. Потајно напишем пуковнику мога брата писмо, да ме прими у своју пуковнију и да ми допусти поћи у турски рат.

Дневно, па сваки сат очекивао сам одговор, који, међутим, није стизао. Живио сам у грозничавој узрујаности. У то је разбојнички упад Турака био побједоносно одбијен и аустриске чете опустошиле су за дан хода турско подручје исто онако, као што су и Турци били опустошили аустриско. Разумије се само по себи, да је при томе раја сносила сплахиску штету и њихову провалу. Неколико седмица касније дође мој брат кући у походе. Имали смо управо госте за обједом. Наједном мој брат извади некакав папир из џепа и рече, да ћемо се до сита насмијати, кад га буде читао. И он започне: „Високоблагородни господине пуковниче, врло цијењени господине пријатељу“, — а мени се све зазелени и зацрвени пред очима, јер, како је мој отац обичавао писати пуковнику, тако је започињало и моје писмо у наслову. Мој брат настави читање: „Мени је, до душе, истом десет година“, — јао мени, то је било моје писмо, и тешко сам издржао на столици, — „но ја сам био у Босни и горим од жеље, да бих могао казнити разбојничке Турке итд. — мој брат начини станку и упита:

— А знате ко? — Имбро пл. Ткалац!

Бијех уништен.

Урнебесни смијех гостију чисто ме заболио. Ко би о дјечаку помислио, да је тако храбар и подузетан! Ко би знао, да би превејанац из мантије у униформу! И како је то кријомице направио! Па он, који је увијек за сукњом своје маме, — и тако се редом примјећавало за столом. Него та су ме боцкања освијестила и предузнем против брата офанзиву. — „Ко ти је дао моје писмо?“ — „Ко други него пуковник“. — „А зар ти је казао, да читаш писмо пред гостима и да ме извргаваш смијеху?“ — „Рече ми, да предам оцу“. — „То је издаја и ти си већа издајица од твог пуковника“. Рекох и одох љут из собе, гдје се и надаље наставило смијање.

Мој брат приповиједаше, како се пуковник много смијао мом писму и да је хтио знати, како сам био доспио у Босну. Мој брат му је све скрушено признао, а пуковник га усмено и озбиљно укорио, да

се више никада не усуди упуштати у такве дјетињарије. Сличну опомену доби и Хољевић. Случај је био већ застарио, а пуковник Медин доброхотан претпостављени, радо је себи и официрима приштедио невољу и мучно пискарање.

Увредљива веселост, коју је мој брат изазвао, у толико је добро уродила, што сам затад био одустао од опасних својих планова око преврата и поништења уговора европске равнотеже, коју је Беч посветио, и да сам се одрекао униформе бана босанскога, смишљане по узору на бана Влашића, и да сам то сматрао свршеном ствари, као и фрањевачку хаљу. Једино сам се веселио својој разборитости, што своју велику политичку тајну нијесам повјерио ни живој души, шта више ни мојој Марији. Него своје свјетско-спасавајуће одлуке и даље сам цијенио јако, али сам сам себи рекао: „Имбро Игњатијевићу, када ти једном понарасту брци, биће времена да о том мислиш: а дотле мучи као риба“.⁶⁴)

Многим растрешењима ова је моја намјера била омогућена у мом једноличном сеоском животу. Грофица Калноки, сестра мога оца, писала је о Духовима, да би радо да послѣ двадесет година види свога брата и да се с њиме помири. Мој отац још је био огорчен и на њу љут, па јој на писмо није ни одговорио. Можда је то и слутила, јер смо пар дана касније видјели, да у двориште водостајско улази четворопрежна путничка кочија с неколико ковчега. Да би то могла бити моја тетка, није ми ни на ум пало; јер сам чуо, да је стац рекао, да она може остати гдје је. Потрчим у двориште, потјеран дјетињском радозналошћу, да видим, каква је то посјета мислећи, да је то грофица Нуцент. Но из кола изиђе мени непозната висока и витка дама у елегантној путничкој оправи, дражесног и још младоликог лица, тамне пути и веселих великих црних очију. Док је она ишла према мени, рекнем јој: „Јеси ли ти моја тетка?“ — „Да, дијете моје“, — одговори она, — „препознајем те по твојој мајци“. У то изиђе и 12—13 годишња дјевојчица, потрчи спрам мене, загрли ме

и кликне: „Ја сам твоја сестрична Јулија“. Уђосмо у курију горе, а ја потражим моју мајку и викнем јој, да су дошле тетка и сестрична Јулија. Сусрет обију госпођа учинио ми се некако укочен, али је зато моја мајка тим срдачније загрлила сестричну Јулију, која је била нешто уморна. Мој отац није био код куће. Тетку и Јулију смјестише у његову спаваоницу. А многе ковчеге и кутије за шешире смјестили су у вежи. Моја тета ми рече, да зовнем њену собарицу Мару и коморника Јожија. Дијелила им је наредбе надуго на маџарском језику, а ја то нијесам разумио. Затим буду престављене моје двије мале сестре; биле су доста хладно пољубљене и отпуштене. Јулија је дошла мени у благовалиште и рекла, да би радо изишла у сусрет мом оцу. Док смо тако ишли дуж обале ријеке, погледао сам испитујући, каква ми је сестрична. Била је нешто повиша од мене, витка, а лишце јој је било веома мило, доброћудно и понешто загасито. Имала је лијепе црне очи и прекрасну црну косу, која јој падала низ леђа у двије тешке плетенице. Моја сестрична врло ми се свидјела, те сам био весео, да сам у њој нашао присталу другарицу. Очаравао ме њен јасни и благи глас, и ја се пожурим, да јој признам, како је волим. И она мени рече, да ме врло воли, и наш се савез младих срдаца одмах запечатио врућим пољупцима. Удаљили смо се већ прилично далеко од куће, а да нијесмо сусрели мога оца, а кад ми Јулија рече, да је веома боли глава, кренемо испод руке кући.

Кад је мој отац сат послѣје тога стигао кући, потрчао сам пред њега и јавио, да је дошла тетка и зовнем Јулију, коју је он врло срдачно загрлио. Зовнем затим и тетку, која се плачући баци оцу на груди. Мени се учинило, као да ју је хтио одбити, него кад му је јецајући рекла: „Нацо, опрости ми, врло сам несретна“, он је загрли и неколико пута пољуби. Руку о руку сједну на отоман. Она започе причати, да је већ десет година удовица, али он је прекину ријечима: „Не говоримо данас о том, него ми реци, како си путовала.“ И она му је сад приповједала,

како је 17 дана путовала из Кронштата преко Беча у Хрватску, да послје двадесет година види брата и да се с њим помири. Он је упита, је ли то збиља била једина сврха њезина путовања, али у тај час позвала нас је мајка на вечеру, која је протекла весело, но трајала је само један сат, јер мој отац рече, да се уморним гостима мора дати потребни одмор.

Наредног се дана почело приповиједати о обитељским приликама, које су ми биле скроз непознате, јер их у родитељској кући нису никад спомињали. Ја сам знао само то, да имам тетку, грофицу Адам Калноки и да живи у Седмоградској. Зато сам пажљиво слушао теткино причање. Њен муж умро је прије десет година. Умро је због костобоље у најбољим мушким годинама. Она остаде удовица с троје недорасле дјеце: син Денеш био је одгајан у бечком Терезиануму, а старија кћи Фани боравила је код своје баке, с очеве стране. Јулија је била у отменом заводу „енглеских госпођица“ у Пожуну. Оданде ју је мати њезина повела са собом на пут у Хрватску. Сирото дијете наслиједило је од оца костобољу, па је морала читаве седмице лежати у постељи. Тетка се тужила и на своје материјалне неприлике. Њезин муж потрошио је готово половицу мираза. Стога је морала да са таторима своје дјеце води дуготрајне парнице, да јој тај мањак буде бар из његове оставштине надокнађен. Тај мањак износио је 130.000 фор. и за то је добила два имања, но она нијесу доносила годишње више користи од 4000 фор. Срећа је, да је спасла бар другу половицу свога мираза. Апелирала је против судбене одлуке, којом су јој дозначена та два имања, али мора сада службеним актима доказати, да је свој мираз донијела у злату, а не у „бечкој вриједности“, како је суд пометњом схватио, те би због тога губила три петине. Молила је мога оца, да јој прибави све потребне документе и да јој тако помогне до њезина права.

Мој отац скочи са столице и громко дрекне на њу: „Мојој дјечи уграбила си више од 100.000 фор., кад сам за шест седмица, па још у злату, морао да

намирим твој мираз. Ти и твој муж лагали сте ми, да ћете ићи у Седмоградску, а године сте још послѣје тога живјели у Загребу. Могли сте дакле да ми дадете времена, да прибавим новце без великог губитка. То што се теби догодило, само је праведна казна Господина Бога за ону до неба неправду, коју сте ми нанијели. Ти и твој муж учинили сте злочин према мојој дјечи“.

Моја мајка га загрли и замоли, да се умири и да јој опрости: Катица му је сестра, а осим тога гошћа. Али ојађени и разбјешњени човјек трже се из наручја моје матере па зашутѣ, јер је ваљда напомена о гостопримству била на њ дјеловала. Тетка је плакала, а ја и Јулија смо дрхтали од страха, само је моја мајка задржала душевну равнотежу, те извела мог оца из собе. Тетка је хтјела одмах отпутовати но мајка ју је приволила да остане. Срџба мог оца ће већ јењати и он ће се с њом помирити. Јулија је плакала и молила своју мајку, да је код нас остави, јер да неће да оде од ујака и од мене.

То прије подне прође у најнеугоднијем расположењу. Кад је требало ићи на ручак, одведе мајка тетку оцу и рекне му: „Драги мој, загрли Катицу, она је за своју неправедност доста и тешко испаштала“. Обје га жене загрле, а Јулија и ја обујмисмо му кољена, вапећи: „Опрости јој, она је толико плакала“. Мој отац није проговорио ни ријечи, сједе за сто, тетка до њега с десне стране. Она га узме за руку, а он је не истрже. Она на то устаде, па га загрли: „Нацо, мој брате једини, опрости ми!“ — А он само промрмља: „Добро је, не говоримо више о том“. Објед прође без упадица. Тетка је пила добродошлицу из биликума, из велике кристалне купе, а отац јој је наздравио, и тако је био мир међу браћом и сестром.

Него ја и Јулија нијесмо вјеровали у тај мир. Пошли смо у врт под велику липу и расправљали о јутрошњој сцени. Као што је свака старија или годинама једнака, интелигентна дјевојчица умнија од дјечака, као што сам ја био од ње млађи за пар

година, тако је она сада боље разлагала него ја. „Мама је већ јуче молила ујака за опроштење, а то није требала чинити, кад је знала, да му је крива и да јој он нешто треба да опрости. Ујак је ускипио, кад га је на то она сама потсјетила, али он је бољег срца од маме, јер он је своју неправду увидио већ иза пар сати, а она је своју тежу и већу припознала тек послје двадесет година. И зато ми је ујак милији од маме, а и она ме мање воли од брата Денеша“. Моје мале сестре дођоше к нама и разговор је био прекинут. Јулија је спрам њих била врло пријазна, али није знала, што би с њима, те ме позове на одугачку шетњу у шуму. Пошли смо ораницама и ливадама у дражесну малу једну шумицу и тамо смо у трави почивали. Сабрао сам јој пољског цвијећа у китицу, а она је уздисала: „Само кад бих увјек могла остати код вас! Често кажем мами, да се у само-стану осјећам несретна, али она неће да будем дома, па ћу још много година морати тамо бити, ако је твоја мама не наговори, да ме код вас остави“. Обећам јој, да ћу маму за то молити, а она ми захвали срдачним пољупцем: „О, драги Имбро, како би ја била сретна, да твоја мама то хоће, него се бојим, да ће се моја мама и ујак опет свадити и да ћемо отпутовати“.

Изласкао сам мојој мајци обећање, да ће Јулију код нас придржати, али тетка ни да чује о том: Јулија мора остати у самостану још пет до шест година. А да Јулију не ражалостим, зашутео сам јој одлуку њене матере, па сам покушао да је растресем. Пландовали смо васцијели дан. Наш живот бјеше идила, одражај Лангусове „Дафнис и Клое“, свакако невиније и неопасније. Ишли смо међусобно загрљени, лежасмо загрљени сате и сате у трави, а љубили смо се безброј пута и казивали једно другом, како се волимо, те смо жалили, што чујемо из Карловца подневно и вечерње звоно, јер смо онда морали ићи за сто због јела. Ова срећа потраја тамо све до у касно љето. Међутим је мој отац путовао неколико пута у Загреб, да тетки прибави потребне документе

и кад су били сабрани, изјави тетка да мора отпутовати, да прије зиме стигне у Седмоградску. Јулија и ја били смо несретни, јер сам јој морао признати да је њена мати неће да код нас остави, него да је хоће још пет или шест година оставити у самостану. Плакали смо на нашим шетњама: како ћемо живјети нас двоје једно без другог! Нити дописивање нам неће бити могуће, јер се у самостану може дописивати само с родитељима! Кад смо се дан уочи одласка опраштали с драгим нам мјестима, рече ми Јулија: „Слушај, Имбро, све док морам да останем у самостану, нећемо моћи једно за друго знати, али првога дана, када изиђем и постанем слободна, писаћу ти и поновити, да те нада све волим. А и ти ћеш, зар не, исто и мени рећи?!“ Измијенивши та обећања и безбројне пољупце, одосмо кући као на мучилиште.

Рано у јутро отпутоваше. Теткин опроштај од мојих родитеља бијаше веома срдчан. Јулија и ја загрлисмо се, те смо онда плакали, а ја сам само могао промуцати: „Збогом“. Отрчао сам у врт, да се несметано исплачем. Моје-срдашце било ми је претешко, па сам помислио, да ћу морати умријети. И та рана срца мога зацијелила је тек онда, кад сам започео полазити школу, те сам био приморан да учим без прекида и кад нијесам већ имао времена да се бавим мојим романтичким љубакањем.

И тетка је наговарала моје родитеље, да ме даду у школу; та био сам већ 10 година, па је било већ крајње вријеме да започнем учити школске предмете. Мада сам најиме знао читати, писати и рачунати и прочитао ваљда више поучних књига од својих будућих родитеља, опет сам морао проћи основну школу, да могнем бити примљен у гимназију. Та мнијења уродише тим, да је требало преселити се у град. Него селидбу су одлагали и отезали све до Божића године 1834. Могао сам још сасвим слободно проборавити бербу у нашим великим виноградима у Новаковић-Гори.

А прије но што смо онамо били отишли, позвали

су нас себи на имање у Стелник генерал гроф Нуцент и госпођа. Ондје је грофица дала себи саградити од једнога тадашњег знаменитог талијанског архитекта прекрасан дворца, који су управо онда били зготовили. Моја мати отпутује онамо са мнош. И не само ја, већ и она сама била је заблијештена прекрасним и збиља кнежевским здањем. Читава градња посред брежуљкасте крајине с ненаданим видицима бијаше сазидана у стилу ране талијанске ренесансе. Четири висока мраморна ступа ношаху балкон, који је био украшен прелијепим егзотичним веома лиснатим билинама. Стубиште и удобне лијепе стубе били су скроз од бијела мрамора, а ступови и пиластри од зеленога. Једна лођа дијелила је двор у два одјељења. А сваки од њих састојао се из више дворана и омањих соба. Лођа и некоје дворане биле су обложене мрамором, необичне висине, а прозори су били до пода и завршавани мраморним балустрадама. Све су собе биле живописане: митолошке сцене и талијанске слике предјела; изглед Напуља, Рима, Ђенове, Венеције и боромејских острва. И намјесто код нас уобичајених пећи свуда су се налазили по собама извајани мраморни камини, којима сврху нијесам појимао. Над цијелим двором била је тераса обрубљена каменом балустрадом. Растапао сам се у видицима никад виђене љепоте и сјаја: мислио сам тада, да нешто сјајније и љепше од овог дворца не постоји нигдје на свијету. Грофица се веселила мом наивном весељу и пустила је да цијели дан ходам по свим просторијама двора и да се дивим тој красоти. Мислио сам, да се такви мраморни ступови и тако сликане собе, — премда ми је Марија о свему том причала, — могу налазити само у каквој царској палачи. Нијесам могао заправо појмити у онај мах срећу боравка у том чаробном дворцу, те сам се бојао, да ће ми се све то сад на расплинути као сан. Нажалост ова моја брига за пар година збиља се остварила. Једне оштре зиме пригњечио је велики снијег толиком силом кровну терасу, да су се порушили за њом и сви стропови и спратови, те су остали само

вањски зидови, но и они тешко оштећени. Сузе ме залише, кад сам чуо о тој катастрофи. Грофица је очајавала због жалосне судбине свога дјела: пет до шест година рада с трошком од 200.000 фор. Талијански архитект градио је палачу за напуљску климу а није зацијело имао ни појма о снази и тежини снијега. Тераса је, до душе, љепша од крова, па је мислио, да ће и без крова ићи. Двор је био опет саграђен. Међутим, кад сам га видео потоњих година изнова, нијесам Стелник више препознао. Није више било пријашњој љепоти и сјају ни трага. Од оне катастрофе није грофица Нуцент више долазила у Хрватску.

Кад сам се оно био вратио кући с првога посјета у Стелнику, с оним силним дојмовима, учинила ми се наша кућа попут какве сељачке потлеушице: ништа лијепо, тијесно и мрачно. Дрвено стубиште, обични под, мали прозори, чиста плава, жута, зелена и ружичаста боја зидова па скромно покућство, све ми се то причинило сликом врло велике сиротиње. Неудобно сам се тада осјећао у кући и чезнуо час, да би пар сати проборавио изван куће у школи.

У јесен одосмо у наше велике винограде. Година 1834. бијаше послије 1811. најбогатија винска година.

Наши „горњаци“ (њима би властелин давао за десетину рода уживање винограда), јадиковали су, што нема доста „путуња“ и буради за преобилну бербу. Кад је берба започела, а то све весело и радосно. Што се лани вина није продало због спекулације, сад се попило, да буде суђа за ново вино. И јесен је била једна од најљепших, којих се сјећам из мога дјетињства, а вријеме бијаше сунчано и топло све тамо далеко до у мјесец новембар. Берба је трајала до краја октобра, а иначе се обично довршавала о Михољу, 29. септембра.

Цијеле сам дане проводио у горици с винцилирима и винцилиркама, а с нашим ловцем ишао сам опет у лов на зечеве и лисице с карабинком низ леђа, али је нијесам никада испалио. С нашим пударом ишао сам опет у прекрасне оне долине, да мећемо

замке птицама. Долине су с три стране окруживале наше винограде. Или сам опет лутао наоколо, а ненабијена пушка увијек на леђима, и увијек у пратњи од неколико паса, да имаднем изглед ловца. Тако сам дане проводио у оним без поређења красним брдима. Наша кућа је била велика и неукрашена зиданица. Под њом су били и подруми. А стајала је на осамљеној коси брда и оданле је било врло лијепих видика. С три стране унаоколо куће био је дрвени балкон. На истоку бјеше с правом названа Лепа Драга, а од ње даље далека равница све до Саве и до Купе; на југу дражесно побрђе, а у модрикастој даљини издизао се Клек; на западу виши горски ланци Ловића и Звировца, а поврх њих и преко њих можеш видјети шумовито ускочко горје. Ја сам на каснијим својим великим путовањима видио најљепше крајеве у Европи, али свеједно сам остао у увјерењу, да тај наш виноград није ништа љепотом надмашило. У вече си могао чути звоњаву седам подалеких цркава, а цврчање безбројних цикада у виноградима дојимало ме се као преумилна музика. Анакреонту тада нијесам ни име знао, нити сам знао да је и Грцима цврчање цикада звучило као најслађа музика.

Ова јесен веома ме се била дојмила и спада међу најугодније моје успомене из младости. Ондје ми се тек пробудио смисао за љепоте природе, за пејсаж и мада нијесам учио цртање, покушавао сам сад ову, сад ону лијепу тачку предјела скицирати оловком па ми је било драго, кад би моје мале сестре препознавале на мојим неумјетничким скицама мјесто, које сам покушао приказати. Једва треба споменути, да и материнска љубав и таштина није пропуштала, да свим посјетитељима покаже ова шарања, а они би то хвалили и говорили, да ћу бити велик умјетник. Срећом се мене ове конвенционалне хвале и прорицања нијесу дојмили, те не постадох ташт. Ја нијесам имао другу жељу, него да научим лијепо писати, јер ми је природени смисао за љепоту казивао, да је мој рукопис гори од мојих цртарија.

Сваки лијеп рукопис доводио би ме до очајања, јер га нијесам умко опонашати.

Почетком децембра вратисмо се у Водостаје, а како је школска година започињала у октобру, није о мом поласку школе могло бити говора све до љетнога прољећа. Тако је прва зима, коју сам проживио у Карловцу, прошла за ме у „*dolce far niente*“. Једино ме веселило читање, па би гутао сваку њемачку, талијанску и француску књигу, која ми је само допала до руку.

4.

Достигао сам једанаест година, а душевно сам био препуштен сам себи без икаква водства. Читао сам до душе безброј географских књига, путописа, природописа, новела, пјесама и готово све романе Валтера Скота и Купера; али о повијести, о научним и техничким открићима оних дана нијесам знао баш ништа више, но икоји амерички црвенокожац или афрички Хотентот. Моји родитељи и њихов круг знанаца живио је ваљда исто тако у рајском незнању као и ја, јер никада их нијесам чуо говорити о тим стварима. А ипак је онда било политички и културно узбуђено раздобље, пуно нових побуда. Но у Хрватској се онда живјело као на отоку у Тихом Океану и савремени живот се није дотицао Хрватске. Знао сам само то, да је у прољеће 1835. умро цар Франц I., а не би ни за то ваљда сазнао, да нам није наш кућни лијечник др. Набијач показао скупоцјен бриљантни прстен, што га је добио од цара Фердинанда поводом латинске елегије коју је испјевао послије смрти цара Франца.

Др. Набијач бијаше школски друг мога оца, а важио је у земљи као један између најврснијих лијечника у Хрватској. Био је многострано образован и пријазан човјек, средњег стаса, широких плећа, необично велике главе, а лица врло племенитих црта и веома загасите пути, финих малих бијелих руку и гломазних ногу. Одијевао се веома брижљиво: обично је носио

плави фрак са златним пуцетима, сиве хлаче, бијеле овратнике, жабо и маншете с бриљантном иглом и пуцетима, велик дебео златни сат са много привјесака. На свим прстима, чак и на палцу, имађаше прстење. Прстење је било урешено бриљантима, рубинима, смарагдима и аметистима, а имао је још златну духанску кутију украшену драгуљима. Увијек је ишао у рукавицама и с дебелом батином од шпањолске трске; имала је златно дугме за украс. Чинило се, као да је он жива златарска радња. Но та неукусност имађаше своје корјење. Др. Набијач страствено је волио писати латинске „поезије“: оде у сафичком или у алкејском метру, елегије, епиграме, хроностихе и акростихе⁶⁵), па би их читао својим пријатељима и знанцима и дао штампати као летаке. Сваке је године опјевао латинским стиховима рођендан цара Франца, послао му штампану пјесму, а за уздарје је добивао већ према ћуди милостиву превишњу захвалност или сат, или скупоцјену прсну иглу прибадачу, или прстен, или дозу, или пуцета за маншете. И како је цар Франц дуго живио, тако се прекрасно умножала и збирка драгуља у дра Набијача. Па ето, тај иначе паметни и образовани човјек био је толико ташт, да је све то на окупу носио јавно, премда је и сам знао, да се тому смију и сами његови пријатељи. Моја мајка га једаред запита, зашто он те драгуље не да својим кћеркама, но он одговори смијући се: „А ко би онда знао, да сам ја то добио од цара?“ Чудновато, мени се тај накит никад није могао свидјети осим великог џепног сата, који је сате „репетирао“. Но мимо те слабости дра Набијача, ја сам у њему видио тип савршеног џентлмена, кога сам знао у доба своје младости, и био сам му срдечно тако одан, да сам га покушао тјешити изјавом, кад му је умро од сушице надобудни син јединац, да ћу му ја одсада бити сином.

Неколико мјесеци послије смрти цара Франца, о Духовима 1835., одведе ме мој отац равнатељу градске основне школе и даде ме уписати у најнижи разред. Равнатељ је био постарији пријазни фратар

фрањевац. Позвао ме, да му прочитам пола стране из неког њемачког уџбеника, а онда ми диктирао на њемачком неколико реченица. Све му је било добро, осим моје збиља чудне калиграфије, која је заслуживала прије наслов какографија, па изрече закључак о пријамном испиту: „Младог би господина могли примити у виши одио првог разреда, а почетком наредне школске године уврстити у други разред, него му је рукопис прехрђав за други разред, па нека пар мјесеци ове школске године учи краснопис. Кад то научи, даље ће већ ићи“. Веома сам пажљиво саслушао ту пресуду, те сам за њим поновио ријеч по ријеч, да их себи боље упијем и пољубим на то руку господину духовнику, премда ме његово мнијење о мојој калиграфији горко болило.

Друго јутро одведе ме моја мајка у школу, предаде и препоручи учитељу, који је био брат-лајик. Звао се фратер Алојз и бијаше простосрдачни старац. Морали смо њега, као и све друге разредне учитеље, називати „патер професор“. Кад сам с фратер Алојзом ступио у овелики разред, мотрило ме је око 40 до 50 тамошњих ђака као животињу за показивање, па сам чуо да шапћу: „Што ће ту тај велики клипан у вишем одјељењу? И сад он долази у школу, а за шест недјеља је велики испит!“

Тај пријем није био привлачив. Зар сам ја био уљез и зар нијесам имао право ићи у школу? Зар сам ја крив, што сам био старији и већи од тих седмо- и осмогодишњих дјечака? Сједнем пркошљиво на мјесто у полупразну клупу, коју ми је учитељ показао, па сам дјечаке стао мотрити изазивачки. Него моје огорчење, чини се, да их је обрадовало, јер су се почели кикотати и тек су онда престали, када их је учитељ опоменуо да мирују.

Кад се школа завршила и кад смо изишли из разреда, опколише ме дјечаци, те су на ме стали викати: „Ко си ти? Како се зовеш? Одакле си? Зашто долазиш концем школске године? Колико магаре мора да си, кад истом сада долазиш у „виши одио“, премда си велик клипан!“ Било ми је да пла-

чем, што све шмркавце нијесам могао испрашити. Ништа нијесам одговарао, него сам уздигнуте главе ишао кући, а ондје сам се стидио да приповједим та моја мала страдања и да се потужим.

Дан послије одем у школу врло рано, јер се у седам и по морало ићи у цркву на мису. Учитеља још није било, а чопор ученика опет ме нападне истим питањима и примједбама као и јуче. Нијесам им одговарао. А кад ме један дјечак повукао за дуге увојке, скочим те га стиснутом шаком лупим у уста и по носу, да је закрварио. Неколико дјечака баце се на ме, но ја их одбијем мојим песницама тако издашно, да се сва непријатељска хорда замало распршила. Ја им довикнем: „Дођите ми још једном, крваво ћу вас све истући“. Нико се није усудио, моја је брутална одбојност дјеловала. Послије сам се застидио, шта сам учинио. Ја, који никад нијесам ни животињу тучкао, огријешо сам се о човјека, једнака мени! Па ако ме сада дјечаци туже учитељу, а овај ме избаци из школе? Те мисли меле су ми се по глави тако, да нијесам знао, шта се збивало за школских сати. Али нико ме није тужио, а учитељ је то све сазнао истом онда, кад сам му то касније, кајући се, признао.

Наредног дана дошао сам опет рано у школу. приправан на боцкања. Но дјечаци ме пустише на миру, само се један изругивао мојим дугим увојцима, те рече, да ће понијети ножице, да ми их одреже. — „Покушај“, — рекох му, — „добро ће ти доћи! Зар је мој ујак зато основао ову школу, да чините неподштине, умјесто да учите“. — У исти мах ме прекиде десет гласова: „Његов ујак, његов ујак, ко је његов ујак? Гледајте само тога хвалисавца!“ Ја поновим наглашујући: „Да, мој ујак, или боље рекавши, ујак моје матере основао је ову и латинску школу (гимназију). А да знате, звао се Јанко Маркез, питајте своје родитеље, они ће то зацијело знати. Да га није било, ви би краве и свиње чували“. То је на дјечаке произвело дојам, а они бубоци и ова изјава није ми прибавила само мир, него сувише и ауторитет над мојим школским другима и због њих се нијесам имао више тужити.

То што сам рекао, није било хвалисање, него пука истина. Стање школства у Угарској и у Хрватској била је у XVIII и XIX стољећу, што се само помислити може, лоше. Народних школа било је само у протестантским опћинама Угарске и Ердеља. У Хрватској нијесу, на основу њених муниципалних права, били толерирани протестанти. За вријеме трију царева имена Фердинанд био је искоријењен протестантизам, што га је у XVI стољећу исповиједао највећи дио хрватског народа. Искоријенили су га огњем и мачем и пљенидбом иметка. Отада више није било у Хрватској народних школа. Него су у Хрватској биле двије гимназије, у Вараждину и у Загребу. У Загребу је царица Марија Терезија основала и једну „академију“, училиште за дресуру неопходно потребнога чиновништва за управу и за судство.⁶⁶⁾

Сви су ти заводи били повјерени језуитима и управљани по њиховом опће познатом научном плану. Почевши од свакога најнижега граматикалног разреда, па до будимпештанског свеучилишта, био је наставни језик искључиво латински. А тако је остало и после распушта исусовачкога реда све до године 1848. Метода наставе била је без смисла, што се само помислити може, а ипак је постизала, дашто изнимно само, сјајне резултате. Какве су биле школске књиге у обичају, то себи данашњи нараштај не може ни представити. Граматика Шпањолца Алвареза била је на латинском, а из ње се требао учити латински језик. Била је дакле писана језиком, што га ниједан ученик још није разумијевао, ни знао. Није било ту говора о познавању духа језика, аутора, његовог доба и тадашње културе. Механички су се училе ријечи и фразе у њиховом најобичнијем значењу, да их онда јак могне употребљавати у говору и за писање. Читаво дјело којег класика никада се није читало. Хрестоматија „изабраних“ мјеста овога или онога дјела којег писца морала је увијек да надомјешта лектуру цијелог дјела. А та мјеста опонашана су онда што вјерније у писменим вјежбама. Није ли у писменој радњи било грдних граматичких погрешака, сматрало

се, да је вјежба израђена добро, мада су у њој могли бити упопреко смијешани и набачени хисториски, говорнички и поетски стилови, па ријечи и фразе различитих стољећа. А исто је било и са прављењем стихова, предпоставивши, да се није радило баш о нападним повредама најелементарнијих правила и начела метрике. Главно тежиште бијаше у латинској конверзацији. А према оном, што сам прије рекао, јасно је, да се није пазило на добру латинштину, него се хтјела увјежбати и његовати окретност говорења. У Угарској, Хрватској и Пољској латински су језик говорили и њиме писали сви „образовани“, па не само мушкарци, већ и многе жене и сматрали га тако рећи материнским језиком. У XVI и XVII стољећу дописивале су се жене у Хрватској хрватски, у XVIII стољећу многе латински. Моја је мати умјела исто као и отац добро, дотично лоше саставити латинско писмо. Латински језик био је језик законодавства, управе и цркве, па је знање латинског језика била опћа потреба. Сви други предмети гимназиске наставе, — вјеронаука, повијест, аритметика, — били су споредно обрађивани. И уистину о свима њима врло се мало могло научити из школских књига. И грчки је требало учити у четири виша разреда, него од алфабета, деклинације и коњугације даље се није долазило ни у највишем разреду. Не само да се нису читали класици, него ни оно мало страна штива као додатак тој беспримјерно рђавој малој школској граматизи, нити се читало, нити преводило.⁶⁷⁾

„Академија“ загребачка била је једнака оним четири-рима у Угарској (са два факултета): с гимназије се полазило без испита зрелости у „филозофију“ (а тај двогодишњи течај одговараше од прилике првом и другом разреду пруских гимназија). Послије апсолвирани „филозофије“ могло се студирати „право“ и то двије године. Учило се „наравно право“, угарско цивилно и државно право, преглед кривичног права и судбеног поступника, рударско право, и национална повијест и статистика. Учило се то све веома кратко и

са много и премного површности, јер је сву ову материју ваљало свладати у дневним предавањима за четири сата, док је школска година трајала око осам мјесеци. Римско право предавали су само у Будимпештанском свеучилишту и само ондје се могло промовирати као *doctor juris*. Но без обзира на ову сиротињску наставу и смјешарију угарскога права, ипак је из загребачке академије изишло неколико изврских правника.⁶⁸⁾

Карловачко грађанство тужило се, што у Карловцу нема школа и да своју дјецу морају слати у Загреб, да нешто науче. Мољакало се у Загребу, Будимпешти, Бечу, да се оснује основна школа и гимназија, него времена нијесу била зато, да би се те молбе уважиле. Од тога прође затим много година и у вријеме, кад о остварљивости поменуте жеље није већ нико мислио, умре Јанко Маркез, богат грађанин без дјеце и тестаментом остави сав свој иметак градској опћини карловачкој, да у мјесту оснује основну школу и гимназију, те да их из тога иметка издржава. Заклада је износила око 180.000 форинти.

Тај честити родољуб грађанин, који није знао ни читати ни писати, па је своју опоруку потврдио са знацима (три крижа), био је мојој матери с материнске стране ујак. Но прође ипак много година, док се његова воља испунила. Рђаво господарење у опћини и непоштење управитеља ове закладе умањило је Маркезов иметак за читаву половицу, а камате преосталог дијела једва су износиле 5000 фор. Ма да су у оно доба били захтјеви плаће, као и сама учила веома, веома чедни, ипак није тај новац достајао за издржавање троразредне основне школе и шесторазредне гимназије с лајичким учитељима.

И племенита замисао завјештача претворила би се у химеру, да није било једне спекулативне главе у карловачком фрањевачком самостану, те се пронашао излаз из ситуације. Фрањевци су управљали градском жупом, а дохоци нијесу били премалени. Гвардијан самостана смисли, да би материјални по-

ложај његова самостана могао бити сјајан, кад би Маркезове закладне школе остварили и њима управљали фратри. Фратри су и онако већ имали добро осигурану егзистенцију, па су могли за јефтиније новце обучавати, него би то могли лајички учитељи, који живе од својих плаћа. Ако су лајичког учитеља плаћали годишње са 300—500 фор., фратар се могао задовољити и са половицом те своте. Та, самостан даваше храну и стан, а макар и чедна плаћа биће самостану споредни приход који није требало презрети. Он је дакле послао предлог магистрату са одобрењем и у име свога реда, да ће остварити Маркезове жеље ако му се препусте камате још преостале главнице завјештачеве. Градски оци приме весело тај предлог као частан излаз из фаталне ситуације, и обје школе буду тако основане. А магистрат весео, да се ријешо терета, није ни помишљао, да себи осигура какво право пред самостаном код именовања учитеља. Само је именовање равнатеља требало потврду владе.

Фрањевачки ред постао је тако у Карловцу, као што су на другој страни биле језуите, апсолутни господар обију школа. Капитул провинције фрањевачког реда — њезин. изабрани главар т. зв. провинцијал столоваше у Горици, — могао дакле свакога, којег му год драго редовника, намјестити на основној школи и на гимназији Карловцу, или га опозвати. Провинција фрањевачког реда одржавала је у Горици и богословско училиште за младе новаче, који су хтјели постати свећеници. За примање у овај завод бјеше довољно и апсолвирање гимназије. А од редовника који су били именовани за учитеље, није нико тражио научну квалификацију, ни испит. Сматрало се, да је сваки фрањевачки свећеник, који је био васпитан у горичкој богословији, способан за учитељевање у гимназији. Већ је знанствени студиј у бискупским сјемеништима био на врло ниском степену. Лако се домислити, а то су признавали и сами свјећеници световни, како је истом у фрањевачкој богословији у Горици ниво био кудикамо нижи.

Редовници су се регрутовали само из сељачких и маловарошких кругова, а улазили су и онакви младићи, који су хтјели избећи војништву, а нијесу осјећали способности, да касније постану свјетовни свећеници. Таква фрањевачка фратра називаше свјетовно свећенство „Frère Ignorantín“, макар он то и не био.

Фрањевачки фратри постадоше дакле моји учитељи. Изузимајући двојицу тројицу, све су то били честити и доброхотни људи, који су нас радо поучавали у оном, што су сами учили и знали, а за њихову добру вољу и намјеру био сам и јесам им захвалан. На жалост је њихова научна образованост била тако незнатна, боље рекавши, њихов је недостатак свакојакe наобразбе био тако велик, да могу мирне душе рећи, да сам само од двојице мојих учитеља нешто научио. Један ми је био учитељем у трећем разреду основне школе. Патер Ромуалд Шули био је уистини побожан, моралан и доброћудан човјек, који је по могућности врло мало учио, али је имао изванредно лијеп рукопис. Њему захваљујем, што ме је примјером потакао, да сам свој неизрециво ружни рукопис поправио, те сам стекао естетски лијепо писмо. Други је био мој учитељ из трећег гимназискога разреда, патер Еуген Кацин. Он је у дну срца био добар човјек, али је био мрзовољан, болешљив, а због његове велике строгости његови га ученици жестоко мрзише. Ја сам му ипак био одан, јер је био поштена карактера, а између свих мојих учитеља био је једино он нешто интелигентнији и образованији. Трећи један фрањевац бијаше патер Бенвенут Кробат и жалим, што ми он није био учитељ, тим више, што је био једини међу својом редовничком браћом научно образован. У разговорима потицао ме на учење грчког језика, који сам дотада мрзио. Тако ме је он упутио до спознаје и трајне љубави за највеличајнију и најљепшу књижевност читава човјечанства. Сва триова фрањевца били су Словенци, родом из Крањске.

И основна школа и гимназија имађаху титулу „кр.“ (краљевских) училишта, а нијесу били органи-

зирани као школе у Угарској и у Хрватској, него као школе у аустриским насљедним земљама. Језик наставе бијаше њемачки, а школске књиге издаваше „k. k. Schulbücher-Verschleis-Administration“ у Бечу. Много се већ писало о бесмислености, не-научности и опскурантској и реакционарној тенденцији, која је ишла управо за заглупљивањем помоћу те аустриске фабрикације школских књига у предмартовско доба.⁶⁹⁾ Мислим да стога могу приштедети такав приказ. Већ у најнижим разредима основне школе предавало се њемачки, а тај језик је знало врло мало дјеце, па која су га и знала, слабо су га знала. И већ због овога узрока био би успјех наставе отешчан, да су учитељи и били научно и педагошки образовани. Али то она добра самостанска братија нијесу били никако, јер у тенденцији њихове горичке богословије није било, да своје питомце изобразе за учитеље. Ученици су могли бити већ прилично задовољни, кад им је учитељ знао онолико, колико је било прописано у школским књигама. Метода се састојала у овом: Најприје је учитељ прочитао у школи гласно поједини параграф и „теже мјесто“ парафразирао својим ријечима. Ученици су морали ове параграфе по могућности дословце запамтити и наредног сата редом наизуст изговорити. Свеједно је било, ако нијесу разумјели садржај. Ако су дакле ријеч по ријеч одвалили параграф, тачно, како је било у уџбенику, добивали су оцјену врло добар, па ако су и о закључном годишњем испиту добили ту оцјену из свих предмета, онда им се дала „одлика“, и једна школска награда. Награда се састојала из било какве у Аустрији штампане књиге. Тако се поступало све до највишега разреда гимназије.

Матерински језик се није учио, али зато од године 1837. у гимназији мађарски језик, који је код младежи био омраженији од грчкога.⁷⁰⁾ Ја сам мађарски радо учио. Знао сам њемачки, талијански и француски, а кроз различан организам прама овим језицима живо ме занимао. Учитељ мађарскога језика био је неки мађарски адвокат, Бањи Михаљ.

На карловачку гимназију поставила га је будимпештанска влада. Био је необично добар и понешто образован човјек. Како ђаци нијесу хтјели учити мађарски, љутили су га и једили на свакојаки начин, па је често било потребно посредовање равнатеља, кад већ није могао издржати њихова боцкања. Него све опомене и све школске казне нијесу користиле. Ђаци нијесу, па нијесу више знали но у првом. Напротив, ја сам учио радо и марљиво, па сам иза три године учења окретно говорио мађарски, а у шестом годишту и исправно писао. Зато сам био познати љубимац професора Бањија, но због тога сам штошта претрпио од својих саученика. Чудновато је, да сам унаточ добра памћења ипак већ послије неколико година сасвим заборавио мађарски, а послије сам се узалуд трудио, да разумијем пјесме Александра Петефија. Он ме је најиме привлачио не само великим својим пјесничким талентом, него и због наше припадности племенско-народне. Познато је, да је Петефи био Србин из Угарске и да му је грађанско презиме било Петровић, како му се брат још и данас зове. Од свега мога знања мађарског језика ништа више нијесам придржао него само „оченаш“, а и то ваљда само због тога, јер смо шест година узастопце морали прије и послије сваког мађарског сата гласно молити „оченаш“ мађарски.

Осим што сам стекао лијеп рукопис, од двогодишњег поласка основне школе нијесам ни у чему био унапредовао. Све, што сам требао учити у другом и трећем разреду, знао сам већ онда боље, од мојих учитеља кад сам се уписао у први разред. Био сам добар, поучљив и послушан ученик. Своје лекције учио сам као папагај, био сам у сваком разреду први и сваке сам године добивао награду. Једина моја разонода у дане, када није било школе, бијаше јахање у Водостаје и натраг, а у вријеме великих љетњих празника у моје драге винограде у Новаковић-Гору, па онда излети у њихову дражесну околицу: Крашић, Хрушковац, Свесвете, Ловић, Звировац, Славетић, Жумберак до Каља и Мариндола.

У то доба — године 1837., — пада и један спомена вриједан доживљај. Како је споменуто, сваког јутра морали смо бити на миси. Једнога дана донесоше у цркву клецало и два фотеља и поставише пред главни олтар. Било је то нешто необично и ја постанем радознао, останем у цркви и сједнем у једну клупу, а из ње сам могао неопaziце гледати шта ће да буде пред олтаром. Мало затим дође црквењак, носећи баршунасти саг и два баршунаста олтарска вањкуша. Сагом покрије клецало, а вањкуше метне пред фотеље. Шта би то могло бити? Кад су биле запаљене свијеће на олтару, дођу са сакристиске стране два господина у коротном одијелу, а слиједио их је један слуга. Клекоше на оне јастуке. Непосредно потом дође и свећеник у мисном руху, — био је мој учитељ патер Ромуалд, — а пратио га је сакристан. Започе служити мису. Баш ми се прохтјело да тачније погледам и промотрим обојицу господа, који су непрестано клечали. Млађи је био средње висине и појак. Имађаше лијепо голобрадо лице, врло пријазна изражаја. Старији је био висок, исто појак човјек. Глатко избријано лице очитовало је строгоћу и озбиљност. Клечао је с лијеве младићу. Одшуњао сам се из цркве у сакристију, но тамо сав запрепаштен затечем патер гвардијана Атанасија Зајца. Он ме сурово запита, зашто нијесам отишао у школу. Рекох му увријеђено: „Јер мој професор служи мису“. Против тога није имао што да каже, па ме упита знам ли ја, ко је онај млади господин, за кога се чита миса. — „Не“. — „Онда ћу ти ја рећи: то је краљ француски“. Нијесам вјеровао својим ушима: овај младић, па још у Карловцу, — да нећемо опет под Француску? Гвардијан је нешто премишљао, те ми рече: „Кад си већ ту, остани, да га узмогнеш боље видјети. Па ти знаш француски и моћићеш се с њим разговарати“. Чудо над чудом, ја да говорим с једним краљем! — „А ко је онај старији господин с њиме?“ — „То је његов врховни дворник, војвода де Блакас д' Ол“. — Ето један краљ, један војвода и ја с њима. Једва сам се опоравио од тога изненађења. Послије неколико ми-

нута била је миса готова, а патер Ромуалд врати се с калезом у сакристију, за њим она два господина. Патер гвардијан пође им у сусрет, дубоко се клањајући. Млађи господин, наводно „краљ француски“, захвали му француски, као и патер Ромуалду за мису, те рече, да му се црква врло свиђа. То ми је било зачудо, јер ја нијесам на тој цркви ништа налазио, што би се иком могло свидјети, осим каквом сељаку. Оба фратра бијаху у неприлици, јер нијесу ни ријеч разумјели. Гвардијан ме погледа и упита ме, шта је то „краљ“ рекао. Иступим нешто напријед и поновим изјаву њемачки. „Краљ“ се сад обрати мени с питањем: „Ах, ви говорите француски?“ Ја страшиво одговорим: „Да, Величанство“. На то рекне он: „Ја нисам краљ; ја се зовем гроф де Шамбор“. Ја сам мислио да сам с неба грунуо, те невољно погледам гвардијана. А овај ми нареди, да упитам „краља“, хоће ли самостану указати част, па сада послије мисе ужинати. Кад сам то изговорио, „краљ“ погледа смијешећи се војводу де Блакас и рекне, да је гвардијану за тај позив веома благодаран, али је већ доручковао. Затим се оба господина опростише, „краљ“ ми захвали на посредовању, а војвода ме поглади по образу.

Кад се повратих у школу, већ су дјечаци знали, да је наш учитељ служио мису за „краља Француске“, те су већ мислили, што не дођох у разред, да сам помагао при миси. То сам наине мом учитељу чешће чинио. Дјечаци су сада хтјели нешто чути о „краљу“ и прасну у смијех, кад сам им рекао, да то није био краљ, него само гроф. Они хтједоше знати, ко ми је то рекао, а ја им кажем, да сам то од њега самог чуо. И у трен се глориола распршила око главе нашег учитеља, који је наводно читао мису једном краљу. Патер Ромуалд благоваше доручак, који је био „краљу“ намијењен, и мора да му је пријало тако, да је дошао у школу истом послије пола сата. Имао сам дакле доста времена, да на све исцрпно одговарам, штогод су ме саученици распитивали. Наравно, и мој престиж (да сам пред једним

краљем био помагач) намах је изблиједио. Радило се дакле само о једном грофу, а грофова смо у Хрватској имали више од десетак.

Кад је учитељ ушао у разред, ученици га поздравше с молбом, да им приповиједа о „краљу Француске“. Добричина човјек доиста попусти опћој жељи, па нам је приповиједао, да је онај млади господин уистину краљ Француске. Он, патер Ромуалд, познавао је пријашњега краља, који је живио у Горици, откад су се Французи били побунили против њега те је отишао из Француске. Он је умро у Горици прошле године, а млади господин му је нећак и насљедник, и пребива исто у Горици. Ипак је то дакле краљ! Дјечаци су викали, да сам им слагао, као да се ради само о једном грофу. Сад учитељ преузе моју обрану: краљ се доиста назива грофом, али је свакако законити краљ Француске, и једнога ће дана зацијело ступити на престо када бунције отјерају узурпатора, кога су направили краљем.

Све су то за нас била маглена чудеса. О свему том прије ништа нијесмо били чули, па ни ја, који сам већ прочитао све хисториске уџбенике што су били прописани за гимназије, нијесам ништа знао. Но у тим уџбеницима опћа повијест престајаше годином 1815. и постављањем Луја XVIII. Било је сасвим природно, што ни ја, ни моји саученици не могосмо ништа сазнати о тадањим савременим догађајима. У Аустрији је послје ратова с Французима систем шпијунаже толико превладао, да се ни у најинтимнијим породичним круговима није усуђивало говорити о унутарњим и спољним политичким догађајима: свак се напосе плашио да изусте страшну ријеч „револуција“. Старији људи нијесу ништа више сазнавали, него ли се то свидјело листу „Oestreichischer Beobachter“, који је вијести тако већ на своју преудешавао за „ограничени поданички разум“ честитих народа Аустрије, да их само одржи у рајској политичкој невиности. Ко би дакле од нас и могао знати, да је Луј XVIII умро, да га је наслиједио Шарл X; да је у Француској била јулска револуција (1830),

да је Шарл X прогнан, да је Луј Филип постао „краљ Француза“ и да се „леgitимни“ претендент звао „гроф од Шамбора“ и да столује у Горици! Наш нам је добри учитељ рекао све, што је о том знао, него се нама причинило његово приповиједање као прича. Слутио сам, да то још није све, што се могло знати, али од кога да више о том сазнам! Кад сам код куће причао о својој „пустоловини“ с „краљем Француске“, запиташе ме отац и мајка, ко ми је казивао ту фабулу. Па и моје позивање на гвардијана и мог учитеља уроди само примједбом, да се и с њима неко рђаво нашалио. То се није дало порицати, па сам се тјешио, да нијесам једини, који сам се преварио.

Послије неколико дана походила је моју мајку жена дивизијонара, генерала барона Валдштетен, те јој приповиједала, да је њу и генерала, који је у Карловцу био по чину највиша личност, посјетио гроф од Шамбора. Моја мати јој исприча мој случај у сакристији. То је бароницу занимало, пак ме позваше, да јој све тачно и опширно кажем. Бароница је опет одговарала на сва моја питања амо и тамо, и тако сам сазнао, шта се све збило у Француској од свршетка аустриске опће историје. Већ сам се у оно доба почео дивити Наполеону унаточ аустриском историском извртању, а с Бурбонцима нијесам симпатисао. Ипак сам се сада сажалио на прогнаног млађаног претендента. Наравно, да сам и у школи даље све исприповједио, штогод сам сазнао о најновијој историји Француске, и тако сам међу саученицима стекао непоколебив ауторитет.⁷¹⁾

Започео сам се стидити свога незнања о свјетским и савременим догађајима, па сам хтио читати новине. Него мој отац није хтио о том ни да чује, јер шта би ја разумио. И ускос мојих молби и даље нијесу у кућу долазиле никакве новине. А да посјећујем каване, то нама ученицима није било допуштено. Тако сам се морао одрећи новина.

Године 1837. послије великог школског испита (увијек крајем мјесеца јула) буде ми обећано за на-

граду, да ћу с мајком путовати у Загреб. И тај пут значио је и био једна читава епоха у мом животу.

Кад сам с мојим сталним пратиоцем, нашим кочијашем Јанкићем, излазио из „дољњег вароша“ у „горњи варош“, опазим у Дугој Улици нови дућан, а на табли „Књижара Милана Хиршфелда“. Књижара — то је за ме била новост. У Карловцу подржаваше Јакоб Претнер, штампар и књиговезац, малену радњу с нешто књига, али је радња била обично затворена. Исто сам пригодом задњег свог боравка у Загребу видио дућан штампара Фрање Жупана, али осим његових издања, календара, мисала, школских књига и некојих бечких дјечјих књига, ништа друго није било⁷²). „Цимер“ је био у Карловцу, као и у Загребу, велика дрвена црвено обојена књига, која је над улазом висила и вијорила на жељезној мотки. Над улазом те нове књижаре није било ништа тако, али са сваке стране уласка биле су двије велике витрине с новим књигама на хрватском, њемачком и талијанском језику. Гутао сам наслове ових књига и желио сам, да ми их је све купити, али се сав мој новац састојао из три цванцига. Него сам на сваки начин хтио купити књигу пошто пото, те ступим у књижару са страхопочитањем као у какву цркву. Дућанска просторија није била велика ни свијетла, полице и столови с три стране из свјетло-жуте полиране крушковине. Сви зидови били су пуни књига. У поређењу с овим била је књижница грофа Јурја Драшковића играрија. Импонирала ми је изванредно ова дотада невиђена множина књига. Господин један, висок и просјед, стајаше иза тезге за једним високим пултом, те ме упита, што желим. Бојажљиво му рекнем да бих купио једну књигу, но хтио би најприје видјети, која ће ми се свидјети. Стари човјек убрзо разабра, да има посла с дјечаком, који се не зна снаћи, те метне преда ме хрпу њемачких књига за младеж. Сједнем и станем сваку књигу помно разгледати, али ниједна није била по мом укусу. Мрзовољно ми изнесе и другу хрпу, али ни ту нијесам могао ништа изабрати. На то он мени рече отре-

сито, да ми ипак не може дати на оглед све књиге, које су у књижари, па нека му кажем наслов књиге, коју желим. Ја му поновим, да ја то ни сам неznam, а он промрмља нешто што нијесам разумио. У тај тренуће у радњу још млад, елегантан господин, поздрави ме учтиво, оде пулту на супротној страни, те ме запита, што желим. У то опазим мали џепни атлас Арнцов из Диселдорфа. То ми је било нешто сасвим ново, па купим. Срећом ми је још достајао новац за тај атлас. Пријазни и учтиви тај човјек рекне ми да му непосредно пишем, ако би желио коју књигу, он се зове Хиршфелд. Будући да је лијепо говорио њемачки и сасвим различно од људи, које сам ја досад слушао, започнем с њиме разговор, само да га чујем како онако лијепо говори, те и он мене запита, јесам ли ја Нијемац. Ја му то занијечем и рекнем, да сам прави Хрват из Карловца.

Када сам нареднога дана опет дошао у књижару, даде ми Хиршфелд на оглед неколико свезака илустрираног часописа „*Рапогата des Universums*“. Били су то свесци удешени према енглеском „*Penny Magazine*“, а излазили су у Прагу. А дао ми је још и неколико свезака „*Meyer's Universum*“. Његове илустрације управо су ме задивиле. Макар да сам имао мало новца, нијесам се могао уздржати, а да не наручим, да ми се оба ова периодичка часописа шаљу у Карловац. Тако сам постао „муштеријом“ књижаре Хиршфелд. Свакога сам мјесеца грозничавом нестрпљивошћу очекивао ове свеске, а када су приспјеле, онда сам поред њих заборављао и јело и сан. Добро уређивана „*Рапогата*“ бијаше многостручнија, али слободоумни текст *Универзума* Јосифа Мајера са сликама јаче ме се дојимао и дјеловао у извјесном правцу на мој душевни развитак. Отада је за ме књижара била црквом, и када би од времена до времена чезнуо за Загребом, то је била само Хиршфелдова књижара, која ме је привлачила.

Хиршфелд бијаше родом из Бремена, па је неколико година прије био дошао као помоћник у Рајнхартову књижару у Кисек. Ту је сазнао, да у Загребу

нема ниједне књижаре на њемачки начин, те се пожурио да искористи ту прилику. Био је лијеп и образован човјек, узео кћерку свога принципала, па основао у Загребу књижару, која је с Лајпцигом била у непосредном саобраћају. Хиршфелд је био веома вриједан књижар, имао је, што се каже, и добар нос. Погодио је, шта треба у овој земљи, далекој од европске културе и савремених покрета. У Аустрији је постојала, осим цензуре књига штампаних у унутрашњости државе, досљедно слична установа под именом „Ревизија“ за књиге, које су се увозиле из иностранства. Сваки свежањ књига, што је долазио са стране, смио се отворити и разложити на царинарници само у присутности цензора. Цензор је морао у свој исказ уписати наслов сваке књиге, а држећи у руци мјесечни извјештај забрањених књига бечког уреда „K. k. Oberste Polizei- und Censur-Hofstelle“, морао је пазити, нема ли које такве књиге у том свежњу. Ако је на коју наишао морао ју је заплијенити и послати у Беч поменутоме уреду.

Међутим, баш су се највише тражиле и куповале те забрањене књиге, а оштроумност лајпцишких комисионара проналазила је средстава и путева, да тим жељама удовољи. У интересу својих аустријских комисената и интересаната организовали су редовито кријомчарење на чешкој и на баварској граници, и тако су се могле све забрањене књиге у небројено примјерака увозити у Аустрију. У Угарску и у Хрватску био је тај увоз линијом нутарње царине још више отешчан, но и ту се коначно нашло средстава избјећи цензури, а Хиршфелд се већ знао тим окористити. Добављао је мноштво таквих забрањених књига и лијепо их је и врло много растурао. Биле су то понајвише забрањене књиге од накладних твртки: Хофман и Кампе из Хамбурга, Ото Виганд из Лајпцига, па од твртке „Елветска Типографија“ у Каполаго. Кад је цензор чуо, да се у Загребу чита ова или она од тих књига, чудило се, јер је поштено могао утврдити, да се ниједна није налазила у било

којем свежњу и пошилци књига, што их је он прегледао. Хиршфелдов крчаг иђаше на бунар и — није се разбио: јер ниједан се хрватски цензор не би понизио до улоге денунцијанта. Друкчије је било у Бечу, гдје је мој стари пријатељ Карл Геролд, највећи и најугледнији књижар бечки, дошао у неприлику, да због ванредног растурања едиције *Будућности Аустрије* од барона Андриан-Вернбурга изгуби књижарску дозволу, па је тој опасности избјегао само тако, што је жртвовао велике новце. Душевно изгладњела хрватска читалачка публика нашла је у Хиршфелда све, што је могло драшкати и задовољити њен литерарни апетит. Загреб и из њега сва Хрватска одатле је била преплављена свим у Аустрији забрањеним списима.

У прво вријеме мога личнога познанства с Хиршфелдом, бијаше моја потреба књига веома чедна, јер ми је и располагање новцем било такво. А да подражи моју куповалачку вољу, слао ми је све могуће каталоге књига, који су ми били на велико весеље, јер сам из њих сазнавао за безброј књижевничких имена. Сјећам се једнога таквог каталога бечког антиквара Рудолфа Самера, који је, што ја знадем, био у Аустрији оснивач те гране књижарства, које се данас зове „модерни антикваријат“. Куповао је велике партије „компактних“ издања француских класика у највећем октаву, што су изишли код Дидоа у Паризу, па онда fine преводе иноземних класика у шеснајестини код Шадеа у Бечу, па их је продавао уз јефтине цијене. Напредујући у познавању литературе, ја сам из тога каталога у велике наручивао од Хиршфелда, тако, те сам у Загребу и Карловцу био познат као реван љубитељ књига. Мало њих ме је хвалило, а већина ме је зато кудила, јер да за такву лектиру нијесам још зрео. И отада сам обичавао, да се у свима мјестима, гдје год сам се задржавао, забавим у књижарама сваки дан и по неколико сати, прегледавајући новости, а купујући само најбоља издања. И тај сам обичај био задржао све док нијесам ослијепио. Ја сам сматрао, да је

књижар мисионар, који носи бакљу културе и свагдје сам међу књижарима имао личне пријатеље, с којима сам занавјек остао у међусобном саобраћају.

Мојих пословних веза са Хиршфелдом ријешено сам се послуже неколико година. Повод тому даде моја наруџба париског издања дјела Жан Пола у четири свеска. Већ прије споменути стари чангризави помоћник — звао се Стефани и био је родом из Лајпцига, — рече ми, да таква издања нема. Ја сам заинтачио да сам то издање Жан Полових дјела видио у каталогу издавачке фирме Бандријеве „Librairie Eugénie“ у Паризу. Стефани је напротив тврдио, да не постоји, и да се не пристоји мени као младићу, да њега старог искусног књижара поучавам у стварима, које он боље знаде од мене. У родитељској кући научили су ме да поштујем старост, па му нијесам одговорио, него узмем шешир и оставим књижару са намјером, да никад више у њу не ступим.

Кад сам се вратио кући, обратим се новоетаблираном књижару Карлу Гајбелу у Пешти. То је отац садашњег власника књижаре Дункер и Хумблот у Лајпцигу. Од Гајбела наручим издање дјела Жан Пола у четири свеска. Гајбел ми уљудно одговори, да ми издање не може добавити, јер је прештампано и уједно се ради о грабежу од законитог њемачког издавача, него ми је на расположењу „леgitимно“ Рајнерово издање. Овај лист пошаљем Хиршфелду, те му јавим, да прекидам даље пословне везе с његовом књижаром, јер се не дам вријеђати. Без обзира на све извине и објашњавања не попустих у одлуци, те почнем нове пословне везе с Гајбелом, које потрајаше на обострано задовољство све до мога одласка из Хрватске. Гајбел, интелегентан и образован човјек, јамачно ме сматрао старијим него што сам био, те убрза мој избирљиви и критички укус, па кад ми је овда онда и без наруџбе послао коју нову књигу, могао сам бити увјерен, да је добра. Њему захваљајем и моје лично познанство са Оттом Вигандом у Лајпцигу, а пријатељство с овим прешло је онда и, на жалост врло рано умрлог, сина Хугу.

Врло сам жалио, што је Хиршфелд убрзо до-
крајчио. У мало година стекао је лијеп иметак. Но
он је хтио да у кратко вријеме буде још богатији,
те оснује у Загребу творницу карата за играње.
Међутим прођа није одговарала његовом очекивању,
па он продаде књижару, те са својом творницом ка-
рата одсели у Грац, У Грацу је сјајно радио, него се
сукоби са надлештвом и то га је стало не само
иметка, него и личне слободе.

5.

У октобру године 1837. пошао сам у гимназију.
Штогод се учило у три разреда основне школе
ограничило се на катекизам и библиску повијест, на
читање, краснопис, њемачку граматiku, упуте за
саставке у њемачком језику, рачунање с читавим
бројевима и нешто с разломцима. Матерински језик
се није учио; сувише, није употребљаван ни због
поређења с морфологијом и синтаксом њемачког
језика. Природопис, земљопис и повијест такођер су
били искључени из основне школе. У гимназију се
дакле доносило само раскомадано „запамћење“, тако
рећи апарат за памћење, па још на туђем језику, а
већина ученика га је само недовољно знала.

Већ у првој младости увелике сам тежио за
науком, а како се прије школе нијесам дружио с дје-
чацима и не познавао другу игру осим лутака, за
ме није било другог занимања и одмора осим лектире.
Тако сам ја до своје тринаесте године читао више
него други младићи до осамнаесте, све, међутим, на
жалост без упуте и без избора. Моје, како се каже,
не жељезно, већ челично памћење помогло ми је, те
сам све, штогод сам читао, могао и од ријечи до ри-
јечи запамтити. Тако је моја глава постала стова-
риштем свакојаког знања без извјесна правца и су-
вислости, а без икакве употребе за школу. Оно мало
предмета за основну школу тако су мало времена
изискивали, да сам имао двоструко и троструко од-
мора и проста времена, које сам употребљавао за

читање. Још су у кући биле све оне књиге што су некад биле набављене за мог брата, па сам их све читао, осим грчке граматике и једне алгебре (обје су биле писане латински). Читао сам и латинску граматику, а језик сам латински тим лакше научио, што сам у родитељској кући чуо, тако рећи, сваки дан говорити латински, па сам запамтио све уобичајене фразе. Од грчке граматике навластито ме одбијала штампа старих ружних слова, која су ме потсјећала на моју стару калиграфију.

Кад сам дошао у први гимназиски разред, знао сам према том оно све што сам требао учити у три-четири виша разреда, осим грчке граматике и аритметике. За ову потоњу нијесам имао баш ништа талента и њу нијесам с тешком муком никад могао више научити но што је било потребно за повољну оцјену. Молио сам равнатеља, да ме прими бар у трећи разред, јер би био приправан полагаати испит за прва два разреда, концем првога пољећа, а у другом пољећу све испите за трећи разред. Згражавао сам се наиме у самој помисли, да би читаве три или четири године морао душевно преживати оно, што сам већ знао. Него све су моје молбе и представке биле узалуд: по школском закону морао сам започети првим разредом и нијесам смио ниједан прескочити. Због тога сам изгубио у гимназији шест вриједних година живота и за цијело вријеме нијесам више научио, но што би и код куће био научио у двије, највише у три године. Нећу тиме ништа пребацивати својим учитељима, јер они су учили, што су најбоље знали и највише могли. А што су мало знали, нијесу они били криви, него је била крива влада, која је мислила да може своју власт оснивати на поживинчењу пука и на незнању т. зв. „образованих сталежа“. Та, цар Франц I. рекао је за вријеме конгреса монарха у Љубљани г. 1821. професорима тамошњега лицеја, када му се дођоше поклонити: „Не треба ја учених, него добрих поданика“. По овом „превишњем“ рецепту проводила се дресура „ограниченог поданичког разума“. То је, до душе, „добре поданике“

с једне стране уистину сачувало од сваке „учености“, али не од „рђава промисла“, јер је већ за пар година дошло ненадано до опћеног расула свега „леги-тимног“ државног поретка и потпуна банкрота „пре-вишње“ државничке мудрости.

Премда нијесам мојим учитељима пребацивао њихово незнање, због којег нијесу били криви, не могу ипак, а да не упозорим на двојаке посљедице незнања. Прва посљедица бијаше, што им настава није имала ни васпитни, ни образовни утјецај на ђаке, а друга је била у том, што је недостатак поштивања учитеља незналица понајприје неодољиво родио непоштивање учитељског ауторитета, а коначно и презир свакога ауторитета.

Моји саученици, поименице Хрвати и Срби, готово су сви били душевно врло талентирани; мање су то били Словенци родом из Штајерске, Крањске и Корушке. Они први мало су учили, но ови потоњи били су врло марљиви ученици, па су марљивошћу настојали надмашити остале саученике и били су увијек међу првим ђацима. Него знање свију било је ограничено на текст прописаних школских књига: више но што је било у школским књигама није знао ниједан. Ја сам зато био одмакнуо далеко пред осталим ђацима и, што је било још жалосније, испред мојих учитеља. Ђачић, који је куповао и читао књиге, о чијој егзистенцији његови учитељи нијесу имали ни појма, мора да је нужно био неподесан и незгодан друг; учитељ се увијек бојао, да ће га ученик углавити у незнању и да ће га цијела школа злурадо исмијавати. А ученик је набрзо постао свјестан своје надмоћности и због тога није гледао у учитеља „горе“ с овим поштовањем, без кога нема дисциплине. Будући да су учитељи опазили, да сам у школском знању од њих бољи, а од мог разреда увијек пар разреда напријед, признаше ми ауторитет, који је нужно морао њихов умањивати, јер су га припознали без приговора и моји саученици, док је учитељев постајао све више проблематичан. Рђави утјецаји овога мога положаја према учите-

љима и саученицима ускоро се морадоше показати. Ја сам био добро, чедно и благо дијете изванредно њежне ћуди. Сад сам постао својеглавац, који је увијек морао имати право и распаљивао сам се приликом сваког отпора и приговора. Моји саученици можда ме нијесу волили, али они су се подређивали мени и то ми је више вриједило, него ли њихова склоност.

Понос на моје јадно, ван школе само по себи стечено знање, учинише и мене поносним, те сам остале омаловажавао. Ја сам до душе старије људе увијек сусретао с поштовањем, али сам усмене њихове поуке увијек отресито одбијао и бунио се против свакога ауторитета. Само пред навођењем каква великог имена, или које знаменитије књиге, застајкивала би моја понарасла самосвијест. Ту се она није могла одржати. Јер, да би и гласовити човјек могао крупно погријешити и да би знаменита књига могла садржавати нетачне или сасвим криве податке, то је било изван круга мојих тадашњих идеја. У таквим приликама могу рећи, да је школа била умјесто напретка запреком мога умног и моралног развитака, и да би без те школе био без многих моралних мана, којих се касније читава живота нијесам могао отрести. Опаке стране аутодидаксије нијесам се никада ријешао.

У оба нижа разреда гимназије нисам учио осим латинске граматике, тако рећи, готово ништа друго. А латинску граматику учио сам из погоршане обраде малога Бредера. Дневнице сна четири сата била су за ме права дангуба, која ме само спречавала, да за себе учим. Тек у трећем гимназиском разреду примио сам нешто побуде, али и то не у самој школи, него од већ поменутога разреднога учитеља, оца Еугена. Када се он о Божићу био разболио од запаљења плућа и професор Бањи преузео суплирање, настаде у школи нечовјечно весеље. То је моја осјећања тако повриједило, да сам баш успркос томе дневно похађао болесника и тим отворено протествовао. То ми је и прибавило симпатије иначе неприступачног човјека. Он поручи мојим родитељима молбу, да ми

допусте да га свако вече походим. Моје друштво му се свидјело. Приповиједао ми је о приликама у његову крањском завичају, дивио се Наполеону, који је тој земљи у кратке четири године више добра учинио, него укупно аустриска влада у толико стољећа, говорио ми је о јулском преврату сасвим различно, но што је то приповиједала бароница Валдштетен. Напосе ме је заинтересовао за црквену повијест, о којој нијесам имао праве слике, а реформацију је просуђивао тако непристрано, како нико не би очекивао од једнога фратра. Ови разговори постадоше за ме тако привлачни, да ми је жао било, што су престали, кад је оздравио. Нека накнада била је у том, што нам је цијело љетно пољеће диктирао кратак животопис Наполеона на одломке, као задаћу за превод с њемачкога на латински и врло разумно коментирао. Као са најбољим ђаком у разреду, поступао је са мном још строжије, него с мојим саученицима, а када сам се због тога тужио, рече, да је то потребно, јер сам више учио него они, и да зато морам и више знати од њих. Не сјећам се, да су ме ови разлози увјерили, али његова строгост није у мени оставила жаобе и кад је послије неколико година умро од сушице жалио сам за њим искрено.

Три виша разреда била су у душевном погледу за ме три мршаве школске године. Што сам ту требао да учим већ сам знао, а моји учитељи још су мање задовољавали него они у нижим разредима. Срећом сам стекао наклоност једнога фратра, који је био учитељ у највишем разреду, али је прије мог доласка у тај разред напустио ту службу. Бијаше то већ прије поменути патер Бенвенут, кога сам познао за вријеме болести оца Еугена. Он је био међу својом духовном браћом једини, који се бавио грчким, те је умрио и одушевити за тај студиј. Он ме је потицао, да студирам велику Бутманову граматику и да набавим Пасовљев рјечник. Пригодице би ме испитивао, да види слушам ли његов савјет и да ли напредујем. Читао је са мном Нови Завјет грчки и увео ме у лектиру Хомера, у један дакле нови величајни свијет.

На жалост су га замало послије одласка из школе позвали на виши положај и част у његову реду, те је тако напустио карловачки самостан, на моју велику жалост. Морао сам му обећати, да ћу марљиво наставити учење грчкога језика и књижевности, што би уосталом био учинио и из властите побуде, пошто се пробудио мој интерес за то. Он није био филолог у смислу С. Ф. Волфа, Готфрида, Хермана или Аугуста Бека, јер није имао прилике, да се систематскије бави филолошким студијама. Али био је отворене главе, па је у Ђелији научио, што се тада могло научити у Аустрији, а то је достајало, да и мене заинтересује.

Предмети, који су се учили у гимназији, били су: вјеронаука, латински, и од трећег разреда грчки језик. Латински језик предавао се најприје њемачки, а од трећег разреда латински. Остали предмети учили су се њемачки, па према властитом свом знању учитељи су се задовољавали с оним, што су ученици могли научити. Онда се у Аустрији није знало за испите зрелости због припуштања академском студију. Човек је могао бити добро приправан или никако, са свједоцбom о апсолвираних шест разреда, и са оцјеном „први ред“ или „први ред с одликом“ морало се бити примљен у философски факултет које академије или свеучилишта. Истина, и ове високе школе нијесу биле тако уређене, да би смјеле ђацима стављати веће захтјеве: та, влада није хтјела да има „учене“ него „добре поданике“.

Мој живи и напредни дух, чим се пробудио, осјећао се под притиском ових прилика врло незгодно. Ја сам био жељан образовања и вишег знања, чеЗнуо сам за учитељима, који би били кадри, да тај мој нагон задовоље и према којима би ја у поштовању морао бити захвалан. Требао сам ауторитет, што би га од воље примио и који би ме увјерљиво равнао и водио извјесном циљу. Све то нијесам нашао у својих учитеља, те сам се већ као дјечак бунио против њихова а временом против сваког ауторитета. Био сам бунтовник и прије но што сам знао што је

буна. Сваке године горко сам се тужио, да је опет у напразно отишла година живота, па сам парафразирао вапај цара Аугуста: „Austria, Austria, redde mihi annos meos!“ Но с ниједне стране не могах се надати помоћи и то је прерано огорчило моју душу.

Тешко је данашњем нараштају да себи иоле представи стање образовања у Аустрији прије педесетшездесет година. Децениј од 1830. до 1840. бијаше за културни развитак човјечанства од превелике важности, али у моју домовину не допираше ниједна трака тога новог свјетла. То, да су жељезнице ишле пошто је Џорџ Стевинсон ријешио проблем локомотиве; то да су изумили Гаус и В. Е. Вебер електричну телеграфију и Морзе брзојавни апарат за писање; да је уведено редовно паробродарство између Енглеске и Америке, то сам све сазнао иза много година, када сам започео читати новине. Слику једне локомотиве и жељезничкога вагона жељезнице Бирмингам—Манчестер видио сам на једној енглеској катунској тканини, која је тако била „тискана“, па сам је купио, да могнем то чудо показати у школи. Молили смо учитеља, да нам објасни та нова свјетска чудеса, али добри човјек скриваше своје незнање иза смицалице, да ми то и онако нећемо разумјети, јер не знамо физику. По чувењу сазнало се, да се 1837. отворила жељезничка пруга у Аустрији између Беча и Брна („Kaiser Ferdinand Nordbahn“) и да се најтежи товари тако брже достављају, него ли писма и путници поштанским каријолом. Наравно, та приповиједања схваћала су се као дјечје бајке; чудило се и смијало се онима, који су то озбиљно схваћали. Ја сам се пожурio да купим Хелмутову „Volksnaturlehre“. Нијесам могао без наједноставнијих апарата разумјети и појмити слике, које сам тамо видио, нити разумјети књигу. Ја сам се тјешio, да не знам ни за постање и почетак употребе жигица од почетка тридесетих година. Изум се приписивао неком угарском

ђаку Стефану Ромеру. Тјешо сам се, да не знам поријекло, а ипак знам њима припалити свијећу или лулу.

Бијох у другом гимназиском разреду. У том се разреду учила аустриска повијест. Ту сам књигу био прочитао већ прије двије три године, па сам знао, шта је у њој, али сада, кад сам је чуо наизуст изговарати од двадесет и тридесет саученика, чудно ми се учинило, да је Провидност за толико различних народа Аустрије одредила само то, да постану поданици једне швицарске грофовске фамилије, па да су за част и корист те породице пуштали, да их кољу Французи, Талијани, Пруси и Турци или да се још и међусобно крваре. И ја сам читао Босијеов „Discours sur l'Histoire Universelle“, па сам одагле стекао увјерење, да се судбина човјечанства збива по великом једном плану неодређене Провидности. Но уз најбољу вољу нијесам могао познати тај велики план и у аустриској повијести, па сам почео сумњати у апсолутну истинитост Босијеових идеја. Једнога дана хтједох отићи у Водостаје, када видим у предграђу Граца у малој једној крамарији велику хрпу старих књига. Не би био страствен за књигама а да се нијесам зауставио, па сваку погледао појединце. Међу тим књигама било је и свезака старог дрезденског издања Волтерових дјела. Крамар је био весео, да се ослободи тих књига, па ми их даде за једну једину форинту. Нијесам се од радости право умио снаћи, премда о Волтеру нијесам више знао него да је био велики писац. Тако сам због те згоде заборавио и свој излет, сједнем пред дућан на куп књига и тачније погледам то привријеђено благо. Од поетских дјела мањкали су поједини свесци, али је зато био цио „Essai sur les moeurs et l'esprit des nations“. Дао сам да ми књиге одмах доставе кући, те сам *Есеј* започео одмах читати. Читајући заборавио сам јело и сан и читао сам цијеле ноћи до зоре и то неприподобиво духовито дјело, а када сам га једанпут прочитао, започео сам изнова. Шта да кажем о дојму, што је то дјело произвело на мене? Дојам је био силан. То је, дакако, била друкчија по-

вјесница, него ли државна историја, коју су у нас улијевали у школи. Поједина поглавља, која су ми се била свидјела, толико сам редом читао, да сам их готово знао напамет. Друга поглавља нијесам довољно разумијевао па сам их оставио за касније доба. То је дјело мој дух потпуно узбунило. Поучило ме је, мада ми је било тек петнаест година, да читам критички и да трагам за узроцима историских догађаја. У тој сам се критици вјежбао на самим Волтеровим дјелима, па сам одбацивао гдјекоје његове назоре, премда нијесам знао довољно објаснити своје противљење. Оквир дјела бијаше превелик, а да би могао јасно прегледати догађаје једнога тисућљећа. Требао ми је за то кратак компендиј. Наишао сам у то на два таква компендија: један је био „Abriss der Weltgeschichte“ (из Ларднерове „Ciclopedia“) превод с енглескога, и „Allgemeine Weltgeschichte für die Jugend von F. Philippi“. То су били компендији за мој укус, премда ниједан од њих није био особита мајсторија. Филипијева књига била ми је напосе због тога занимљива, што је реформацију цртала с новог, сасвим протестантског стајалишта и пробудила је у мени живе симпатије за оне вјерске хероје, које су у аустриским повјесницама управо злостављали.

Поред Волтерова *Есеја* привлачила ме је и Гибонова „Повијест западања и пропасти римске државе“. Управо је у оно вријеме код Ота Виганда у Лајпцигу изишао Споршилов превод. Читао сам ту књигу са занимањем и коришћу, јер је и она веома раширила мој историски видокруг. Но био сам још врло под дојмом *Есеја*, да би ме Гибоново дјело, унаточ своје величајности, могло тако као прво поменуто дјело одушевити. Истом када сам га послије неколико година поново читао, научио сам га потпуно цијенити. Данас је лако рећи, да се оба ова дјела оснивају на непотпуним предрадњама и на једностраном, кривом схваћању и да су застарјела. То исто се вели и за Шлосерову „Повијест XVIII и XIX стољећа“. Но ја бих се усудио запитати, је ли кадро икоје друго новије дјело без тих мана произвести

тако дубок и трајан дојам, али не само на млада читаоца, изузевши прве свеска Ранкеове *Свјетске историје*, као што су кадра та три хисториска мајсторска дјела.

Поводом ове лектире официјелно сам прекинуо са аустриском државном историјом. Опћа повијест у стварном приказу и онако се није учила, него се комадала у специјалне повијести европских држава, само да се могну лакше прешутјети непоћудне хисториске чињенице или их бар због „добре сврхе лакше изобличити.“ И тако није могло изостати, да сам сада исто мјерило просуђивања започео употребљавати и код библиске повијести.

Одрастао сам под надзором моје побожне, али не претјерано набожне матере као побожно, вјерничко дијете. У родитељској кући нијесам никада ништа чуо ни видио, што не би одговарало најстрожим захтјевима религије и морала. Ја сам начела прописана у катекизму језуите Петра Канизија сматрао као нешто сасвим разумљиво, те нијесам ни помислио, да би се о том могло сумњати. У трећем разреду основне школе учила се библиска повијест по књизи за дјецу од Христофа Шмита. Мени је била забавна као и К. Бекера „Приче из грчке старине“, које сам у исто вријеме читао, а библију сам исто схваћао „свјетски“. То се промијенило, кад сам купио једну њемачку библију, која је била издана осамдесетих година XVIII стољећа с дозволом бечког надбискупа. Ваљда ће ми се вјеровати, да нијесам знао за библиска истраживања Ајборна, Ф. Ц. Баура, Д. Ф. Штрауса, па да сам непристрасно започео читати Библију. Одмах у другом поглављу књиге *Посшанка* упало ми је у очи протусловље с првим поглављем, па сам сâм себе питао, зашто је створитељ требао нешто земље и ребро мушкарчево, да створи људе, када их је у првом поглављу већ био створио као мужа и жену по својој слици и прилици. И то протусловље одмах ме учини сумњичавим и према наставку приповијести. Када дођох до Аврама, Исака и Јакова (а њихову је повијест Христоф Шмит при-

повиједао тако безазлено), згражао сам се због превара и лоповштина ових тобожњих божјих угодника, а исто тако и због дјела краља Давида, те сам се пренеразио над оним барбарским окрутностима, о којима се приповиједа у *Књизи Судаца* и у *Књизи Краљевскијем*. Срамотна шкандалозна кроника, заповијеђени или одобрени покољ читавих гомила нејеврејских народа у Ханану, па оне безбројне и уз то тако глупаве заповиједи и забране, зар је све то сам Бог диктирао? Можда је искључиво национални Бог Јевреја био такмац Балов, али шта он има посла с нашим хришћанским Богом? И како се могу пред хришћане износити ове приче, као да их је сам Бог диктирао, како се могу прописивати за вјеру, а штовати као светиња? Мојсије бијаше једина личност Старога Завјета, с којом сам симпатизирао. Било ми га је жао, што је у тако нечасном друштву у Библији. Изузевши псалме и кохелет, није ме привлачила ниједна књига Старога Завјета.

Па и у Новом Завјету већ сам у првом Еванђељу наишао на нерјешива протусловља с вјером Цркве. А приповијести о чудесима чиниле су ми се као бајке, па сам лако прелазио преко њих. Сједио сам тако мјесеце уз Библију, читао повјесне књиге Старога Завјета и Еванђеља, и три, па и више пута, па сам настојао, да то све себи растумачим, што је могуће више. Но посљедица мога студија Библије бијаше смрт сваке црквене вјере у мени. Наука о источном гријеху и о спасењу, које је на њему основано, чинила су ми се као врхунац жидовско-хришћанског поповског комендијаштва. Ни у што нијесам више вјеровао до у Бога самога, и при том члану вјере остадох свој цијели живот.

А као с вјерском науком било ми је и с моралом, који се оснива на Библији. Ми смо учили „Хришћанску моралку“ из једнога уџбеника, а само поглед на њ бијаше за мене мука; тако је био празан и мрачњачки. Сам сам се питао, зар се не може и без религиске вјере, а да човјек није ни Жидов, ни хришћанин, бити добар и поштен човјек. Нијесам имао појма

о Кантову „категоричком императиву“, али сам себи говорио, да ваља бити моралан и тако живити без очекивања награде и без страха од казне; да су вјера и црква, религиозност и догме различне ствари, па да морал мора имати своју, не црквено-догматску подлогу. Толико сам био разборит, да сам увидио, да држава и црква морају бити за свој монопол, да узмогну господовати и на младеж утјецати науком о моралу, који се темељи на самовлади црквеној. И мене се хришћанска моралка није више дојимала.

Пошто ми је отац Еуген казао, да постоји црквена повијест, наручио сам један такав уџбеник. Писао га је неки католички писац, но имена му нијесам запамтио. Књига је била писана врло осредње и није ме задовољила, те купим дјело, које је недавно било изашло, а написао га Карл Хазе. Радовао сам се, што сам у њему нашао оно, што сам тражио. Ту су били прикази оних „кривовјерја“ већ из првих стољећа, па силовито и крваво прогањање тих јереси, даље ситничаве препирке о стварима, које не може ријешити природни ум човјечји, а те су ствари уосталом сасвим споредне за религију, морал и за развој човјечанства. Све ме је то увјеравало, да су Волтерова и Гибонова непријатељства спрам ових поповских препирака и те како оправдана, јер их је ето и један католички богослов потврдио, а разилазио се с Волтером и Гибоном само у начину просуђивања. Задивиле су ме борбе Албижуанаца и Валденза, Хусита, па њемачких, француских и холандских протестаната⁷⁴). Саосјећао сам с потлаченима, а замрзио стога званичну цркву и њене свјетовне помагаче. У католичкој родитељској кући, у католичкој школи коју су похађали готово искључиво католички ученици, морао сам моје напоре и чувства брижљиво скривати и ни с ким се нијесам могао о том разговарати.

Живио сам зато само за моје књиге, које сам сад започео помно изабирати. Будући да сам због хисториске лектире прекинуо у себи с Библијом и црквом, те се ослободио свих вјерских предрасуда,

осјећао сам потребу, да за своје вјерске и моралне назоре стекнем сигурније образовање, па сам то потражио у филозофији. Започео сам студијом повијести филозофије. Како је познато, у оно доба није био велик број добрих приручника. Узео сам приручник Виктора Кузена, а тај ме доведе до Спиноце. Његова је дјела управо тада био на њемачки превео Бертолд Ауербах. Величајност идеја, челична консеквенција његове логике и узвишеност морала тога снажнога мислиоца не промашише, да у мом податљивом духу остане веома велик дојам. Но кад сам га свега проучио, морао сам се ипак запитати, је ли то збиља задња ријеч људске спознаје? Сам себи рекох, ваљда нијесам доста зрео, да разумијем дубину Спиноциних мисли. Уистину, нијесам се осјећао задовољан. А ја сам хтио потпуно задовољење и потражих Хегела. Потрајало је неколико мјесеци, док ми је успјело пронаћи већ ријетко треће издање „Енциклопедије филозофских наука“. Књигу сам добио управо на Бадњак 1840. као божићни дар, те сам се веселио, да ћу је моћи студирати за оно осам дана празника. Сасвим непозната Хегелова терминологија отешчавала ми је, да могнем књигу разумјети. Патио сам се с њоме веома и божићни празници бијашу већ при крају, а ја не могох ни макац од „Науке о логици“. Није ми ништа преостало, него да још једном започнем с „Уводом“. И сада је пошло много боље: ставку по ставку, и ја се снађох у филозофској терминологији и дијалектичкој методи Хегеловој. Обухватило ме право одушевљење за тај величанствени систем свијета људске мисли. Током времена читао сам сва главна дјела Кантова и Шопенхауерова и установио немогућност становитих Хегелових начела, али његова *Енциклопедија* остаде отада све до у моје старе дане моја најомиљенија филозофска књига. И кадгод би био душевно уморан или иначе поклопљен, достажаше ми лектира неколико поглавља овог, на жалост данас посве заборављеног дјела, и мој дух постајао би свјеж и бодар. Моје одушевљење за Хегела на-

вело ме је и на један поетски гријех (а у том иначе не бих лако згријешо). На десетогодишњицу његове смрти (15. новембра 1841.) саставио сам њему на успомену алкејску једну оду, а од њене пребујалости запамтио сам само једну једину строфу и по њој се може предочити и сав поем:

„Sie nennen Fürst im Reiche des Geistes Dich
Und wännen alles sei schon damit gethan.

Wenn sie in Deine geistesmächt'ge
Hand ein despotisches Scepter stecken“.*)

Лако ће се моћи из овог на републиканску звучнога патоса разабрати, којему сам припадао од оба смјера Хегелове школе. А о егзистенцији ових двају смјерова случајно сам сазнао. У једној пошиљци књига, коју сам примио од Гајбела из Пеште, опазио сам међу омотаном макулатуром табак штампаног папира с насловом: „Hallische Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst“. Наслов ме је привлачио, те сам започео читати. Чланка се више не сјећам, али зато оног живог интереса, којим ме је напунио и ја нијесам имао ништа прече, нега да тај часопис наручим. Како је био, — ја бих рекао, сасвим разумљиво, — у Аустрији забрањен, нередовито сам га добивао, тек када је Гајбел имао довољно материјала, да ми отпошаље пошиљку књига. А кад би примио те *Годишњаке* бијаше за ме благодан. И прије него би отворио другу књигу, морао сам сваки број прочитати од почетка до краја. Арнолд Руге није имао вреднијега читаоца. И ја сам издржао све до насилне обуставе тога листа, под насловом „Deutsche Jahrbücher“. Тај часопис бијаше за мој душевни развитак од преважнога утјецаја, јер сам из њега стекао појам о савременом културном њемачком животу и у њему нашао тако по гдјекоји израз, који нијесам могао сам формулирати.

*) „Зову кнезом у царству духа Тебе
И држе да је већ све тим учињено,
Кад у твоју духом моћну
Руку ставе деспотски скиптар“.

Готово у исто вријеме наведе ме случај и на Бејлов „Dictionnaire historique et critique“. Обрадовали су ме овдје чланци о лицима Библије, јер су ме ти чланци само поткријепили у мојим назорима. Величанствено дјело великога скептика утјецало је на ме веома и трајно.

Буна у Србији љети 1839., кад је кнез Милош био изгубио власт, наведе ме на читање новина политичких. Политичке новине нијесу долазиле у кућу мојих родитеља, а да их могнем читати морао би ићи у кавану. Него нама дјечацима било је строго забрањено посјећивање јавних локала, пивара, кавана и позоришта. Узалуд сам настојао, да од нашега равнатеља гимназије измољакам, да ми допусти похађање каване, Човјек, иначе мени врло склон, ускратио ми је то с обзиром на дисциплину и због мојих саученика, који би у том видјели лош примјер, па би га врло радо слиједили. И премда сам иначе био послушан и врло дисциплиниран дјечак, у овом сам се случају одлучио побунити, те одем у кавану. Присутни гости погледаше ме пренеражено, а један ме знанац запита, шта ће рећи равнатељ, кад због поуке хоћу да читам новине. Наручим шалицу „црне“ — каву без млијека, — те видим на једном столу да лежи аугсбуршка „Allgemeine Zeitung“, једине новине из Њемачке, које су у Аустрији биле допуштене, јер је барон Кота пустио себи у Аугсбург једног аустриског цензора за накладу, која је ишла у Аустрију. Започнем читати. Пошта је онда у Карловац долазила само два пута недјељно, па је било увијек три броја новина за читање. За ме је било превелико весеље да могу читати, шта се прије 12 или прије 14 дана догађало у Паризу и Лондону. Будући да остале госте нијесам сметао, хвалили су моју жељу за знањем, и многи, који није знао њемачки, желио је да сазна, шта сам читао. Она два дана, кад је пошта долазила, могли су ме тако сигурно наћи у кавани као и у школи. Јесу ли мој директор и

учитељи знали о мојој побуни против школскога реда не знам, јер ме нијесу звали на одговорност. Мислим, да су схваћали како је примјереније овај случај игнорисати. Послије неколико седмица дође у кавану неког кишовитог зимскога дана мој учитељ мађарског језика, професор Бањи. Кад сам га угледао, устанем да га поздравим. Он ми пријазно одздриви и сједне к мени. „Шта ти ту радиш?“ — „Ја овдје увијек читам „Allgemeine Zeitung“. — „Но ти знадеш, да ви не смијете ићи у кавану“. — „Знам добро, али ја тиме ипак не чиним зла“. — „Но ако „патри“ са знају?“ — „Ви им то, господине професоре, зацијело нећете рећи!“ — „Хоћу, хоћу, рећићу равнатељу, да теби, који си „primus classis“, допусти недужно уживање читања новина“. — До изричитога допуштења да смијем читати новине у кавани није дошло, него шутећи се то допуштало, и ја нијесам мало био поносан, да похађам кавану у друштву професора Бањиа.⁷⁴⁾

Жеља мојих родитеља, да ми пруже „мом ста- лежу примјерено“ васпитање довела је до тога, да сам учио цртање, сликање и музику. За учитеља цртања био је препоручен мојим родитељима топџија Грегор Балди, који је био питомац миланске умјетничке академије. Он је код Хајеца учио сликање, а код Лонгиа бакрорез и радирање, те је у обје умјетности добро напредовао, али како није показивао никаквог родољубног схватања, био је убрзо послан из умјетничке академије у војску и додијељен заповједништву тврђавне артиљерије у Карловцу као „бака“, а касније као „бомбардир“. Интелигентни и образовани часник заповједништва капетан Стропек, Чех, — а тада је била велика већина топничких часника Чеха, — заволио је сиромашнога младога Талијана и препоручио га мојему оцу као учитеља цртања. Моја страст, да учим све могуће, поздравила је с одушевљењем то учење и мој је учитељ дао тим више себи труда, јер је са мном почео талијански

говорити. Ја сам показивао спретност у цртању, али академска научна метода, да цртам стотину различитих појединих уста, носова, очију, ушију, чела, руку и ногу прије него створим читаву фигуру, почела ми је отприлике након једне године ипак досађивати и ја сам тражио од свога учитеља, да ме учи сликању. Мој му се је захтјев учинио до душе сувише неисправним, али ипак му је на концу удовољио, могуће зато, да не изгуби инструкције. Ја сам гледао с великим умјетничким разумјевањем, схваћао сам тачно форме и погађао исправно боје. Након једно-годишњег учења насликао сам оловком изглед са Новаковић-Горе са зечевима као позадином. Сличица није рђаво испала, јер нико није хтио вјеровати, да сам је ја насликао. Хтио сам се огледати и у хисторичком цртежу и насликао сам „Сикстинску Мадону“ од Рафаела, по малом бакрорезу из једног молитвеника своје мајке. Рафаел би у мојој слици једва могао препознати своје дјело, будући да нијесам имао никакве предоцбе о никад виђеном оригиналу, али композиција и облици фигура били су до крајње могућности вјерно репродуцирани и зато сам био веома похваљен. Осим Сикстинске Мадоне познавао сам само Рафаелову „Атенску Школу“ из једног ружног дрвореза у библиској повијести од Христофа Шмита и хтио сам се усудити на повећану репродукцију ове ванредно лијепе композиције. Балди је био разборит и доста искрен, да ме од тога одврати и предложи ми, да рађе покушам израдити властиту композицију. Спремао сам се на посао. Она је требала приказати мог свеца љубимца Јана Хуса, како он на концилу брани своју науку. Кад сам показао Балдиу своју скицу, прекрсти он руке над главом и узвикну: „Ви сте украли читаву Атенску Школу“. Код овог поклика паде ми мрена с очију. Ја сам мислио, да сам сам из себе нешто оригинално створио, а сада сам познао, да сам само опонашао, што је у мојој фантазији остало живо од снажног утиска, који је изазвало у мени грандиозно Рафаелово дјело у оном биједном дрворезу. Ја сам

био готово уништен. Кад сам опет могао да проговорим и упознао своје разочарење, утјешо ме је Балди и настојао је, да схватим да сам управо овом нехотичном имитацијом доказао свој таленат. Али ја сам у исти мах инстинктивно увидио, да не могу постати никаквим уметником без оригиналне снаге. Одбацио сам кист и палету, да их више никада не узмем у руке, премда ми је Балди рекао, да ни сам гениј Рафаел није постао умјетником за годину и по него након дугих студија и дуге вјежбе. Ја пак нијесам ништа хтио чути о сликању. Да будем мајмун, па било то и мајмун Рафаела, чинило ми се, да није никако достојан удес.

Балди није никако хтио да изгуби инструкцију. Како ја нијесам хтио сликати, требао сам свој таленат за цртање искористити на другом лакшем подручју. Ја сам требао учити радирање у бакру. Он је истакао, да се у земљи, гдје се ни под коју цијену не може прибавити ни један живи модел, у којем не би сликарство далеко дошло и да би ја стога, ако желим постати умјетник, морао ићи у Италију на образовање. Не могнем ли то, остаћу читавог свог живота дилетант. Вријеме, које сам употребио за цртање и сликање, не би ипак било изгубљено. О техници сликарства знам доста, да могу просудити једну слику у погледу композиције, облика и боја. У радирању могао бих неприподобиво лакше и брже напредовати. Премда је то умјетност и то велика умјетност, радирање ипак није ништа друго, него цртање, само што се умјесто с оловком, кредом, писаљком или пером на папиру, црта са иглом за радирање на бакреној плочи. Како сам ја у школи сликао на сваком крајку папира својих школских књига различите главе и предјеле, могао бих то такођер чинити на малој бакреној плочици. Ја бих тако могао све што видим и што ми падне на памет брзо изградити, ако ми се свиди, стоструко помножити, што са цртањем на папиру није могуће. Он, Балди, учио је радирање код великог бакроресца Лонгија, те је већ показивао лијеп напредак, кад је

морао обући војнички капут. Он познаје технику радирања потпуно, те ће ме у то упутити за кратко вријеме.

Ја сам се лако дао склонити на покушај. Нацртао сам са прозора малу ведуту. Поприште творила је Купа са неколико усидрених лађа са житом и с оне стране ријеке стајала је сељачка кућа са дражесном партијом стабала. Овај сам изглед хтио пренијети на једну бакрену плочу, величине једне странице и књиге. Балди је климао главом. Изглед је превише сложен за први покушај и да се ја превише усуђујем, те би зато требао нешто једноставније и лакше покушати. Али мене је управо потицала потешкоћа. Не успије ли цртање на бакреној плочи, могао бих по том разабрати, — а да се дуго не мучим, — да ли имам талента за радирање или не. Балди ми је показао манипулацију са иглом за радирање на другој маленој бакреној плочи и копирао је неколико дијелова моје рисарије. Ствар ми се чинила неочекивано лака и након мало дана била је пренесена читава слика на плочу. Балди ју је усавршио и мислио је, да је врло добро успјела. Сада би се требала штампати. Он се удари руком по челу: није наиме мислио, да не само у Карловцу, него у читавој Хрватској, нема бакротиска. Дакле изгубљен труд! Сјетих се, да ми имамо у кући малену пресу за убрусе и рекох: Ми ћемо то с овом покушати! Ради овога наивнога предлога прасну он у грохотан смијех, јер се на то не може ни мислити. Он се стидио ради своје непредвиђавности и није долазио читаву седмицу к мени. Ја сам се одшетао у Водостаје и кад ме је стари возар Јово превозио преко ријеке и док сам с њим ћаскао паде ми на ум, да га цртам. Сљедећег феријалног дана снабдио сам се са потребним цртаћим потребама, те ме је Јово неколико сати возио по ријеци овамо и онамо, све док нијесам за то вријеме доготовио његов портре. Ја сам му показао цртеж и упитао га, да ли он познаје овога човјека: „За Бога“, — ускликну он, — „то сам ја, какав се сваки дан видим у води!“ Његов ме усклик

веселио више него ли Балдијева највећа похвала. Јово се такође радовао и није се могао доста нагледати. „Како си ти то могао направити“, рече он мени, — „како си ти то могао научити?“ Приповиједао сам свом старцу пријатељу, како већ готово двије године учим цртање и сликање, а он се том обрадовао тако јако, да је своју лулу извадио из уста, да ме пољуби.

Након неколико дана дође Балди. Показах му цртеж. Он га похвали и рече ми, да би то био добар предмет за радирање. О штампању није дакако говорио, али сам ја опет споменуо пресу за убрусе. Он је пак мислио, да се плоче могу свакако послати у Милан, у сврху штампарске манипулације. Ја сам инсистирао на том, да то најприје покушам са пресом за убрусе. Он коначно попусти очито зато, да ме доведе *ad absurdum*; погледа на примитивни механизам, те се насмија. Он је наручио неке једноставне апарате и ми смо се спремали на штампање мог првог радирања. Моја је радозналост била једнака страху од неуспјеха. Кад смо извадили први отисак из пресе, остао је само један дио цртежа на папиру и то тако слабо, да сам видио само јаче потезе. Клонуо сам потпуно духом. Балди је био изненађен, како се је уопће и један потез могао видјети. Изведе неке промјене на дрвеним плочама и крпама, стави више боја на бакрену плочу и заврне при тискању навратак још јаче. Други отисак није такођер репродуцирао цио цртеж, али потези изађоше с већом одређеношћу. Сваки нови отисак успио је боље и након дуге и велике муке, добисмо отисак цијелога цртежа. Дакако да није био никакав отисак, какав би израдио Шардон и Фелсинг, али сам ипак видио, да би могао учити радирање и да би с једном пресом за убрусе био кадар учинити иако рђави отисак с једне бакрене плоче. Моји родитељи и моје сестре не хтједоше вјеровати да бих ја могао израдити ово ново ремек-дјело.

Премда сам од радирања и тиска мало израдио, радирао сам ипак портре свог старог Јове

са великом марљивошћу и снажним потезима. Успјело ми је боље него што сам очекивао; и тисак је био бољи. Кад сам папир показао, повикаше сви као из једног грла:

„Та то је стари Јово!“

Мој умјетнички понос доведен је у искушење, да прими не баш чедне размјере и ја хтједох две-вице да израдим по једно радирање. Балди је ипак знао, да стане на пут овој обијести. Без сумње му је дозлогрдило цртање, тако, да је једанпут заврнуо вртањ пресе толико, да је пукла. Ова, вјероватно хотимична незгода, срдила ме тим више, што у читавом Карловцу није било механичара, који би пресу могао поправити. Балди ме је тјешио с изјавом, да ће он радиране бакрене плоче послати у Млетке или Милан да се штампају. Од тога доба нијесам више видио нити обију плоча нити њихова отиска. Успркос своје зловоље наставио сам даље с радирањем у намјери, да дадем плоче штампати на страни и напредовао сам све дотле, док моја умјетничка каријера не доживи неочекивани конач: мој учитељ Балди би премјештен с узрока, који ми остадоше непознати, у неку маџарску тврђаву. Њему за мјеника не могох наћи у Карловцу, те сам се силом прилика морао одрећи даљих студија.

Вријеме, које сам употребио на умјетничко образовање, није било ипак изгубљено. Научио сам се умјетничком посматрању, схваћао сам облик предмета, живих људи и предјела с великом прецизношћу; у мени се развијао урођени смисао за боју до велике оштрине, разумијевање композиције навирало ми је, рекао бих, инстинктивно, јер осим маленог бакрореза према „Сикстинској Мадони“, и биједног маленог дрвореза према „Атенској Школи“, видио сам дотада само светачке фигуре у већ поменутој легенди светаца и митолошке и предјелне слике у дворцу Стелник; бројних радирања Рембранта, које сам прије више година уништио са сестром, једва сам се још могао сјетити: фигуре су ми се чиниле ружним, а да би на ме могле произвести трајан

утисак. Академска школа цртане методе са својим правилним носевима, усницама, рукама, коврчастим косама и т. д. развила је у мени једностран укус за класичне облике тијела и свако удаљавање од овог канона чинило ми се нелијепим. Ово је схватање било у мени увријежено тако чврсто, да сам видио и простудирао већину великих галерија по Европи, научио цијенити по овом схватању нелијепе или баш ружне облике старијега њемачког, фламанског, холандског и шпањолског сликарства. Да је у овим приликама талијанска умјетност Ћинквећента за чи-тава мог живота остала мојим умјетничким идеалом, (а уз ову грчко вајарство Фидије и Пракситела), не треба никаквог даљег објашњења. Познавање технике сликарства и бакрореза довело ме је тако рећи само од себе до умјетничке критике и до најинтензивнијег уживања сваке велике умјетнине. Удубљивање у стварање Микеланђела, Рафаела, Леонарда, Тициана, Коређа и, с многим ограничењима, Дирера и Рембранта, у предјеле Клодеа, Риждаела и Хобема, бијаше за ме богослужјем, чишћењем и подизањем духа и срца до потпуног заборављања самог себе, нирваном, која ме је усрећила. За то захваљујем свом учитељу Балдију и благосивљем за то његову успомену!⁷⁶⁾

Након ненадног прекида својих студија у сликању и радирању, добио сам времена за учење музике. Моје су сестре училе гласовир, а мене је — премда сам од најраније младости волио музику, напунило њихово вјечито лупање правим гнушањем према пиану. Гласовир не хтједох никако учити и наш учитељ, градски капелник Ото Хаушка, имао је много невоље с тврдоглавим и суровим учеником. Хоћу ли уопће учити музику, онда ћу студирати пјевање. Мој, како се је већ звао, угодни и нада све снажни глас, претворио се у баритон и ја сам са својим франчевачким редовником пјевао вечерње псалме и литаније веома радо, а да још нијесам мислио на учење пјевања. Опћенито се тврдило, да су за успјешно учење у пјевању неопходно нужни елементи клавира и ја сам се спријатељио с неизбјеживим, да лакше

дођем до циља. Хаушка ми није могао давати инструкции у пјевању, јер је патио од посвемашње афоније и препоручи за учитеља пјевања свог пријатеља, који је служио као набављач код слунске граничарске пуковније. Тај се звао Густав Марешал од Сен-Фирмена, а рођен је у Хрватској као син француског емигранта. Био је веома љубазан, образован човјек, музикално веома ваљан, а имао је прекрасан баритон великог опсега. Сен-Фирмен истакао је, да имам веома фин слух и исправан звучан глас, способан за модулацију, није ме мучио дуго с пјевањем скала, терца, квинта, солфеђа и т. д., те ме је пустио већ након неколико мјесеци, да студирам Шубертове пјесме, Мозартове, Росинијеве, Доницетијеве и Белинијеве оперне арије и дуете с његовом госпођом, која је била честита бивша оперна пјевачица. Трудио се, да ми наставу без педантерије учини корисном и угодном. Пошто ме је упутио у основне науке генералног баса, инсистирао је на том, да се самостално огледам у лакој композицији. Како сам изумио једну мелодију, требао сам к тому наћи лагану пратњу на гласовиру. Ова ме је метода веселила и ја сам се огледао у компомирању, најрадије „младога Гетеа“ и Хајнеа, који су ме највише привлачили, затим арија и каватина из оперних текстова Метастасиа; у његовој развученој слаткоћи нађох веома мало укуса. Сен-Фирмен је исправљао савјесно моје мелодиске и хармониске погрешке и дописивао је често и сам богатију и тежу пратњу уз гласовир. Ја нијесам имао амбиције, да постанем велики пјевач или композитор, али сам се радовао својој чедној вјештини и компоновао сам мало помало 49 пјесама Гетеа, Хајнеа и Андре Шењеа, мога миљеника међу француским пјесницима; „opus 50“ нијесам створио. Сен-Фирмен ширио је, дакако само из таштине, јер сам ја био његов ученик, мој „глас даровитог музичара“ и кадгод би се, што је наравно ријетко бивало, приредио у Карловцу концерат, морао сам као пјевач судјеловати, а моја је учтивост била награђена редовито с лако заслуженим или са

посве незаслуженим одобравањем. То ме је, — то признајем отворено, — у неку руку учинило таштим, тако, да сам себе почео сматрати ваљаним пјевачем. У маломе мјесту постадох читавом становништву позната фигура, а звали су ме „мали Ткалац“. Док су наиме мој отац и мој брат били израсли и импозантни људи, ја сам до душе нагло растао до своје тринаесте године, када у том добу изненада престадох расти, премда сам био увијек здрав. Нијесам био виши од $1\frac{1}{2}$ метра. Остао сам зато кроз читав живот „мали Ткалац“ за све, који су ме познавали.

У оно је вријеме био обичај, да оперно друштво загребачког позоришта дође у Карловац сваког љета на 2—3 мјесеца гостовања. Сент-Фирмен, као веома цијењен дилетант, опћио је много с пјевачима и пјевачицама, а по њима постадох и ја у овим круговима познат и омиљен. Ради своје страсти за добру музику заборавио сам, да је нама ученицима гимназије било забрањено посјећивање позоришта, али та ми забрана није баш ништа сметала за вријеме феријалних мјесеци. Ја постадох наскоро редовни посјетилац опере и заљубљивао сам се по правилу у сваку Норму, Луциу, Амину, Беатрицу, Лукрецију Борђију, само, ако су биле лијепе и ако су лијепо отпјевале било коју од омиљелих мелодија, које сам у младости чуо. Растанак је био редовито тежак, али сам се утјешо редовито гостовањем слиједеће године: живила друга Норма, Луција и др. Без и маленог пламичка била то примадона или само лијепа користица, било би ми посјећивање опере као неодговоран губитак времена, јер нећу из лукавости тајити, да, какогод ја јако волио музику, пјевачица јој је давала за ме највећу драж. Ова склоност к осјећајној живој страни умјетности имала је на мој даљи живот судбоносан утјецај.

За виртуоза нијесам имао способности, али моји покушаји за композицију помирише ме с пианом барем у толико, да је у мени према њему нестало оне пређашње идиосинкразије, те, иако нијесам марљиво

свирао, ипак нијесам гласовира напустио све до смрти свога оца. Док сам се у Загребу једне октобарске вечери забављао код куће с веселим друштвом и до у касну ноћ свирао на гласовиру и пјевао — у истој ноћи умро је у Карловцу наглом смрћу мој отац. То ме је потресло тако дубоко, да за слиједећих тридесет година нијесам никада додирнуо типке, док нијесу моја дјеца почела учити гласовир. Своје сам композиције бацио у ватру и поједине мелодије, које су ми се задржале у памћењу, биле су за Гетеове пјесме: „Über Allen Gipfeln ist Ruh“, „Der Du von dem Himmel bist“, „Ach neige, Du Schmerzenreiche“. Ова је напомена довољна, да покаже у којим су се мисаоним круговима и чувственом струјању кретали моји чедни композициони покушаји.

6.

Тежња за знањем изродила се у мени у праву болест. Ја сам читао, да је хармонично васпитање духа и срца највиши циљ, који човјек може постићи. Ова је изрека и на ме дјеловала и загосподарила је читавим мојим пјесниковањем и настојањем. Али како бих могао постићи овај циљ? Одгој и школско знање које сам стекао нијесу били доста јаки, да ме до тог доведу. Морао сам стога покушати, да то постигнем властитом студијом, лектиром, за коју ми није могао нико дати никакву методичку упуту. Ја сам дакле морао опет учити из књига, што је најбоље у свим књижевностима и студирао сам с правим ватреним маром велика дјела Вахлара, Лахарпа, Генгиснеа и Гервина.

С повјерењем у суд таквих људи унио сам методу у своју лектуру и читао сам дјела, која су ови људи највише цијенили. Кад данас помислим на душевни рад, који сам свладао од своје 15 до 19 године, готово ми је несхватљиво, како сам за то имао времена и како је мој мозак био кадар, да прими и да преради оно огромно мноштво разноврсног знања. С обзиром на вријеме било ми је то сасвим лако могуће,

јер сам за учење за школу и домаће задаће требао попречно највише $2\frac{1}{2}$ до 3 сата, што сматрам потпуно изгубљеним временом; дневно сам, а жалибоже често и ноћу посветио 8 до 10 сати читању, мало сам се дружио и с ким, само сам двапут у седмици за феријалних дана ишао шетати по неколико сати, нијесам ни дана био болестан и никада нијесам више спавао од 6 сати. Цртање, сликање и музика изискивали су 2 до 3 сата дневно тако, да сам редовито 16 сати непрекидно радио душевно, а ипак само сам се веома ријетко осјећао душевно уморним. Ја сам се на то привикао тако јако, да сам осим за вријеме свог осљепљења увијек једва радио све до своје седамдесете године.

Душевно ми је то било могуће ради честе промјене лектире. Ја сам у годинама 1837 до 1843 читао сва ремекдјела свјетске литературе и то не само једанпут, него највећа тако често, да сам трајно задржао у памћењу велик број пјесама, сцена и мјеста која су ме у прози највећма занимала. Ја нијесам никада читао више дјела у исто вријеме и читао сам свако до краја, иако би се мој интерес све више смањивао. Поезија, повијест, теологија и филозофија, природопис, географија, путописи и филологија међусобно су се измјењивали дакако према ћуди или расположењу. Иза Хомера и Софокла нијесам дуго мјесеци могао читати поезије; након Шлосерове „Хисторије XVIII вијека“ нијесам дуго читао никакве повијести; након Хегелове *Енциклопедије* никаквог другог филозофског дјела; дојам бијаше одвише снажан, а да би у се могао примити нешто сродног или сличног. Исто ми се тако догодило са Гетеовим лирским пјесмама и с првим дијелом *Фауста*, с Хајнеовом *Књигом пјесама*, са Шењеовом поезијом, с Жан Половим *Тишаном*, с Трелавнеовим пустоловинама млађег сина и Силсфилдовим америчким романима. Кад бих хтио набројити само мимогред своју лектуру тадањег доба, изашло би далеко више од Сер Џон Лобокових „стотину најбољих књига“. Навешћу осим највећих грчких и римских класика,

Хомера, Софокла, Антологије, Херодота, Хорација, Виргила, Тацита и Салуста, само слиједеће: Шекспира и Лорда Бајрона; Дантеа и Ариоста; Волтера Молиера, Лафонтена, Лабријера, Брилат-Саварена, П. Л. Кириеа, Виктор Ига, Гетеа, Шилера, Лесинга, Хердера, Виланда, Хајнеа, Бернеа (Париска писма).

Карактеристично је, да ја све до 1840 године нијесам читао ниједне словенске књиге и да дотада нијесам осјетио никакве побуде за национални осјећај: студиј и лектира учинише од мене апсолутног космополиту тако, да ми се национални осјећај чинио неоправданим ограничењем идеје хуманитета. Нијесу ли Хомер, Шекспир, Гете, Волтер, Спиноца, Хегел пјевали и писали за читаво човјечанство? Њихова народност била је за ме сасвим споредна. Је ли овисило од моје воље, што сам рођен у Хрватској, а не у Италији и Њемачкој? Тек иза рефлексije почео сам се осјећати Словеном и запажати, да се мој начин мишљења и осјећања у многим тачкама није подударео с оним мојих миљеника, у која сам пун поштовања гледао као у виша натприродна бића. Ја сам размишљао о разлогу ове разлике и мислио сам, да сам га након вјерног испитивања савјести нашао у народности: јер што би ме иначе могло — осим њихове снажне духовне снаге — разликовати од Грка, Енглеза, Нијемца, Француза итд.? Народност би дакле била кожа, која је заодјенула кости и месо, а из које човјек не може лако искочити и кад би то хтио. Рођен у словенској земљи, потекао од словенских родитеља, нијесам могао ништа друго бити него Словен, пошто уопће нема апстрактног човјека, који би био без народности и спола.

Незнатна споредна улога и жалостан удес Словена у повијести почео ми је подгризати срце. Осим у Хердера, Волтера и Ранкеа, нијесам могао наћи у књижевности уопће никакве самилости за њихов удес и осим у Гетеа никаквог интереса за њихов духовни живот. У почетку сам то примао с равнодушношћу, али ме је касније почело бољети, а напосокон

ме је огорчило. Ја сам хтио наћи узрок ове равнодушности европске књижевности за ово велико народно стабло, које је бројем душа једнако романском и германском, те сам започео читати сва гласовита дјела словенских писаца.

Прво дјело бијаше Шафарикова „Хисторија словенског језика и књижевности“. Књига ми је отворила видик у један нови свијет. Ту нијесам само научио, да су се Словени са својим националним, политичким и вјерским непријатељима дуље од тисуће година храбро, но до душе несретно борили, него да су и поред жалосних својих прилика дјеловали на многим подручју књижевности са више или мање успјеха. То је било довољно, да су стекли моју симпатију и да сам се одлучио за учење најважнијих словенских језика, чешкога, пољскога и рускога. Видио сам, да је оном, ко један словенски језик зна, врло лако научити и друге. Иза неколико мјесеци научио сам граматику тих главних словенских језика, па сам могао читати старочески „Рукопис Краледворски“, Мицкијевићева *Пана Тадеуша*, Пушкинове пјесме и *Евгенија Оњегина*. Шта више, и превео сам дубокоумну и генијалну пјесму Зигмунта Красинског *Небеска Комедија* и прије но што сам сазнао за Мицкијевићево величање те пјесме. Ова три језика чинила су ми се као један језик с мојим материнским хрватско-српским. Разумијевао сам их без велике тешкоће, премда их нијесам умио говорити. И, уистину, ближи су ови језици него ли су њемачки и енглески, или француски и талијански! Кад сам открио ову објективно нипошто нову, али субјективно за ме посве нову чињеницу, допане ми у руку танак, али врло важан списић Јана Колара „О књижевној узајамности међу племенима и наречјима словенског народа“.

И у том спису нађох оно, на шта сам и сам био мислио, али се нијесам умио изразити. Догодило ми се дакле оно што се догађа и многим учењаку, који живи осамљено, па му се у доброј вјери причини, да је учинио ново откриће, а не зна, да је давно прије њега учинио то већ неко други. Зато сам

себи придјенуо изреку Теренцијеву и рекох: „*Slavus sum, slavici nihil a me alienum puto*“, па сам Словена из свакога словенског племена сматрао братом. Већ је у XVII стољећу један Хрват, Ђуро Крижанић, путујући Ческом, Угарском, Пољском и Русијом, могао да се свагдје с народом споразумијева говорећи хрватски. Он је све те народе прогласио за једну јединствену нацију и био тако први „панслависта“⁷⁷. Ако ће се осјећање јединства и солидарности назвати панславизмом, немам ништа против, да и мене зову панславистом, али се најодлучније ограђујем против подвале, да је у панславизму тенденција сјединити све Словене у јединствену државу под руским жезлом. Овим утопијама могао би се бавити само онај, ко не позна хисториски, политички и културни развој појединих грана словенског духа. Од Чеха неће никад моћи бити Руси као ни Нијемци; од Хрвата и Срба исто тако неће бити никада Руси, као ни Мађари, ни Талијани; хисторија је у једном тисућљећу осовила између њих зид као између Нијемаца и Енглеза, или између Талијана и Француза, који су исто у скупинама гране својих стабала. А тај хисториски развојни процес нити се може игнорисати нити повратити, као да га није било. Може руска влада Пољацима наметати руски језик и уреде и школе, — наметаше га сувише и у породични живот, — али тим Пољаке ипак неће моћи претворити у Русе, као што неће моћи успјети ни Мађари, који опонашају то насиље, па би радо помађарили своје Словаке, Малорусе, Србе и Румуне. Античка култура, па хуманистичко и естетско образовање по типу XVII стољећа штоно сам га усисао кроз све фазе, могло ме је подржавати на становитој душевној лествици развоја и неко вријеме учинити равнодушним према националности, али то осјећање, иако запретано, није могло бити угушено. Чим се дала прилика, навалило је елементарном снагом из досад незапаженога кутића мозга и срца. И више се није дало уништити. Ја сам више од једног људског вијека талијански држављанин, а у политичком правцу тако потпун талијански па-

триот, као што су то били Кавур или Гарибалди; али моје словенско народно осјећање у мени је још тако живо, као у вријеме када се је пробудило.

И због тога осјећања тим сам више жалио подређени положај Словена у европском душевном животу. Ја онда још нијесам знао за постојање и књижевниковање генијалног руског критичара Бјељинскога; кад сам, затим, десет година послје, читао његове списе, сложио сам се с његовим идејама и основама, само што је он мислио једино на своје сународњаке Русе, а ја на све Словене. Сматрао сам да је излазак из наше подређености могућ само тако, да примимо све тековине западњачке културе, начином слободним и критичким како то и одговара нашој расној природи и нашем хисториском развоју; да то примимо, прерадимо и преобличимо по нашој етничкој нарави и по нашој културној потреби, па онда дефинитивно усталимо нашу особеност. Што се пак тиче способности за то, нијесам унапријед мислио, да је неоспорно доказана, него да је ваља истом окушати. Покушај може бити и смион, али се не може одбијати. Европа је духовно предалеко напредовала, а да би нам било допуштено, да себи утварамо, да би је икада достигли, ако не претпоставимо културни развој од прије три тисуће година, па да узмемо, као да тога свега нема и да започнемо свој душевни рад с оне тачке гдје су тај посао започели остали европски народи прије три тисуће година. Хорацијева опомена

Vos exemplaria graeca

*Nocturna versate manu, versate diurna**)

не мора се изродити у бесмислено мајмунисање. Гете је студирао Хомера и Софокла, Шекспира и Волтера, а Пушкин и Мицкијевић студирали су Гетеа и лорда Бајрона, а при том нијесу штетовали у својој оригиналности. Моје одушевљавање за хеленски свијет, за талијанску Обнову, за пјесништво Шекспирово и

*) „Дан и ноћ прегледајте
Грчке образце“.

Гетеово, за филозофију Спиноце и Хегела, све то није у мени убило Словена, али му је дало мјерило, да страна душевна дјела цијеним по унутрашњој вриједности, што без тога прилагођавања зацијело не би знао ни могао. Зато сам био и јесам увјерен, да нама Словенима треба за органски развој наших властитих умних сила и за европску афирмацију наше особености — бројно досад врло слабе, — да прерађене европске идеје узмемо као дано непроцјењиво средство образовања и да их прилагодимо нашим потребама. Ако то не можемо, тад су све наше наде о бољој будућности Словенства само празна нада и пјенушење, па би с правом заслужили, да у опћој струји живота европских народа нестанемо без трага и гласа.

Како сам непрестано имао у памети само свеукупно Словенство и спас за поједине гране ишчекивао од душевнога развоја његова као органске цјелине, сметнуо сам с ума очиту истину, да се циљ може постићи само непрестаним трудним радом сваког појединог дијела, па нијесам имао право разумијевање за народна културна настојања Словена у Аустрији, а они су заправо били они, који су у мени пробудили народну свијест, јер без Шафарика не би био сазнао о хиљадугодишњем душевном раду Словенства, осим оно неколико напомена, које даје Валер у својој повијести књижевности, а сам их је узео из Шафарикова дјела. Што сам из Волтерова *Есеја о наравима*, и из Гибона научио о историји Словена све би то остало само као несувисли комадићи без одличних Шафарикових *Словенских шарина*. То дело, синтезом и оживљавањем свих повјесних врела, до којих се могло доћи у првој трећини нашега стољећа, дало је потпуну слику појединих словенских грана до X стољећа. Одакле би могао сазнати статистичке податке о свима гранама словенске расе, да није и опет Шафарик у свом дјелу *Народопис словенски*, и у својој етнографској карти укупне словенске расе дао Европи исказ тада савременога положаја Сло-

вена? И што сам се више дивио монументалним књижевним радовима тога неиспоређивог човјека, тим ми се чинио сиротињскијим и незнатнијим рад осталих словенских књижевника онога доба, осим Копитарова увода у његово издање *Клочева Глагољаша* и Мађејовскове правне словенске историје. Моја превратничка, младалачка нестрпљивост, која је од једва засађеног зрна тражила већ одмах и плодове, учинила је, те сам био равнодушан према књижевним настојањима мојих властитих земљака, а моје изјаве о тим настојањима изазваше, шта више, и прекор, да сам им противник, германофил и мађароман. Било би узалудно, да сам се борио против ових пребацивања, и стога сам их шутећи трпио и надао се у правду времена. А сада су готово сви они, који су ми то пребацивали, умрли као пријатељи Мађара — у Хрватској их зову мађаронима, — док сам ја, ма да педесет и једну годину без обзира на све политичке олује и све противштине у специјално - националним питањима живим у непомућеном, вјерном пријатељству с Кошутом, остао, дакако своје врсте, непоправљиви панславист⁷⁸).

Моја је домовина већ давно била осуђена од политике бечкога двора да живи као кунић за вјежбања. Не би овдје било мјесто, да цртам жалосну и болну повијест тих политичких покушаја, јер треба да само оно приповиједам, што се збивало за моје младости, па претпостављам као познато, да су Хрватска, Славонија и Далмација сачињавале независно краљевство, које се послѣје изумрђа домаће краљевске династије добровољно и уз јемство и уз заклетву ујединило с угарском круном, под увјет трајнога одржавања правица, у вријеме краља Коломана године 1102. Како је већ и било онда доба у свима европским државама, та „*jura, privilegia et consuetudines*“ нијесу никада била утврђена сасвим јасно и оштро, па је стога и дошло до многих препирака. Међутим, начелно нијесу та права побијена, и на основу угарских државних закона од 1486., 1715. и 1741. нијесу их у угарском државном сабору уопће

ни узимали у дискусију. Кад је године 1526. кућа Хабсбург позвана на владу у Угарској а 1723. ред наслѣдства промијењен „прагматичком санкцијом“⁷⁹, тада су у Бечу и у Угарској увидили државоправну потребу, да и Хрватска са своје стране призна и прими утаначена државна акта између куће Хабсбург и Угарске; а то се доиста и догодило. Но, да је Хрватска била земља освојена и подјармљена од Мађара и да она није била добровољно и са станови- тим увјетима сједињена земља — а то су Мађари започели нијекати истом прије шездесет година — не би иначе нико сматрао потребним, да оне државне уговоре даде и од Хрватске посебно и свечано потврдити⁸⁰).

Све до времена цара Јосифа II. политички одношаји између Угарске и Хрватске ријетко су и само готово за кратко вријеме били ремећени. „Закон св. краља Стефана“ има један чланак који гласи: „Држава једног језика неподобна је и крхка“, и читава стољећа живјели су у вјеровању ове изреке Мађари, Нијемци, Словени и Румуни мирно једни покрај других. Силовити покушаји цара Јосифа II. са германизацијом подражили су Мађаре на отпор, то је изазвало онда националну опозицију, те је цар Леополд II. покушао да је утишава попуштањем. Мислило се тада, да ће се германизација само тако моћи препријечити, ако се угарски државни систем преобрази у искључиво мађарску државу, али се при том заборавило, да се у вријеме борби апсолутизма бечког двора против уставних слобода Угарске пустило бечким државничким мајсторима врло кобно утјецати на све оне народе, који су били против мађаризације. Оно, што се у Угарској догађало до године 1824., то су била мала чаркања, на која се у Хрватској није нико обазирао. Него, када је у угарском сабору 1824. гроф Стефан Сечењи — најприје ваљда зато, што није знао говорити државни и пословни латински језик — почео у великашкој кући говорити мађарски и када су ову новотарију Мађари одушевљено поздравили, то је онда био знак

и осталим народима за опозицију против мађаризације угарске државе, а и сама конзервативна странка Мађара пристала је уз опозицију, предвиђајући будуће опасности. У бечким владиним круговима загаламило се на Сечењија („бунтовни хусарски ударац“), али у потаји владаше задовољство, јер су у Бечу били сада увјерени, да је пронађено средство како мађарска стабла не би порасла равно до неба.

Шта се онда писало у Угарској о свем том ја не знам. Него године 1832. изашла је у Карловцу опсежна анонимна брошура под насловом: „Хоћемо ли постати Мађари. Шест писама из Пеште“. На другој страни насловнога листа стајало је штампаним словима, да је у Карловцу одобрио за штампу цензор патер Аурел Херман. Ја сам тај спис читао једно седам или осам година касније, али се сјећам, да је његов излазак био уистину увелике сензационалан и од великог утиска, јер се и у мојој родитељској кући, која је бар била затворена за политику, још неколико година послије говорило о тој малој књизи и хвалили је. А да је питање наслова било уједно и ставка готовога порицања, о том не треба ни говорити. Књига је била добро писана и била је свима подесна уочи отварања угарскога државнога сабора од године 1832., бар онима је дошла као наручена, који су мађаризацију Угарске сматрали државном несрећом. Унаточ пишчевих настојања, да се по могућности умјерено изражава, ипак се анимозност против Мађара није дала прекрити. Нагађало се и мучило, ко би могао бити писац књижице, али нико није погодио и данас се није открила ова тајна. Касније се поговарало, да је то можда био Иван Чапловић, један Хрват, који је живио у Угарској и који је већ прије написао једну њемачку књигу о Славонији. Нијесам у прилици да одгонетам ту загонетку. Ако би смио сам да нешто кажем, рекао би, да је писац био Јан Колар, тадашњи пастор словачке лутеранске опћине у Пешти, пјесник знаменитога епа (*Кћи Славе*) и писац прије поменуте расправе „О књижевној узајамности“⁸¹). Колар је био духовит чо-

вјек, веома цијењен пјесник и велик проповједник. Сам Кошут ми је казивао, да је редовито похађао његове проповиједи, јер је онда још знао словачки. Колар бијаше књижевно, хисториски и богословски опсежно образован, да је њему као протестантском богослову, као и Шафарику, било допуштено студирати у свеучилиштима у Јени и Хале; писао је исправно немачки, неупоредиво боље него Чапловић. Политички занимљивији од имена ауторова списа „Хоћемо ли постати Мађари“, јесте случај, да је дозволу за штампу дао један „краљевски цензор књига“. Тај патер Аурел Херман био је гвардијан фрањевачког самостана у Карловцу; родом из Баварске и човјек врло образован, много више него остала редовничка браћа. Њега се сјећам, јер ме је као дијете обукао у фрањевачку хаљу и благословио. У Карловцу се онда штампао само један велики и један мали календар, пак му његова цензорска служба доиста није задавала много посла, те се не може рећи, да је он онај спис само убрзо прочитао и да није пазио на службена упутства која је влада издала за равнање цензорима. Од те књиге изашле су у мало мјесеци три накладе, и све имају његову дозволу. И тај у повијести хрватске књижевности нечувени успјех, најбољи је доказ сензације, коју је књига изазвала. У Пешти је настала наводно паника те се и влада оптуживала, да се криомице уортачила с писцем ове велеиздајничке књиге, која има дозволу краљевског цензора. Влада је протестовала против ове подвале, па је покушала да се оправда тако, што је смијенила цензора и наредила запљену књиге. Патер Аурел тешко да се је због те „мјере“ ишта растужио, а док се могла спровести конфискација већ је и треће издање било потпуно распачано и код штампара нашла су се само два примјерка, која су била послана краљ. угарском намјесничком вијећу у Будиму као највишој управној области.

Тим се за владу ствар ријешила, али није за окупљени сабор⁸²⁾ од 1832. до 1836., који је мислио, да ће увођењем у управу мађарског језика као служ-

бенога, правосуђе и школе намјесто дојакојашњег латинског службеног језика убрзо докрајчити анти-мађарштину осталих народа Угарске. Само је за Хрватску — привремено — био допуштен изузетак и остављена употреба латинског језика у службеном саобраћају, но на државном сабору да морају и хрватски великаши и заступници говорити само мађарски. Ови закључци нијесу могли промаштити, те су у Хрватској изазвали најгори дојам и најоштрију опозицију, која је у вези с никад мирним апсолутистичким махинацијама бечкога двора приправила хрватски покрет године 1848.

Почетком тридесетих година студирао је на пештанском свеучилишту млади један Хрват, Људевит Гај. Он је рођен у трговишту Крапина године 1810. Уз своју симпатичну спољашност спајао је духовитост, врућу амбицију и неукротиву таштину. Недостатак солидног знања знао је добро проученом уздржљивошћу у говору сретно скривати, те је изрицао само дубокоумне реченице као с пророчишта, а сваки је слушаач тим могао да од њега чује што је хтио. Како је попут свих словенских ђака у Пешти исказивао поштовање патриотском пјеснику и проповједнику Колару, успјело му је изазвати пажњу тога поштованог човјека, а како је мађарска бујица расла, могао је Колар мислити и надати се, да ће у Гају наћи савезника у својој борби против мађаризације.

У Хрватској и Угарској био је тако рећи сваки образован човјек правник и титула адвоката није зато ништа импоновала; али наслов доктора филозофије, стечен на иноземном свеучилишту, био је у Хрватској нешто ново, па је носиоца те титуле одмах означавао као велика учењака, и давао му необичан углед. Колар је Гаја упутио и Гај је промовиран у Лајпцигу, с једном филолошком дисертацијом. Кад се Гај вратио у Хрватску, одмах му се стадоше дивити као великом научењаку: говорило се, као да ће писати велику повјесницу Хрватске, дотично свих Јужних Словена. И уистину, Гај је својим знанцима говорио, да се тим бави. Мени није познато, је ли икада

ико ма само један лист тог очекиваног мајсторског дјела видио или прочитао. Објављивање ове његове намјере било је довољно, да су многи посједници хисториских рукописа и дјела о Хрватској, Далмацији, Србији, Угарској итд. одлучили, да ће му то дјелом позајмити, дјелом даровати, и Гај је тим начином стекао библиотеку од 3000 до 4000 свезака, што је његовој радној соби давало потребан „печат“. Родољубни младићи без егоизма и драговољно су понудили будућем повјесничару домовине своју сарадњу. Гај је, међутим, са захвалношћу био одбио њихову патриотску понуду, али је употребио прилику, да те људе придобије себи за пријатеље. Они су били одушевљени младим великим научењаком, који се према њима понашао као с ученицима, а опет у исто вријеме као с пријатељима и многи су му од њих још и онда остали вјерни, кад се нимбус Гајев био већ давно распршио.

Већ сам прије испричао, да су у Хрватској излазиле њемачке новине „Agrarier Zeitung“. Не зна се и неће се никад моћи тачно установити, је ли идеја, како је Гај увијек тврдио, никла у његовој глави, или је то била из глава кругова бечке владе, како су у Пешти мислили; само стоји то, да је Гај објавио намјеру, како жели издавати хрватске новине и да је тим стекао право, да га сматрају зачетником те идеје, коју с одушевљењем прима нарочито родољубива младеж и млађе свештенство. Једне хрватске новине биле су Колумбово јаје. Него, да се идеја оствари биле су потребне двије ствари: на једну, на новчана средства, није нико мислио, иако је на то неко мислио, био је увјерен, да ће родољубне новине од првога броја наћи толико претплатника, да ће се богато исплатити. Друго бијаше дозвола, коју требаше да даде „Краљевско угарско намјесничко вијеће“ у Будиму. Многи су сумњали, да ће се дозвола добити, но Гај их је умиривао, да је сигуран за своју ствар. Дуго ишчекивана дозвола као да није хтјела приспјети. Напокон стиже одлука, којом се доз-

вола ускраћује. Гај оде у Беч, те се представи грофу Јану Коловрату, аустриском министру унутрашњих послова или, како се онда тај чин звао, „предсједнику опће дворске канцеларије“. Од Колара је прибавио за се препоруку. У колико је то онда смио бити, био је гроф Коловрат загријан словенски патриот и с одобравањем саслуша Гајеву идеју, али дозвола није зависила од њега, него од пештанске владе, на коју он није имао утјецаја. Препоручио му је зато, да се обрати државном канцелару, кнезу Метерниху и даде му за њ препоручено писмо. Кнез Метерних прими Гаја у дугу аудиенцију, но о њој је Гај шутио дипломатски и пред својим најближима. Само се то сазнало, да је кнез примио будућег новинара веома пријазно и да му је обећао помагати га својим ауторитетом. А може се домислити, да је свјетски искусни дипломат одмах нашао у младоме д-ру Гају жељно оружје своје политике према Угарској. Заинтересовали су затим за Гајеву ствар и надвојводу Франца Карла (оца цара Франца Јосифа), који је тада, да испуни доколицу, учио чешки и хрватски. Гај поднесе нову молбу за дозволу угарској влади у Пешти и доби је, како је и било очекивати код тако моћне протекције. Сви хрватски родољуби били су зато дужни захвалност бечкој влади, јер без њезиног притиска не би Пешта дала пристанак.⁸³⁾

Нове новине изађоше године 1834. с насловом „*Horvatszke Narodne Novine*“ у хрватском покрајинском наречју и с обичним правописом, који је био удешен према мађарској ортографији. А то морам нарочито нагласити, јер је у Аустрији словенско питање и словенска политика по бићу своје заправо филолошко питање дијалекта и ортографије, и то ћу још више пута морати истакнути. Новине су, разумије се, изишле цензурисане, а програм им је био разуман и умјерен: бранити и чувати у законским границама права и интересе Хрватске. Пештанска је влада оштро пазила на прсте загребачком цензору, а како су у Хрватској знали, да и без цензуре над

новинама само о танкој длаци виси Дамоклов мач, трудили су се сарадници, да буду, што је могуће више, опрезни. Према феноменално глупавим њемачким новинама „Agrarzeitung“ биле су „Народне Новине“ и у свом дјетињству изврстан лист, пошто је већу улогу имала патриотска реторика него политика. Док су оба уредника „Agrarzeitung“ презирно називали „новинари“ (Zeitungsschreiber), Гаја, номинелног уредника „Народних Новина“, звали су учењаком и наслов „уредник“ постаде почасном титулом. Те новине су се читале са страхопоштовањем и дивило се човјеку, који их је писао, јер је публика мислила, да их сам Гај цијеле испуњава од прве до задње ријечи. А Гај је умио да публику одржи у тој вјери.

У почетку излажења листа писао је свакако он сам, но послије је себи створио вјерни и пожртвовани генерални стожер уредништва од оних искрених и несебичних патриота, који су му понудили сарадњу за његова тобожња повјесна истраживања. О томе јавност није ништа знала, јер се нико од тих младића, на којима је почивао сав терет редакције, није напред гурао, нити истицао своје сарадништво. Мислим, да ни код *Тајмса* не могу бити уредничке тајне боље чуване, но што су биле код „Народних Новина“. Истом касније, годинама, са знала су се имена људи, који су од почетка листа у њему сарађивали и без зависти препустили Гају углед, који је њима припадао. Они су се звали: др. Ужаревић, Драгутин Раковац, Људевит Вукотиновић, Станко Враз, Павао Штос, Драгутин Сељан, Вјекослав Бабукић, Антун Мажуранић, Антун Немчић, Мато Топаловић, и, најзнатнији између њих, Иван Мажуранић, највећи модерни хрватски пјесник, који је 1860. постао хрватски дворски канцелар, а послије бан Хрватске. Већина од њих постадоше касније моји пријатељи. Сви одоше прије мене у гроб. Многи од њих стекоше као пјесници и књижевници частан углед.

Патриотизам ових младића, а ниједном није било више од тридесет година, прелазео је у набујало одушевљење: отаџбина им бијаше Бог, а Гај њезин

пророк, нови Месија. Он их није наткриљивао ни духом, ни знањем, које је у њега било врло скромно, а другачије није било ни могуће. Него у њега је била јака енергија воље, која је њима недостајала, и њом их је задобио и утувио им мисао, да он ради за добро отаџбине под утјецајем више једне силе и да ће без обзира на праве или на замишљене запреке, опет успоставити њену негдашњу слободу и независност. Но чијом помоћи и судјеловањем ће се то догодити, чувао је он као несломиву тајну, коју нико не смије сазнати, ако се неће да буде узалуд сва основа и труд, који је за то утрошен. Његова прорачунаност била је сасвим оправдана. Јер; њихов патриотизам и њихово поуздање у њега било је тако непоколебиво, да су његов мистицизам сматрали неизбежним захтјевом заплетеног политичког положаја, па су се сами одрекли да продру у тајну, којом се он обавио. Кад су били сами међу собом гонетали су, да се ради о потајној припомоћи Русије или бечке владе; али руски учењаци, који су тада путовали јужнословенским земљама, Погодин и Срезњевски на челу, сурово су поништили претпоставке, да би Гај смио радити под заштитом и потакнут од руске владе. Русија се до душе занима за Словене, који су под турском влашћу, но књижевни покрет, који се јавио међу аустриским Словенима побудом Шафарика и Колара, сматра револуционарним и захтијева потајно од бечке владе, да га помно прати и енергично гуши, прије него узме маха. Хрватски патриоти нека само не допусте, да им неко дочарава да би могли рачунати на било какву политичку или материјалну помоћ и потпору Русије, ако неће да се унесреће; гроф Неселроде, ако није гори, а то је исто лош као и кнез Метерних. Пеливанска игра Гајева са моћном протекцијом неке тајанствене велике силе могла се дакле односити само на бечку владу, која је у Пешти настојала наравно да се растерети од сваке сумње тако, што је потајно ондје дала натукнути, ако ико, онда да то ровари зла и вјероломна Русија међу Чесима, Сло-

вацима, Србима и Хрватима. У Пешти су били доста наивни, те су повјеровали овим бечким наклапањима и сматрали Гаја тајним агентом Русије. Но то сумњичење било је апсолутно погрешно; Гај није никад имао ни посредних ни непосредних веза с руском владом, нити је икад примио новчану потпору, јер се у Петрограду добро знало, да Гај ради у интересу бечке владе, свјесно или несвјесно. Кад се Гај у Бечу потужио на сумњичења из Пеште, даде му цар Фердинанд драгоцјен дијамантни прстен „као признање за његове књижевне заслуге“, а тај му је прстен предао бан, барон Влашић, напоменувши, да не зна, за које га је књижевне заслуге добио ⁸⁴⁾

На угарском државном сабору 1832.—1836. побједоносно је продирала тенденција, да се многим и различним народима насељена угарска држава направи националном мађарском државом, али је имала и кобно наличје, које је Нијемце, Словене и Румуне стављало пред дилему: или изгубити народност или предати своју политичку слободу. Ако буду хтјели, као што су захтијевали Кошут и гроф Стефан Сечењи, осигурати уставне слободе Угарске од лукавости и пресизања бечкога двора, онда су радили за Мађаре, који су угарску политичку националност за се монополизирали, а остале етничке народности покушавали апсорбирати у мађарску државну идеју. Но ако су хтјели своју етничку народност осигурати према Мађарима, онда су били принуђени да побијају политичка либерална настојања Мађара и да се труде око противприродног савеза с бечком владом. У оба су случаја морали доћи у незгодан положај.

И будући да се није могло изићи из те дилеме, мислили су хрватски родољуби, да је прије свега потребно спасти етничку националност, па када то буде осигурано, да ће се мањим жртвама, а у вези с Мађарима, дати постићи политичка слобода. И тако су Хрвати постали противници Мађара, мада су били политички исто тако либерални као и Кошутове присташе међу Мађарима, и тако су постали недобровољни савезници политички конзервативне

странке, коју је потстицала и водила бечка политика. Но како је и она била сумњичена, хтједоше јој Хрвати показати, да су моћнији него што она мисли. Мала Хрватска није била тако удешена, да јој импонира. Друкчије би било, да јој је могла показати и доказати, да су сви Јужни Словени под аустриским и турским господством с Хрватима солидарни и савезници. Ту је понајприје било потребно предобити Србе, који су, иако с Хрватима један народ, источном црквом и многостолољетним културним развојем увијек и свагдје били, осим старе републике Дубровника, раздијељени од католичких Хрвата. И како се није могло очекивати од Хрвата, да ће се одрећи свога хисториског имена и нагнућа западу, произведеног католицизмом, па да би се хтјели назвати Србима, исто се тако није могло тражити ни од Срба, да се одрекну свога имена и да се назову Хрватима. Зато се пошло тражити ново, идеално име, у коме би се могло спојити национално јединство Хрвата и Срба. Мислило се; да је ријешење нађено у називу „Илири“. Већ прије тога је тај наслов био употребљаван за ознаку балканскога полуотока као илирскога полуотока, а у најновије доба употребио га је био и Наполеон, но то могаше бити географског, али не етнографског значења, као што је и Аустрија послје наполеонских ратова дала својим војводинама Крањској и Корушкој наслов „Краљевство Илира“. Не да се установити, који је од хрватских родољуба дошао на то несретно име „Илир“, као на збирно име Хрвата, Срба, Словенаца и Бугара. Гај је себи присвајао ову сумњиву славу као какву почасну титулу. Његове новине примише наслов „Илирске Народне Новине“; замијенио је и покрајинско наречје, у ком су дотад биле писане, књижевним језиком старе дубровачке литературе, па је хтио да тако докаже језично јединство између Хрвата и Срба.

Незгода с том апстракцијом заједничког имена, које изван круга загребачких родољуба није нико разумио, замало се осјетила неугодно и кобно. Док су наине дотада књижевна настојања у Хрватској и

међу Србима наилазила на једногласно одобравање и бодрење, то несретно, измишљено име, које требаше означавати јединство Јужних Словена, одмах је широко раздвојило Хрвате и Србе, па и саме Хрвате: ни једни, ни други нијесу хтјели допустити, да им „Илирске Народне Новине“ затру њихова стара хисториска имена, премда су оне покушале примјерима доказивати, да су Александар Велики и Јурај Кастриота (Скендербег), цар Диоклецијан и св. Јероним били прави „Илири“. Него најгоре било је то, што су ријечи „Илир“ и „илирски“ у самој Хрватској, а у Угарској и Бечу сасвим неправично подваљивали нај-апсурдније и најлуђе политичке тенденције и што се сумњичило њихово поштењачко настојање. Замало па се почела у Хрватској стварати противна странка под заставом „старога хрватства“. Како су „Илири“ гравитирали према Бечу, противна странка се осло-нила на Мађаре и стога задобила име „мађарони“ (хотимично покварена ријеч од „мађаромани“). Нужна посљедица овога унутрашњег непомирљивог протусловља бијаше беспомоћна збрка појмова. Одатле се наравно морао излећи политички хаос. Ова све огорченија борба тих двију странака испуњава сву унутрашњу хрватску историју до године 1848., а та је повијест тако жалосна, да ћу је радије прешутјети. Без обзира на ову жалосну заблуду, морала се радосно поздравити промјена наречја и правописа у „Илирским Народним Новинама“, као изванредан напредак с обилним посљедицама, јер отада датира препород хрватске народне књижевности.

У Дубровнику је у XVI стољећу настала под утјецајем талијанске народна словенска књижевност, а цват њезин пада у XVII стољеће. Бијаше битно поетског значаја; хтјело се језик већим богатством граматичких облика хотимично одвојити од једноставнијега, припростијега језика српских народних пјесама. У Хрватској је дубровачка књижевност остала или сасвим непозната или се заборавила. Исто ваља рећи и о српској литератури, која се служи ћирилским писменима, да је презирала српски народни го-

вор, а прогласила црквени славеносрпски за језик једино достојан књижевности, премда је он био народу неразумљив и због тога није имао услова за напредак. Истом при крају XVIII стољећа ријешио се један духовит и образован калуђер манастира Раванице у Сријему, Доситеј Обрадовић, да пише живим народним српским језиком, а неупоредиви Вук Стефановић Караџић прибавио му је у првој половини нашега стољећа коначну побједу над чудном предрасудом, да живи народни говор не може бити књижевни језик. Вук је то учинио својим дјелима о језику и скупљањем народних пјесама и народних прича и пословица.

У Хрватској је бар у једном правцу било боље, јер је било на народном језику штампаних молитвеника, црквених пјесмарица и календара. Најранији мени познати хрватски књижевни докуменат бијаше свакогодишњи мали народни календар, који је излазио у Загребу, а звао се „Шоштар“.⁸⁵⁾ У астрономском свом дијелу имађаше мале светачке фигурице и пророчанства, какво ће бити вријеме, а у додатку је садржавао слупане, незграпне стихове, којима је издавач Томаш Миклоушић, жупник у Стењевцу близу Загреба, у безазленој, кућној, а гдјекад и врло духовитој сатири обичавао шибати глупости моде из пређашње године. Што ја знадем, био је прије Гајеве појаве плебануш Миклоушић једини народни „књижевник“ у Хрватској. Његовог „Шоштара“ сваке су године ишчекивали како какав књижевни догађај. Но откад су започеле излазити „Народне Новине“ прешао је наслов „народног књижевника“ сам по себи на Гаја, јер је публика, како рекох, постојано мислила, да он све сам пише.

Прије набројени младићи, који су из несебичнога патриотизма и бесплатно писали у новине, зарана су се почели бавити старом дубровачком књижевношћу и студирати њен профињени језик, те су за кратко вријеме почели правилно писати. Али неједнак правопис дубровачких књижевника био је исто тако сложен као и онај правопис, који се оснивао на мађарском,

те је био употребљаван у Хрватској. Већ се у Дубровнику помишљало на логичније поједностављивање правописа и у молитвенику „Дух Кршћански“ 1573. такав се покушај, може се рећи, сретно и досљедно спровео. У ћирилском алфabetу постоје посебна слова за те случајеве. Свакако је сада настала нова, једноставна, логична ортографија хрватског језика на етимолошкој основи. Гај је стално тврдио, да му је прва идеја дошла из поменутога молитвеника „Дух Кршћански“. Доста је, уосталом, рећи, да је нови „илирски“ правопис значио велики напредак и да је од свих Словена био с признањем поздрављен. Само су се хрватски мађарони одмах истакли као опозиција против лијепог чистог језика, као што су и Срби једнако огорчено чинили против увођења српског народног говора у књижевност, када су то почели Доситеј Обрадовић и Вук Караџић: новотарија бијаше у њиховим очима издаја народа и отаџбине. И то се није тичало само имена „Илири“ и „илирски“, већ су и лијепи српскохрватски језик и добар нови правопис доспјели међу бојне лозинке у политичкој борби, која је започела бјеснити и пријечити сваки напредак у Хрватској.

„Илирци“, — ја ћу их тако називати, мада сам противник тога имена, но они су сами себе тако звали — поред „Народних Новина“ и књижевног прилога *Даница* започеше и књиге писати: лирске пјесме, патриотске драме и новеле. Њихове патриотске пјесме складала су два даровита музичара, Ливадић и Лисински,⁸⁶⁾ а публика их је с одушевљењем прихватила. Пјевали су их у друштвеним круговима и на јавним забавама: чинило се, да ће некоје од ових китичарских припросто мелодиозних пјесама постати новом хрватском „марсељезом“, па је јавно пјевање тих пјесама било забрањено из Пеште. Књижевна вриједност овог младог књижевства бијаше далеко испод њене патриотске тенденције, али се ту ипак показивало жарко настојање за образовањем, мада је био очит недостатак солидне подлоге. Као одлучну заслугу ваља припознати проу-

чавање осталих словенских језика и књижевности, које су до онда биле сасвим непознате у Хрватској, па су их сада настојали присвојити и опонашати. Образованије класе захвално су примале сваку хрватску књигу (а ту треба похвалити и Мађаре), као да се од реда радило о књижевним ремек-дјелима, а младе су књижевнике бодрили добронамјерном али некритичном похвалом, мазили их и покварили.

Занимљиво је, да ипак и мађарони, — а и то име употребљавам без икоје злобне ознаке, — нијесу покушали овој младој „илирској“ књижевности супротставити специфичну „хорватску“ књижевност, а знали су моду. И значајна је чињеница, да ниједан од тих хрватских мађарона није никада написао ниједну књигу, сувише, ниједну брошуру. Нећу пресуђивати, да је узрок те индоленције било потајно непријатељство против књижевног васпитања или аристократска надутост, која је хтјела избјећи свакој вези с грађанском „писмењачком марвом“ (т. зв. „Federvieh“). Јер, мађарони су се рекрутирали из високог и малог племства, док су Илирци били готово од реда из сељачких и грађанских кругова, па су их мађарони сматрали плебејцима. А само су се два аристократа од најстаријега бановинског племства прикључила Илирцима: већ прије поменути гроф Јанко Драшковић,⁸⁷⁾ човјек више образованости, и гроф Јурица Оршић,⁸⁸⁾ који се бројао међу најбогатије велике посједнике у Хрватској. Сви остали великаши били су мађарони, као што су то били и „магнати тек у четвртини“, а под тим надимком мислило се на оне, чији је отац био из малог племства, и мати из високе аристократије, или опет да су им оци њихови били у највишим земаљским службама и чиновима. Ови великаши од четвртине кочоперили су се, као да су највећи великаши, а како су себи арогирали социјални положај, на који нијесу имали никакво право, били су предмет најгорче спрдње. Познавао сам међу хрватским мађаронима неколико људи велике наобразбе и најлибералнијих назора, но то су биле само похвалне изнимке, јер се срж и главни

дио странке састојао из честитих но скроз необразованих људи, које би у Италији звали „аналфабети“.

Док су мађарони одржавали своју препоћу у жупаниским скупштинама (конгрегацијама), а све помоћу бројнога и необразованог сеоскога племства, Илирци су потражили свећенство, ђаке и грађанство у варошима, покушали су, да их себи привуку, те су организовали успјешну пропаганду за своја књижевна и политичка настојања. Ове грађанске елементе звали су „литератима“, као противштину племству, премда се њихов најмањи дио бавио књижевним студијама. Ипак су ови „литерати“ били позитивна културна елита, па су из жаркога патриотизма странци исказали замјерне услуге. Они су увидјели вриједност удруживања. Понајприје су Илирци по узору Чеха основали у свима градовима читаонице као стјецишта начелних самишљеника и због читања патриотских новина и књига, па заради разговора о дневним политичким питањима. Друго, но искључиво књижевно друштво бијаше „Матица Илирска“ за издавање класичких дјела старе дубровачке књижевности. А будући да су Мађари у Пешти основали на земаљски трошак „Народно Казалиште“, те га државним средствима и одржавали (а трошкове је ове морала сносити и Хрватска), хтјели су Илирци да и у Загребу буде једно „Народно Казалиште“ и да за то добију помоћ из земаљских средстава. Него у том нијесу могли успјети, те се најприје морадоше задовољити дилетантском дружином, из које послије неколико година изиђоше неколицина врсних умјетника. Spiritus гестог овога без новаца импровизованог Хрватског Народног Казалишта бијаше један лијечник, др. Димитрије Деметер,⁸⁹⁾ ванредно честит човјек, знатне пјесничке даровитости и пун одушевљене љубави за позориште. Он је био интендант, умјетнички равнатељ, режисер и позоришни пјесник у једној особи, а разумио је уз то, да ову дилетантску дружину васпита за умјетнике. Они су свагдје, гдје год су са својом глумом гостовали, били примани са патриотским заносом и удивљењем. Остала друштва, која су

Илирци основали бијаху: Господарско Друштво, које се замало раширило по цијелој земљи, затим Стрелачко Друштво, Глазбено Друштво, а из њега и поводом њега створише се у свим крајевима локална пјевачка друштва.

Премда су мађарони увидили, како се корисно показала ова друштвеност за ширење душевног и политичког утјецаја Илираца, опет не покушаше, као што нијесу покушали ни у књижевности, да свога противника туку истим оружјем на истом бојишту. Једино друштво, које су основали мађарони, бијаше један касино, противштина илирској читаоници, те је приликом жупаниских скупштина и избора била тaborом и логориштем странке. Није зато чудо, што су мађарони као странка били за неколико година потпуно стјерани у обрану. У касину је било поред њемачких само мађарских новина, али их нико није читао, јер је само неколико од те господе разумјело мађарски. „Народне Новине“ начелно су презирали. Говорило се код њих хрватски и латински, па сам једаред чуо, како се главари странке горко туже на изумирање свога „језика отаца“ (*lingua patria*). Брецнуо сам се, јер ми се та тужба учинила чудном и примјетим, да се сада у друштву и каванама говори хрватски више него икада прије. Стари господин, вијећник банскога стола, поучио ме, да је он говорио о — латинском језику. Морао сам се веома силити, да не праснем у смијех, јер тај Хрват, који је говорио латински, никако није био Римљанин, а ни Цезар, ни Цицерон не би га признали за свога земљака. Као сав старији нараштај говораше он латински граматички много правилније него хрватски, јер је латински морао учити у школама, јер је био и службени језик, а хрватски се није учио ни у једној школи, већ је само био језик разговора у приватном животу.⁹⁰⁾

Било је сасвим природно, да се не могах прикључити ни једној од ових странака, премда су ми била веома симпатична културна настојања Илираца. Но прама њиховим књижевним радњама држао сам

се одбојно, а то држање оснивало се већ на читавом развоју дотадашњег мог образовања. Шовинизам ми је остао цијелога мога живота туђ. Нијесам имао патриотска осјећања младих хрватских пјесника, да признам, како је и њихова поезија лијепа и добра. У глави и на језику ми бијаху Хомер и Софокло, Шекспир и Гете, па ми се није могло свидјети тепање једне књижевности у првом дјетињству. Те књиге нијесам дакле читао. Ја им нијесам замјерао, што су ме због тога осуђивали. Обично сам говорио: „Створите нешто слично, као што је „Рукопис Краледворски“, „Пан Тадеуш“, „Евгеније Оњегин“, „Небеска Комедија“, створите, па ћу онда читати ваше књиге. Тај мој захтјев свакако је био неправедан, јер се радило о новорођеној једној књижевности, а један Мицкијевић, један Пушкин, један Красински представљају зрео плод из цвата, док је у Хрватској била тек клица. Кад је мој пријатељ Утјешеновић⁹¹⁾ 1842. написао под псеудонимом Огњеслава Острожинског прекрасну пјесму: „Јека од Балкана“, у којој је цртао јаде „Словена под турским господством“, дирљивим ријечима, и ја сам се том радовао тако искрено, да сам оригинал и свој њемачки превод у прози објавио у аугсбуршкој „Allgemeine Zeitung“. Пјесма је побудила велику пажњу и име Острожинскога, тако рећи, преко ноћи постаде међу свима Словенима гласовито. Своје право име пјесник није смио открити, јер је био управни официр у Војној Граници и јер је домаћа цензура ускратила дозволу његовој пјесми. А када је опет послѣ неколико година један мој пријатељ, Иван Мажуранић, објелоданио сјајни свој малени епос *Смрт Смаил-Аге Ченгића* у хрватском алманаху „Искра“, па није хтио приредити посебни отисак, сматрао сам својом књижевном дужношћу, да тај спис раширим у два издања, латиницом и ћирилицом. Ове двије пјесме бијаху доиста прави умотвори, којима сам се веселио. Хиљадама читалаца биле су на радост и за уживање. Ја мислим, да се отада у Хрватској није ништа боље написало, премда се књижевност лијепо

развија, а у лингвистици и повијести може да покаже веома добар напредак.

Сви су људи у гробу, који су створили нову „илирску“ књижевност. Њихове личности и честито патриотско настојање ја сам много више цијенио, него њихово писање. Био сам с већином њих спријатељен и ником нијесам тајио то мнијење. Но с Људевитом Гајем нијесам никада био наблизу. Послије мога каснијега повратка у Хрватску међусобно смо се походили. Иако ми особно није био симпатичан, радо сам признавао његову велику заслугу за политички и књижевни препород моје отаџбине. Сад, је ли та идеја никла и његовој или у Коларовој глави, свеједно. Стоји, да се за њу заложио и да ју је остварио колико је било могуће у веома тешким приликама. То је његова трајна слава, коју не могу потамнити ни све његове погрешке карактера.

7.

Не знам, до душе, стално, али мислим, да се са свима људима збива у дјетињству и дјечаштву тако, као што се мени догодило: за социјалне, политичке и економске прилике, у којима живимо, мисли се, да су непромјенљиве чињенице, те зато и не долазимо у искушење, да мислимо је ли то све тако од искона природно и потребно и не би ли могло бити и друкчије. Прије него што сам започео читати аугсбуршку „Allgemeine Zeitung“ и „Илирске Народне Новине“, дакле прије 1839., живио сам у потпуној рајској безазленој наивности. — Мени се чинило сасвим природно, да мој отац има земље и кућа, да наши поданици морају за нас у седмици радити 3—6 дана бесплатно, да земаљском господину дају деветину од засијаног земљишта и десетину од винограда, што су их они обрађивали. Није ми ни на памет дошло, да испитујем узрок ових прилика. Ја сам живио тако у својим књигама и у том за ме онда отвореном идеалном свијету идеја, да нијесам могао наћи никакав интерес за најближе. Што сам у Вол-

тера и Гибона читао о феудалним приликама других народа, по мом мишљењу није се тицало баш ништа наших домаћих прилика, јер су и по мјесту и по времену биле сасвим различите и да нијесу могле бити за сравањавање. Друкчије је, што сам сада у новинама читао: започео сам, да посматрам по властитој земљи. И то, што сам на том прегледу разабрао, није ми се учинило, да је „најбољи од свих могућих свијетова“.

У Угарској (а тако и у Хрватској) радило се о правној фикцији, коју су сматрали аксиомом: сва је земља државног подручја припадала краљу, који ју је препуштао племству као лено уз оштету, да у рату иде у војску. Само је племство могло као ленски краљев чинилац посједовати земљиште. Тај посјед бијаше несигуран због „предачког права“, јер се током стољећа већ није могло тврдити аподиктичном сигурношћу, не би ли могла која фамилија, која је у роду с првим или с којим потоњим посједником, да имадне „старије право“ на становити посјед земљишта. Државни барони, велики жупани, високо свештенство и високо племство бијашу рођени законодавци, те су сачињавали великашку кућу угарскога државнога сабора. Мало племство из жупанија слало је за сваку жупанију два заступника у заступничку комору. 49 краљевских слободних градова, — то су градске опћине, које је краљ опскрбио повластицом самоуправе, слали су по једног заступника, но ипак свих 49 заступника имађаше само један једини заједнички глас. Сваки пак комеш туропољски бијаше сам по себи члан хрватскога сабора и угарске заступничке куће. „*Jura Municipalia regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*“ прописиваху, да Хрватска има у великашкој кући једнога, а у заступничкој два посланика. Бирао их је хрватски сабор. Они закони, које је створио угарски државни сабор, а краљ их је потврдио, вриједили су у Хрватској само онда, ако им се нијесу противила „*Jura Municipalia*“ и ако их је хрватски сабор посебице „инартикулирао“ и објавио. Ова одредба бијаше исходиште свих државно-

правних свађа између Угарске и између Хрватске.⁹²⁾ То бијаше и узрок прекида заједнице обију земаља године 1848. И тек послје нагодбе аустроугарске, г. 1867., дође 1868. и до нагодбе између Хрватске и Угарске и до успостављања пријашње заједнице на основи аутономије Хрватске у управи, правосуђу, богоштовљу и настави.⁹³⁾

А више него ли оволике политичке аутономије нијесу Илирци никада тражили. И да су Мађари водили политику с више предвиђања и разума и да су Хрватској пустили оно, што су могли пустити без икакве штете за Угарску, не би се у Хрватској била никада јавила идеја раскида уније. Докази су у томе, што су Илирци, кад је та аутономија била постигнута, били тиме задовољни, те су уз мало изузетака били за чврсту заједницу с Угарском. Но, премда су Мађари познавали тенденције бечке дворске политике и видели њену дволичну игру у Хрватској, сам Кошут бијаше ипак толико заслијепљен, да је у државном сабору иронично запитао, гдје лежи Хрватска. И врло брзо је то Угарска требала сазнати. Не може се бечкој политици уопће замјерити, што је ову заслијепљеност Мађара искоришћавала у своје сврхе. Зато је Беч радо допуштао, да уг. дворска канцеларија у Бечу и уг. намјесничко вијеће у Будиму сваком згодом загрме на Илирце; али Беч исто тако није пропустио ни једну прилику, да Илирцима испод руке не обећа потпору против Мађара и да их увјерава о зајамченој својој наклоности. Кад је дакле краљевски рескрипт пао Илирцима, штоно ријеч, на главу, мађарони су клицали, но Илирци су их исмијавали, јер су мислили да боље знају како оваква позоришна грмљавина не значи ништа. Њихова је лозинка била: „Aula est pro nobis“ („Двор бечки је за нас“). Него је неизбјежива посљедица овакве политике био потрес и сахрањивање владиног ауторитета и неповјерење према њеној политици. И они најповјерљивији почели су се колебати. Често сам их дражио њиховом утјешном лозинком „Aula est pro nobis“ и са примједбом, да двоглави орао има природно и два језика и да збори кроз два кљуна.

Прије уставне реформе године 1848., кад се угарски феудални устав преобразио у репрезентативни, бијаше тежиште укупног управног система у аутономији жупанија, којима је на челу био од краља именовани (ако част није већ породом била насљедна), велики жупан (*supremus comes*). Подређена су му била два поджупана, који су били бирани у „конгрегацији“ жупанискога племства за три године исто тако као и велики и мали суци и биљежници, који су подједнако вршили и управну и судачку власт. Тај се избор звао „*restauratio*“ и требаше да буде слободан од сваког владиног утјецаја. Но како је гдје-кад, да не кажем редовито, бивало, нека каже случај, који ми је исприповједио већ прије поменути Никола пл. Зденчај, велики жупан жупаније загребачке.

„Почетком тридесетих година“, — тако ми је причао, — „требало је одржати једну рестаурацију. За најважније мјесто првога поджупана „кортеширало“ се за неког господина пл. Чегетка. Био је добричина човјек малених административних способности. Ја (Зденчај) тим мање сам се могао сложити с том кандидатуром, што је у служби био као први поджупан Лентулај, веома разуман, правичан и искусан чиновник, а на њ сам се могао потпуно ослонити.⁹⁴⁾ Већ неколико дана прије „рестаурације“ дођоше у Загреб читаве хорде Туропољаца. Бучили су и пјевали идући из једне у другу крчму. На главном тргу сваке су се вечери пекла два вола на ражњу и источило којих дванаест бачава вина. Лентулај је уочи избора отишао на трг да види гошћење. Дошавши затим к мени, рече ми: „Никакви изгледи, пријатељу, шта више, да имадем новаца, да се пече десет волова и источи читаво окићко вино“. Ја му се насмијем у лице и рекнем: „Пусти само мене, да ја радим. Ти ћеш бити први поджупан и без волова и без вина“. Друго јутро бијаше двориште жупаниске куће пуно пунцато и прије мога доласка. Сједнем на моју столицу и одржим говор, који није нико разумио, јер је зујило неколико стотина гласова. Повичем затим да ћуте и поставим кандидатуру господе Ленту-

лаја и Чегетка. — Сви повикаше: „Ми хоћемо Чегетка“. — Ја вичем „Мир, Лентулај или Чегетек“. — Они ме надвикаше: „Чегетек, Чегетек!“ — Викнем трећи пут: „Мир, Чегетек или Лентулај?“ — Они урличу: „Чегетек, Чегетек!“ — Ја рекнем: „Чујем само име Лентулај“. — Али они викаху: „Не Лентулај, него Чегетек“. — Устанем и викнем: „Ја чујем само Лентулај!“ — „Не, не, не Лентулај, него Чегетек.“ — Сад ја јавим с највећим миром, да је господин Лентулај изабран за првог поджупана. Стотине гласова завика: „То је насиље. Зар смо у Турској? Не вриједи. Протестирамо. На записник! Прокламација не вриједи“. Ја сједим мирно и пустим да се изјаре. Онда рекнем гласно надбиљежнику, да прокламацију Лентулаја протоколира. Писари су били запрепашћени. Многи су се смијали, многи грчили шаке и пријетили ми тако, али ја наставим с кандидацијом за мјесто другог поджупана: господу пл. Бушића и пл. Чегетка. То је дјеловало као млаз хладне воде. Изабран буде Бушић, ваљада зато, јер су мислили, да сам ја за Чегетка. У таквим се приликама ради само о енергији и хладнокрвности великога жупана; ко тога нема, тога ће у „рестаурацији“ увек побиједити. Ревање стотине магараца не вриједи колико глас разумна и честита човјека“.

Него нијесу сви велики жупани имали духовитости и административну способност Зденчајеву, а нико енергију његова значаја. Његови су идоли били: Наполеон и Петар Велики.⁹⁵⁾ Суверено је пак презирао бечку и пештанску „државну вјештину“. Бијаше добар хрватски родољуб, и премда се смијао добронамјерној но магловитој политици „Илираца“, ипак се прикључио њиховој странци, а то му, наравно, у Пешти нијесу опростили. Пет осталих великих жупана бијашу мађарони; мислили су, наиме, да су то дужни бити као краљевски чиновници.

Угарско, а потом и хрватско племство, сматраше аутономију жупанија као основни и угаони камен државне слободе. И то би у истину и било, да је у племству било више политичког васпитања. Него на

опћем нивоу бијаше то запрека сваком друштвеном и господарском напретку. И ко је тај напредак желио, нужно је морао желити што веће ограничење те аутономије. Ондашња влада зацијело није настојала око поменутог напретка, али је ипак водила дијелом јавну, дијелом потајну борбу против аутономије жупанија, јер је самоуправа сметала самовољи. Када је послије неколико година Ђуро гроф Апоњи постао угарски дворски канцелар, па кад је хтио да се ради боље управе ограничи жупаниска аутономија, наиђе не само у Угарској, већ и у Хрватској на пасивну резистенцију жупанија, те их није могао побједити. У једној „конгрегацији“ загребачке жупаније требало је прогласити један такав краљевски отпис. Један дио те племениташке скупштине једноставно се оградио против читања рескрипта (док је садржај од прилике био већ познат). Него већина мишљаше, да би ипак било незаконито, да се неотворено т. зв. краљевско ручно писмо поврати угарској дворској канцеларији, те допусти отварање писма и гласно читање. Кад је то било обављено, диже се комеш туропољски Данијел пл. Јосиповић и повика: „Шта ће ту нама да прописује тај краљевски писар? — дворски канцелар Апоњи. У архив с његовим списом!“ И стотина гласова повика: „Ad acta, ad acta!“ те закључише, да се краљевски рескрипт метне међу акта, то јест, да се сачува у жупаниском архиву. Данијел пл. Јосиповић није био Бог зна како даровит човјек, али веома чврста и честита значаја. Године 1848. био је осуђен на вјешала, јер је пристао уз мађарске револуционаре, али је онда „помилован“ на доживотну тамницу у Куфштајну, а 1860. амнестиран. — До године 1842. побјеђивали су Мађари у свима „рестаурацијама“ загребачке жупаније. Но 1842. продру Илирци под водством грофа Алберта Нуцента послије вруће и крваве изборне борбе, која је омогућила побједу, а то је онда дигло значење Илираца као политичке странке тако ванредно, да су загосподарили и у осталим жупанијама. Тај гроф Нуцент бијаше син фелдмаршала Нуцента, садашњег насљедног ирског пера у британској великашкој кући.

Како нећу да пишем расправу о угарском државном праву, не могу се овдје потање бавити ширим дјелокругом жупанија и хрватским сабором, који је био током времена толико сведен у компетенцији, да је само изабирао и обавјештавао хрватске заступнике, које је слао на угарски заједнички сабор. Напомињем само, да је и ауторитет банов био по тој тенденцији све више ограничаван. Давно су већ постала легендом она времена, када је један бан Хрватске, гроф Томаш Ердеди протестирао у угарском заједничком сабору против једног закона, који је крњио аутономију Хрватске и кликнуо: „Краљевство краљевству не прописује законе“.⁹⁶) Да се добију покорни банови почели се именовати у тај великодостојнички чин само генерале, који нијесу знали ни права Хрватске, а исто тако ни државну управу. Када није било бана, сваки је загребачки бискуп био сам по себи намјесник банске части, те је тако предсједавао и у хрватском сабору. Задњи пут је то било године 1845., кад је под предсједништвом бискупа Хаулика, по узору Угарске, одлучено завести хрватски језик у управу, правосуђе и школе и то одмах учинити као „fait accompli“, јер се предвиђало, да ће бити ускраћена краљева санкција.

Краљевски слободни градови који су добили краљевске повластице дипломом и то као право, што су га имали поједини племићи, а поименце право земљишног посједа, ти кр. слободни градови управљали су собом преко магистрата, што су га сами бирали и били су неовисни од жупаније, у којој им је лежао градски териториј. Њихова колективна особа вриједила је толико, колико и појединога племића. У хрватском сабору имађаше сваки кр. слободни град по један глас, но у заједничком угарском сабору имали су заступници свих 49 угарских и хрватских слободних градова, како сам већ прије рекао, укупно цигли један глас. И то је за угарске уставне прилике толико значајно, да ту не треба коментара. У феудалној држави нијесу дакле градови вриједили ништа. За феудализам као да није било обрта и трговине,

а чини се, да племству није никада на памет дошло, да је без тих чинилаца, као и без ратарства, немогућ културан живот једног народа, јер ове су прилике остале непромијењене све до године 1848.

НАПОМЕНА

У другој свесци, уз завршетак ових *Успомена*, изаћи ће сва обавештења и леп низ илустрација. У тексту ове књиге, из редакциских разлога, учињена су два-три мања испуштања.

ИСПРАВКЕ

Моли се, да се исправе ове овеће грешке у штампи:

На стр. 73 испред „Тај мали доживљај“ треба ставити број 2.

На стр. 79 ред 10 текст има гласити: „гостионицама, а тако и код нас. Прави командант бјеше један стари подчасник“.

На стр. 89 долази број 3.

На стр. 98 у 2 реду место *клипове* треба *кипове*.

На стр. 119 у 8 реду одоздо место *родишеља* треба *учишеља*.

На стр. 142 у 6 реду одоздо место *убрза* треба *убрзо спозна*.

